

АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ЗАБОН ВА АДАБИЁТИ БА НОМИ АБУАБДУЛЛОҲИ РӯДАКӢ

Бо ҳуқуқи дастнавис

ВБД: 891.550 + 891.1 (83.3 Тоҷ. +83.3 Ҳинд)

ЭҲСОН ХУРШЕД РӯЗИБОЙ

**ҲИССОМЕЗӢ ВА МУТАНОҚИЗНАМОӢ ДАР ҒАЗАЛИЁТИ МИРЗО
АБДУЛҶОДИРИ БЕДИЛ**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои филологӣ аз рӯйи ихтисоси

6.2.15. Адабиёти тоҷик, равобити адабӣ

Роҳбари илмӣ:

номзади илмҳои филологӣ

Муҳаммадиев Шамсиддин

ДУШАНБЕ – 2026

МУНДАРИҶА

МУҚАДДИМА.....	4-16
БОБИ I. АСОСҲОИ НАЗАРИИ ҲИССОМЕЗӢ ВА	
МУТАНОҚИЗНАМОӢ	17-72
1.1. Пешинаи пажӯиши ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоӣ дар адабиёти форсии тоҷикӣ	17-27
1.2. Шиноҳти истилоҳи “ҳиссомезӣ”	27-47
1.3. Шиноҳти истилоҳи “мутаноқизнамоӣ”	47-63
1.4. Ҷойгоҳи ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоӣ дар шеърӣ классикии форсии тоҷикӣ	63-72
БОБИ II. БАҲАРИИ ҲИССОМЕЗӢ ДАР ҶАЪЛИӢТИ МИРЗО	
АБДУЛҶОДИРИ БЕДИЛ	73-137
2.1. Веҷағиҳи корбурди ҳиссомезӣ дар ҷаълиӢти Бедил.....	73-103
2.1.1. Соҳтори ҳиссомезӣ дар ҷаълиӢти Бедил.....	79-87
2.1.2. Веҷағиҳи бағиҳи ҳиссомезӣ дар ҷаълиӢти Бедил	87-96
2.1.3. Веҷағиҳи маъноии ҳиссомезӣ дар ҷаълиӢти Бедил	97-103
2.2. Тақсимбандии ҳиссомезӣ бар асоси таркиби ҳисҳи дар ҷаълиӢти Бедил.....	104-129
2.3. Ҳиссомезӣ – ҷузьи муҳимми сабксоъ дар ҷаълиӢти Бедил.....	129-137
БОБИ III. БАҲАРИИ МУТАНОҚИЗНАМОӢ ДАР ҶАЪЛИӢТИ	
БЕДИЛ.....	138-177
3.1. Веҷағиҳи корбурди мутаноқизнамоӣ дар ҷаълиӢти Бедил	138-173
3.1.1. Таносуби мутаноқизнамоӣ бо дигар шигардҳи пурбасомад дар ҷаълиӢти Бедил.....	146-154
3.1.2. Соҳтори мутаноқизнамоӣ дар ҷаълиӢти Бедил	154-164
3.1.3. Маъмуниҳи меҳварӣ дар мутаноқизнамоиҳи ҷаълиӢти Бедил.....	164-173
3.2. Мутаноқизнамоӣ – унсури сабксоъ дар ҷаълиӢти Бедил.....	173-177
ҲУЛОСА.....	178-182

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИЧАҲОИ

ТАҲҚИҚ..... 183-184

Рӯйхати адабиёт..... 185-204

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Дар адабиётшиносӣ ва нақди адабии муосир, чи дар ҳавзаи илмӣи Тоҷикистон ва чи дар ҳавзаҳои Эронӣ Афғонистон ба осори Мирзо Абдулқодири Бедил таваҷҷуҳи муҳаққиқон коста намегардад ва омӯзиши осори шоир ҳамчун падидаи беҳамтои адабӣ ва бахусус, дар доираи бедилшиносӣ ҳамеша мубрам хоҳад буд. Тақомулу таҳаввули андешаи адабӣ, ба миён омадани рӯйкардҳои навини паҷуҳишӣ, пайдоиши ҳавзаҳо ва ҷараёнҳои тоза ва шаклгирии мактабҳои назариявӣ ва методологӣ заминаҳои асосии он мегарданд. Ҷанбаҳои аз осори Бедил, ки то кунун омӯхта нашудаанд ё ба андозаи ноқофӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд, кам нестанд. Мероси адабии Бедил аз ҳар манзар, чи аз ҷанбаи маъноӣ ва чи аз ҷанбаи ҳунарий-эстетикӣ ончунон ҷилваҳои гуногун ва беинтиҳо дорад, ки бо вучуди рӯйхати ҷандинсаҳифаии паҷуҳишҳои марбут ба осораи ҷунин эҳсос мешавад, ки осори ӯ ҳанӯз ба таври зарурӣ таҳқиқу баррасӣ нашудааст.

Дар ин замина, пардохтан ба таҳқиқи шеърӣ ва шеваҳои ҳунарии ғазалиёти Бедил аҳаммияти дучанд пайдо мекунад, зеро бо вучуди нақши бунёдиашон дар шаклгирии поэтика ва низомии шеърӣ ӯ, дар паҷуҳишҳои илмӣ ин масъала нисбатан берун мондааст. Аз ҷумлаи ҷунин ҷанбаҳои камтар таҳқиқшуда шигардҳои ҳунарии ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоӣ мебошанд, ки аз нигоҳи методологӣ барои бозандешӣ ва фаҳми тоза аз қабатҳои жарфи маъноӣ ва сохторҳои зебоишиносии ғазали Бедил имконоти нав фароҳам меоваранд.

Ғайр аз ин, баҳси орояҳои ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоӣ на танҳо дар ғазалиёти Мирзо Абдулқодири Бедил, балки ба сурати кулӣ дар адабиётшиносии форсии тоҷикӣ нисбатан нав мебошад. Дар адабиётшиносии муосири тоҷик, аз як тараф, шумори паҷуҳишҳои ихтисосӣ, ки ба ин ду ороя иртибот доранд, нисбатан андак ҳастанд, аз тарафи дигар, таваҷҷуҳи ҷашмгире ба ин падидаҳо дар даҳсолаи охир дида мешавад, ки майдони тозаеро дар адабиётшиносӣ ба миён овардааст. Аҳаммияти паҷуҳиши ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоӣ дар адабиёт, пеш аз ҳама, ба он иртибот мегирад, ки равияҳои

тозаи адабӣ, ба монанди навгарой (модернизм), фаронавгарой (постмодернизм), ҳечангорӣ (нигилизм) ва ғайра, ки дар қарни гузашта ҷаҳонӣ шудаву ба адабиёти мо ҳам роҳ ёфтаанд, аз ин ду абзори ҳунари истифодаи фаровондоранд. Аз он ҷо ки қорбурди ин ду ороя дар адабиёти муосири Ғарб густида аст, мутаносибан нақду баррасии онҳо ҳам аз он ҷо оғоз ёфтаву вориди адабиётшиносии мо гаштааст.

Дар робита ба ҷойгоҳи ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоӣ дар ғазалиёти Бедил бояд ин нуқтаро зикр кард, ки басомади қорбурди онҳо на танҳо нисбат ба равияҳои тозаи зикршуда камомад надорад, балки аз мушаххасоти сабксози шеъри Бедил низ ба шумор меояд. Агарчи дар мавриди ҷанбаҳои ҳунарии шеъри Абдулқодири Бедил таҳқиқҳои зиёд сурат гирифтаанд, аммо мавзӯи қорбурд ва ҷойгоҳи ҳиссомезию мутаноқизнамоӣ дар осори ӯ қомилан омӯхтанашуда боқӣ мондааст.

Ҳиссомезию мутаноқизнамоӣ ҳамчун орояҳои бадеӣ дар адабиётшиносию нақди адабии тоҷикӣ мавзӯи тозаву қамомӯхта буда, шинохти истилоҳии онҳо ҳанӯз мавзӯи баҳсҳои гуногун боқӣ мондааст. Аз тарафи дигар, бо вуҷуди басомади болои қорбурди онҳо дар шеъри Мирзо Абдулқодири Бедил ҳеҷ таҳқиқ ва баррасии қобили таваҷҷуҳе дар ин мавзӯ ба ҷашм намеҳӯрад. Ҳамин ҳолат муқрамии мавзӯи таҳқиқи моро асоснок мекунад.

Дарҷаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Мавзӯи ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоӣ дар шакли алоҳида дар паҷуҳишҳои донишмандони ҳамзабони эронӣ ҷойгоҳи хос дорад. Масалан, муҳаққиқ Меҳрдод Акбарии Гандумонӣ дар мақолаи “Таҳлили сохтори ҳиссомезӣ дар “Ғазалиёти Шамс”-и хеш ба ҳиссомезиҳои ашъори Мавлоно аз нигоҳи сохтор нигаристааст [61]. Муҳаққиқони дигар Аҳмади Амин ва Заҳро Азимӣ ба ҳиссомезиҳои Мавлоно дар “Маснавии маънавӣ” пардохта, нахуст гунаҳои ҳиссомезӣ аз нигоҳи сохтори дастурӣ ва наъи таркиби ҳавосро мушаххас намуда, сипас анвои ҳиссомезӣ дар “Маснавӣ”-ро бар асоси таркиби ҳисҳо баррасӣ кардаанд [42], ки бисёр ҷолиб аст.

Озито Афрошӣ дар мақолаи “Ҳиссомезӣ дар забони форсӣ” ин падидаро аз нигоҳи забоншиносӣ мавриди пажӯҳиш қарор дода, назарияҳои донишмандони ғарбиро дар ин мавзӯ муаррифӣ ва дар навбати худ муҳимтарин нуктаҳои бадастомадаро дар забони форсӣ таҳлили татбиқӣ мекунад [49].

Минои Беҳном дар мақолаи “Ҳиссомезӣ: сиришт ва моҳият” масъалаи мавриди баҳсро бар асоси нигоҳи маърифатӣ ба сохтори забон таҳқиқ кардааст, ки тозагиҳои зиёд дорад. Аз ҷумла, ӯ ҳиссомезиро ҳамчун падидаи идрокию асабшинохтӣ ба баррасӣ гирифта, сиришт, моҳият ва сохтори ҳиссомезиро бо зикри намунаҳое аз адабиёти форсии тоҷикӣ шарҳ медиҳад [53].

Ҳамин тавр, аз ҷониби пажӯҳишгарон ҳиссомезӣ бо нигаришҳои гуногун дар осору ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ [121], Ваҳшии Бофқӣ [44], Шӯридаи Шерозӣ [48], Парвини Ӯғтисомӣ [139], Маҳдӣ Ахавони Солис [128], Насруллоҳи Мардонӣ [91], Қаҳҳори Осӣ [161], Шафеии Кадканӣ [98] ва дигарон [173; 46] баррасӣ шудааст.

Дар мавриди мутаноқизнамоӣ ҳам корҳое анҷом шудааст, аз ҷумла, Фаршеди Вазила дар мақолаи “Мутаноқизнамо дар ғазалиёти Ҳофиз” зимни таъриф кардани истилоҳи мутаноқизнамо ва робитаи он бо санъати тазод, ба таҳқиқи мутаноқизнамоиҳои ғазалиёти Ҳофиз пардохтааст ва ошноизудо, хилофи интизор ва дорои арзиши адабии хос будани онро ишора кардааст [55].

Наргис Ускӯӣ дар мақолаи “Мутаноқизнамо дар шеърӣ сабки озарбойҷонӣ” девони форсии намояндагони барҷастаи хиттаи Озарбойҷони таърихӣ Низомии Ганҷавӣ, Ҳоқонии Шарвонӣ, Муҷируддини Байлақонӣ ва Маҳастии Ганҷавиро мавриди омӯзиш ва пажӯҳиш қарор медиҳад [141].

Ҳамин гуна, доир ба масоили гуногуни марбут ба мутаноқизнамоӣ дар ашъори Аттори Нишопурӣ [60], Саноии Ғазнавӣ [90], Ҷалолиддини Балхӣ [63], Соибӣ Табретӣ [62], Ҳусайни Мунзавӣ [69], Фурӯғи Фаррухзод [97] ва адибони дигар [130] мақолаҳои ҷудогона навишта шудаанд.

Аз корҳое, ки бевосита ба мавзуи мавриди баррасии мо марбутанд, фақат як мақолаи илмӣ дар мавзуи “Баррасии ҳиссомезӣ дар ғазалиёти Бедили Деҳлавӣ” аз ҷониби Шарора Илҳомӣ нигошта шудааст, ки бо баррасии

истилоҳи ҳиссомезӣ ва тасрифу таҳлили намунаҳои андак аз шеъри Бедил басанда шудааст [73].

Мақолаи дигаре, ки ба мутаноқизнамоиҳои шеъри Бедил дахл дорад, “Мутаноқизнамоӣ дар ғазалиёти Бедили Дехлавӣ” [84] ном дошта, нависандаи он Илҳом Ганҷи Каримӣ асосан ба аҳаммият ва коркарди зебоишиносонаи он, омилҳои пайдоиш ва густариши мазмунҳои мутаноқизнамо пардохтааст ва дар бахши охири мақола ба мазмунҳои парадоксии ғазалиёти Абдулқодири Бедил ишора кардааст.

Ҳамин тавр, мавзуи ҷойгоҳи ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоӣ дар ғазалиёти Мирзо Абдулқодири Бедил то кунун мушаххасан таҳқиқи густарда ва монографӣ нашудааст. Аммо аз он ҷо, ки ҷанбаҳои гуногуни осори Бедил пажӯҳиш шудааст, мутаносибан метавон ба таҳқиқоти алоҳидае ишора кард, ки ба ин мавзӯ дар ин ё он ҳадде ишора рафтааст. Масалан, рисолаи доктории бедилшиноси шинохташудаи тоҷик Нуралӣ Нуров (Нуралӣ Нурзод) “Поэтикаи ғазалиёти Мирзо Абдулқодири Бедил”, ки натиҷаи пажӯҳишҳои чандсолаи ўст, яке аз нуктаҳои меҳварӣ барои дифоъро “таҳқиқ дар тарҳи тасвирҳои парадоксӣ, ҳиссомезӣ, шеваҳои навини маъниофарӣ, дар заминаи таҷрибаҳои хунариву фикрии суҳанварони пешин” [104, с. 20] эълон кардааст. Агарчи дар ин таҳқиқ намунаҳои корбурди ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоӣ дар ғазалиёти Бедил зиёд истифода шудаанд, аммо ба далели дигар будани мавзуи аслии таҳқиқи муаллиф ин мавридҳо аз дигар зовияҳои маъноӣ хунари шарҳу тафсир ёфтаанд.

Мусалламанин, дар заминаи таҳқиқи баррасии сабки ҳиндӣ ва намоёндаи барҷастаи он Мирзо Бедил дар Тоҷикистон ва кишварҳои ҳамзабони мо қорҳои арзишманде сурат гирифтааст. Аҳаммият ва ҷойгоҳи Абдулқодири Бедил дар адабиёти форсии тоҷикӣ, бавежа дар Афғонистон ва Осиёи Марказӣ бар ҳеҷ кас пӯшида нест. Ҳамаи пажӯҳишгарон дар мавриди ин шоир ва ҷойгоҳи рафеи ў дар сабки ҳиндӣ иттифоқи назар доранд ва ўро “қуллаи шеъри сабки ҳиндӣ” медонанд.

Дар адабиётшиносии муосири Эрон донишмандони зиёде дар мавриди шахсият ва шеъру масоили вобаста ба осори Бедил пажухиш анҷом додаанд. Муҳаммадризо Шафеи Кадканӣ ва Ҳасани Хусайнӣ бо навиштани китобҳои “Шоирӣ оинаҳо”, ки чопи аввали он соли 1366 (1987) аст [77] ва “Бедил, Сипеҳрӣ ва сабки ҳиндӣ”, ки як сол баъд аз китоби Кадканӣ чоп шудааст [159], аз пешгомони муаррифии Бедил ба ҷомеаи эрониянд, зеро Бедил Деҳлавӣ то даҳаҳои наздик дар Эрон камшинохта будааст. Имрӯз дар мавриди шахсият ва осори Абдулқодири Бедил дар Эрон корҳои зиёде анҷом мешавад.

Ковуси Ҳасанлӣ, устоди Донишгоҳи Шероз, дар мавриди бозшиносии шеъри Бедил ва шарҳи ғазалҳои ӯ китобҳои “Бедил ва иншои таҳайюр” [155] ва “Бедил ва афсуни ҳайрат” [156]-ро нигоштааст, ки дар ростои фаҳми беҳтари ашъори Бедил намунаҳои бисёр хубанд.

Маҳмуди Футуҳӣ, аз дигар муҳаққиқони пурқори эронӣ, ҳарчанд китоби ҷудогонае дар бораи Абдулқодири Бедил нанавиштааст, зимни навиштаҳои хеш, аз ҷумла, китобҳои “Балоғати тасвир” [146] ва “Нақди ҳаёл” [147] ба шахсият ва шеъри Бедил ишораҳои зиёде кардааст.

Алии Муаллими Домғонӣ [68], Орифи Пажмон [111], Алиризо Қазва [88], Комрон Замонӣ Неъматсаро [102], Парвини Салочиқа [124; 125], Саидмаҳдии Таботабой [135; 136] аз зумраи муҳаққиқонеанд, ки дар мавриди шинохту дарки осори Бедил ва масоили гуногуни марбут ба осори ӯ мақолаҳои ҷудогона навиштаанд.

Аз муҳаққиқони афғонистонӣ ҳам афроди зиёде ба осору афкори Бедил таваҷҷуҳ доштаанд, ки аз миёни онҳо метавон ба ин номҳо ишора кард: Муҳаммад Асири Қандиоқо [47], Ғуломҳасани Мучаддадӣ [100], Нурулҳасани Ансорӣ [45], Абдулазизи Маҳчур [93], Халилуллоҳи Халилӣ [149], Салоҳуддини Салҷуқӣ [126], Асадуллоҳи Ҳабиб [150; 151], Абдулғафурӣ Орзу [110] ва Муҳаммадқозими Қозимӣ [85; 87].

Аз олимони тоҷик устод Садриддин Айнӣ яке аз нахустин таҳқиқи илмӣ ва муфассалро дар бораи Абдулқодири Бедил нигоштааст [40], ки дар адабиётшиносӣ аз аҳаммияти фаровон бархурдор буда, барои таҳқиқоти

минбаъда роҳкушо гаштааст. Ҳамин тариқ, Холида Айнӣ [174], Бобобек Раҳимӣ [115; 116], Насиба Содиқова [176], Бахтиёри Ҳамдам [152], Нуралӣ Нурзод [104] ва Озар Салимиён [123] ба шакли ҷиддӣ ин ё он паҳлуи зиндагӣ ва шеъри Абдулқодири Бедилро таҳқиқ намуда, ҳосили корашонро ба сурати монография ва китобҳои ҷудогона ба ҷоп расонидаанд.

Адабиётшиносони дигари тоҷик, аз ҷумла Расул Ҳодизода [157], Субҳон Амиркулов [43], Абдунабӣ Сатторзода [127], Кароматулло Олимов [107], Абдулманнони Насриддин [101], Абдучаббор Раҳмонзода [117], Муҳаммадали Аҷамӣ [50], Боймурод Шарифзода [168], Мирзо Одина [106], Рустам Тағоймуродов [138], Мӯсо Олимҷонов [108] ва дигарон зимни баррасии масоили гуногун ба шахсияту шеъри Мирзо Абдулқодири Бедил пардохтаанд.

Ҳарчанд дар бархе аз ин корҳо ба ашъори Бедил аз зовияи балоғат ва санъатҳои бадеӣ ҳам назар карда шудааст, аммо бештар ба баррасиҳои иҷмолӣ басанда шуда, то имрӯз ба сурати ҷудогонаву муфассал ба ҷойгоҳ ва мавқеи падидаҳои ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоӣ пардохта нашудааст. Ба ин далел, нигориши ин кор аҳаммияти вежа дорад.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва ё мавзӯҳои илмӣ. Диссертатсия дар доираи нақша ва барномаҳои пажӯҳишии шӯъбаи таърихи адабиёти Институти забон ва адабиёти ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакии АМИТ таълиф шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Баррасии ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоӣ ҳамчун ду санъати нави бадеӣ дар балоғати муосир, шинохти луғавӣ ва истилоҳӣ, ҷойгоҳи онҳо дар шеъри классикии форсии тоҷикӣ ва ба таври мушаххас, дар ғазалиёти Мирзо Абдулқодири Бедил, сохтор, вежагӣ ва анвои онҳо, нақши сабқсозии онҳо дар ғазалиёти шоир, мақоми онҳо дар нозукхаёлию маъниофаринии коргоҳи тахайюли шоир ва вежагии корбурди онҳо дар шеъри Бедил мақсади ин таҳқиқ мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқ. Вазифаи асосии таҳқиқ дар ин диссертатсия баррасии ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоӣ бо таъкиди асосҳои назарӣ ва ҷанбаҳои

нақдии онҳо, чойгоҳ ва нақши орояхои бадеии мазкур, вежагиҳо ва сабки корбурди онҳо дар ғазалиёти Бедил мебошад. Барои расидан ба мақсадҳои гузошташудаи пажӯҳиш ҳалли вазифаҳои зерин заруранд:

- пажӯҳиши пешинаи ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоӣ дар паҳнои адабпажӯӣ;
- баррасии истилоҳҳои “ҳиссомезӣ” ва “мутаноқизнамоӣ”;
- мушаххас кардани тафовути мутаноқизнамоӣ бо санъати тазод;
- муайян кардани вежагиҳои балоғии ҳиссомезӣ дар ғазалиёти Бедил;
- таҳқиқи вежагиҳои маъноии ҳиссомезӣ дар ғазалиёти Бедил;
- пажӯҳиши анвои ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоӣ дар ғазалиёти Бедил;
- муайян кардани таносуби мутаноқизнамоӣ бо дигар орояхои бадеӣ дар ғазалҳои Мирзо Абдулқодири Бедил;
- таҳқиқи сохтори мутаноқизнамоиҳои ғазалиёти шоир;
- баррасии мазмунҳои меҳварӣ дар мутаноқизнамоиҳои ғазалиёти Бедил;
- таҳқиқи унсурҳои сабксоз будани ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоӣ дар ғазалиёти Бедил;

Объекти таҳқиқ. Адабиёти форсии тоҷикӣ дар асри XVII ва давраи сабки ҳиндӣ дар мисоли ашъори яке аз намояндагони барҷаста ва қуллаи ин сабк Мирзо Абдулқодири Бедил объекти таҳқиқи мо аст. Таҳқиқи мо асосан дар заминаи ду чопи комили ғазалиёти шоир анҷом шудааст: а) “Девони Бедили Деҳлавӣ” тасҳеҳи Акбари Бехдорванд дар ду ҷилд [13; 14] ва б) “Қуллиёти Бедили Деҳлавӣ” ба кӯшиши Баҳман Халифа Баноравонӣ дар як ҷилду ду бахш [11; 12], ки ҳар ду чоп бар асоси нусхаи Халилуллоҳи Халилӣ ва Холмуҳаммади Хаста (чопи Кобул) интишор ёфтааст. Инчунин, дар баъзе мавридҳо аз китоби “Яксад ғазали Бедил” бо интиҳоби Рифъат Ҳусайнӣ бо ҳамкориҳои Лутис Жеҳок [6] истифода кардаем.

Осори илмӣ-таҳқиқотии донишмандони тоҷик ва ҳамзабон дар бораи сабки ҳиндӣ ва хусусиятҳои шеърӣ Мирзо Бедил аз зумраи сарчашмаҳои ёрирасони ин таҳқиқ ҳастанд. Дар баррасии масъалаҳои назарии марбут ба

ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоӣ аз осори дигари мавриди ниёз низ истифода шудааст.

Предмети таҳқиқ. Дар ин диссертатсия предмети таҳқиқ ғазалиёти Мирзо Абдулқодири Бедил ва ду падидаи бадеии сабксоz ва муҳимми ашъори адиб (ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоӣ) дар онҳост.

Асосҳои назарии таҳқиқ. Асосҳои назарии қори диссертатсионии мо дар заминаи андеша ва назарияҳои муҳаққиқоне чун Муҳаммадтақии Баҳор [51], Шафеии Кадканӣ [75; 76; 77], Сируси Шамисо [165], Ҳасани Ҳусайнӣ [159], Ковуси Ҳасанлӣ [155; 156], Маҳмуди Футуҳӣ [146; 147], Муҳаммадқозими Қозимӣ [85], Борис Эйхенбаум [180], Виктор Шкловский [179], Роман Якобсон [181], Юрий Тинянов [177; 178], Юрий Лотман [175], Татьяна Никитина [198], Садриддин Айнӣ [40], Абдунабӣ Сатторзода [127], Бобобек Раҳимӣ [116; 117], Шодимуҳаммад Суфизода [134], Нуралии Нурзод [104; 105], Умриддин Юсуфӣ [172], Бахтиёри Ҳамдам [152], Озар Салимиён [123] ва дигарон шакл гирифтааст. Дар раванди пажӯҳиш ва таълифи диссертатсия таҷрибаи илмии муҳаққиқони ватанию хориҷӣ мавриди истифода қарор гирифта, ба афкори назарии онон истинод дода шудааст. Зимни баррасиҳои масъалаҳои гуногуни таҳлилшаванда дар диссертатсия аз методҳои таҳқиқии гуногун истифода кардаем. Дар маҷмӯъ, диссертатсия дар асоси методҳои таҳқиқи таърифӣ, тавсифию оморӣ, шарҳу тафсир, таҳлили матни бадеӣ (таҳлили дохилиматнӣ) ва сохторию семантикӣ таълиф ёфтааст.

Навгонию илмии таҳқиқ. Диссертатсия нахустин пажӯҳиши мукаммал ва муфассал дар мавриди санъатҳои бадеии “ҳиссомезӣ” ва “мутаноқизнамоӣ” дар ғазалиёти Мирзо Абдулқодири Бедил ба шумор меравад. Дар диссертатсия асосҳои назарии ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоӣ, аз ҷумла пешинаи пажӯҳиши онҳо дар адабиёти форсии тоҷикӣ, шинохти истилоҳию луғавӣ, ҷойгоҳи ин санъатҳо дар шеърӣ классикии форсии тоҷикӣ ба шакли васеъ таҳқиқ гардида, ҳулосаҳои илмии ҳосилшуда манзур шудааст.

Дар диссертатсия бори нахуст ба гунаи мушаххас қорбурди санъати ҳиссомезӣ дар ғазалиёти Мирзо Абдулқодири Бедил, аз ҷумла аз нигоҳи

вежагиҳои сохторӣ, балоғӣ, маъноӣ ва тақсимбандии он бар асоси таркиби ҳисҳо баррасӣ гардида, ҷузъи муҳимми сабксоз будани ин санъат дар ғазалҳои шоири мавриди назар таҳқиқи илмӣ шудааст.

Ҳамчунин, вежагиҳои истифодаи мутаноқизнамоӣ дар ғазалиёти Бедил, таносуби мутаноқизнамоӣ бо дигар шигардҳои пурбасомад дар ғазалиёти шоир, сохтор ва мазмунҳои меҳвари он, инчунин, ҳамчун ҳиссомезӣ унсури сабксоз будани мутаноқизнамоӣ бори нахуст мавриди пажӯҳиши густардаи илмӣ қарор гирифтааст. Зимни баррасиҳо намунаҳо ва шохидҳои шеърӣ муносиб аз ғазалиёти шоир оварда шуда, таҳлил ва таҳқиқи монографӣ сурат гирифтааст.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Муайян карда шудааст, ки ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоӣ ҳарчанд дар китобҳои балоғати классикии форсии тоҷикӣ зикр ва баррасӣ нашудаанд, дар ашъори адибони форсигӯӣ (дар давраҳои нахустин камтар ва дар давраҳои баъдӣ бештар) ба ҷашм мерасанд. Фақат дар даҳаҳои охири асри бистум аст, ки ин ороҳо дар китобҳои адабиётшиносии ҳамзабонон аз роҳи тарҷума ва муодилсозӣ аз адабиётшиносии ғарбӣ роҳ ёфта, матраҳ гардидаанд.
2. Асоснок карда шудааст, ки ороҳои ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоӣ аз нигоҳи басомади истифода дар ғазалиёти Абдулқодири Бедил ба нуктаи авҷ мерасанд ва ба ду унсури муҳим ва сабксозӣ шеърӣ ӯ табдил меёбанд. Андешаҳои баланди фалсафию ирфонии Бедил далели истифодаи фаровони шоир аз мутаноқизнамоӣ ҳиссомезӣ гардидааст, ки ҳамин омил яке аз сабабҳои асосии тафовути шеърӣ ӯ аз шоирони дигар шудааст.
3. Муқаррар карда шудааст, ки дар ғазалиёти Мирзо Абдулқодири Бедил аз навҳои нисбатан содатари ҳиссомезӣ, мисли “сухани ширин”, то анвои мураккаб ва ҳаллоқонаи он, монанди “бӯйи оҳанг” ва “парвози нола” дида мешавад. Дар бархе мавридҳо ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоиҳои Бедил ҳамзамон ва дар як байт ва ҳатто дар як таркиб рух додаанд, ки он авҷи

халлоқияту тавоноии шоирро нишон дода, афзун ба ин, ба ҳайратангезии бадеии мухотаб боис мегардад.

4. Собит шудааст, ки дар ғазалиёти Бедил ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоиҳо дорои сохторҳои таркибӣ (ибораҳои исмӣ ва сифатӣ) ва ғайритаркибӣ (дар қолаби ҷумлаҳо ва калимаҳои мураккаб) мебошанд. Вижагиҳои асосии ҳиссомезию мутаноқизнамоӣ ошноизудой, ҳаёлангезӣ ва эҷоди мазмунҳои нав аст.

Аҳаммияти назарӣ ва амалии таҳқиқ. Аҳаммияти назарии таҳқиқ бо он мушаххас мегардад, ки масъалаҳои матраҳшуда дар диссертатсия, баррасиҳои муфассали таркиби фаслу бобҳо ва равишҳои пажуҳишӣ дар он густараи таҳқиқ ва равишҳои назарии адабиётшиносии тоҷикро дар таҳқиқи минбаъдаи вобаста ба мавзӯҳои балоғату бадеъ, шинохту омӯзиши падидаҳои гуногуни адабию сабкӣ дар осори манзуму мансури адабиёти классикӣ, таҳқиқи вежагиҳои сабки ҳиндӣ ва баррасии паҳлуҳои дигари осору ашъори намояндаи барҷастаи ин давра Мирзо Абдулқодири Бедил густариш дода, дар такмили назари пажуҳишӣ доир ба осори бадеӣ дар коргоҳи адабию эҷодии бузургони классик саҳми муносиб хоҳад гузошт. Равишҳои таҳқиқии истифодакардаи муаллифро метавон дар пажуҳишҳои дигар низ истифода кард.

Аҳаммияти амалии таҳқиқ дар он ифода меёбад, ки натиҷаҳо ва ҳулосаҳои илмӣ бар мабной пажуҳиш бадастомада дар диссертатсия дар амалияи адабиётшиносии тоҷик зимни таҳқиқи масъалаҳои алоқаманд ба поэтика, санъатҳои бадеӣ ва баррасии куллияту ҷузъиёти коргоҳи эҷодии адибони гузашта ва муосир арзиши муҳим доранд. Маводди рисола ва ҳулосаҳои рисолаҳо ӯҳангоми навиштани мақолаҳо, таълифи рисолаҳои илмӣ, монография, китобҳои таърихи адабиёт, бавежа таърихи адабиёти давраи сабки ҳиндӣ ва баррасии осору афкори Мирзо Абдулқодири Бедил, воситаҳои таълимӣ барои донишгоҳу донишқадаҳо, омода кардани курси лексияҳо аз таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ ва таҳқиқи паҳлуҳои омӯхтанашудаи осори Абдулқодири Бедил истифода кардан мумкин аст.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои диссертатсия бо таъба сарчашмаҳои аслии ва риояи талаботи илмӣ таъмин шудааст. Ҳамаи маълумот ва хулосаҳо бар асоси сарчашмаҳои назарии асилу боэътимод ва намунаҳои осори аслии шоири мавриди таҳқиқ, ки аз нусхаҳои чопии илмӣ-интиқодии девони ӯ гирифта шудааст, ба даст оварда шудаанд. Таҳқиқ ва таҳлили мундариҷа бо риояи меъёрҳои илмӣ анҷом дода шудааст, ки эътимоднокии натиҷаҳо асоснок менамояд. Диссертант натиҷаҳои худро бо мисолҳо ва далелҳои мушаххас тасдиқ намуда, мавриди санҷиши чандинкарата қарор додааст. Аз ин рӯ, эътимоднокии натиҷаҳои пажӯҳиш пурра таъмин аст ва онҳоро метавон дар амалия ва пажӯҳишҳои оянда истифода бурд.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯи таҳқиқ ба банди 7-уми бахши "Соҳаҳои таҳқиқот"-и шиносномаи ихтисоси илмӣ 6.2.15 Адабиёти тоҷик, равобити адабӣ, ки ба омӯзиши адабиёти тоҷик дар асрҳои XVI-XIX, инкишофи жанрҳо, сабкҳо ва равияҳои адабию эҷодӣ, хусусиятҳои осори намояндагони ин давра ва таҳқиқи сабкҳои адабӣ бахшида шудааст, робитаи мустақим дорад.

Мутобиқати мавзӯ ба банди мазкур пеш аз ҳама дар он зоҳир мегардад, ки корбурд ва ҷойгоҳи ду санъати бадеӣ дар ғазалиёти Мирзо Абдулқодири Бедил ҳамчун яке аз намояндагони барҷастаи адабиёти форсии тоҷикӣ дар асрҳои XVII-XVIII ва намояндаи барҷастаи сабки ҳиндӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Дар диссертатсия ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоӣ ҳамчун падидаҳои муҳимми бадеиву маъниофаринӣ таҳлил гардида, нақши онҳо дар эҷоди маънию образ, ифодаи ҳолатҳои мураккаби эҳсосию фикрӣ ва ташаккули вижагиҳои сабки ғазалиёти Бедил муайян карда мешавад. Аз ин ҷиҳат, таҳқиқ ба масъалаи омӯзиши сабк, хусусиятҳои бадеӣ ва равандҳои инкишофи эҷодиёти адабии давраи мазкур иртиботи бевосита дорад.

Саҳми шахсии доғалаби дарачаи илмӣ дар таҳқиқ. Масъалаҳои аслии ва фаръии таҳқиқшаванда дар рисолаи илмӣ бо машварати роҳбари илмӣ мушаххас гардида, фарзияҳои пажӯҳиш муайян ва асоснок шудаанд. Муаллифи диссертатсия кӯшиш кардааст, то дар ҷараёни таҳқиқи ғазалиёти Мирзо

Абдулқодири Бедил дар бораи масъалаҳои махсуси мавзӯ андешаҳои хешро ба таври илмӣ ва боасосу мудаллал баён кунад. Таълифоти нигорандаи диссертатсия ва силсилаи мақолаҳои ҷопкардаи ӯ фарогири натиҷаҳои асосии таҳқиқ буда, саҳми фардии ӯро дар ҳалли масъалаҳои мавриди таҳқиқ нишон медиҳад. Таҳқиқи илмӣ ва натиҷаҳои бадастовардаи диссертант дар мақолаҳои илмӣ, маърузаҳо дар конференсияҳо ва инчунин дар рисолаи диссертатсионӣ инъикос ёфтаанд.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Мавзуи кори диссертатсионӣ бар асоси маводди назарию адабӣ бо дар назар гирифтани тоза ва таҳқиқнашуда будани масъала дар шакли “Ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоӣ дар ғазалиёти Мирзо Абдулқодири Бедил” мушаххас шуда, бо бознигарӣ ва баррасии ҳодимони илмӣ дар Шурои олимони Институти забон ва адабиёти ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакии АМИТ (суратчаласаи №3 аз 05.04.2019) тасдиқ шудааст.

Вобаста ба натиҷаҳои таҳқиқ ва масъалаҳои марбут ба он муаллиф дар конференсияҳои ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ суҳанронӣ кардааст, аз ҷумла дар конференсияи байналмилалии “Ҷойгоҳи маънавӣ ва маърифатии осори Ҳофизӣ Шерозӣ дар фарҳангу забон ва адабиёти ҷаҳон. Аз Порис то Душанбе” (Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. – 23-24.09.2025) дар мавзуи “Ҳиссомезӣ дар ғазалҳои Ҳофизӣ Шерозӣ ва Абдулқодири Бедил”, дар конференсияи байналмилалии “Паёми ҷовидонаи Ҳофиз” (Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон. – 25.12.2025) дар мавзуи “Мутаноқизнамоӣ (парадокс) дар ашъори Ҳофиз ва Бедил”, дар конференсияи ҷумҳуриявии илмию адабии “Нақши Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ дар ташаккули фарҳанги ҷаҳонӣ” (Донишгоҳи инноватсия ва технологияҳои рақамии Тоҷикистон. – 27.09.2025) дар мавзуи “Мутаноқизнамоӣ дар ғазалиёти Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ ва Мирзо Абдулқодири Бедил” ва дар конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалии “Тулназар Келдӣ ва равандҳои инкишофи адабиёти тоҷик дар замони Истиқлол” (Донишгоҳи давлатии

омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни. – 21.11.2025) дар мавзуи “Ҳиссомезӣ дар ашъори Бедил ва Гулназар” маъруза кардааст.

Баъди анҷоми диссертатсия, он дар чаласаи шӯъбаи таърихи адабиёти Институти мазкур (суратчаласаи №2 аз 12.02.2026) баррасӣ ва ба ҳимоя пешниҳод гардидааст.

Интишорот аз рӯйи мавзуи диссертатсия. Нуктаҳои асосӣ ва натиҷаҳои таҳқиқ дар шакли мақолаҳои илмӣ дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон – “Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ”, “Паёми Донишгоҳи забонҳо. Силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ ва таърих” ва маҷаллаи “Суханшиносӣ”-и Институти забон ва адабиёти ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ чоп шудаанд, ки теъдодашон ҳафт адад аст.

Инчунин, вобаста ба нуктаҳои меҳварӣ ва натиҷаҳои бадастомада се мақола дар маҷмуаҳои конференсияҳои ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ ба нашр расидааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, нух фасл, шаш зерфасл, хулоса, тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқ, рӯйхати адабиёт ва наشري таълифоти илмӣ дар мавзуи диссертатсия иборат мебошад. Ҳаҷми умумии диссертатсия 204 саҳифаи чопи компютериरो ташкил медиҳад.

БОБИ I

АСОСҲОИ НАЗАРИИ ҲИССОМЕЗӢ ВА МУТАНОҚИЗНАМОӢ

1.1. Пешинаи пажухиши ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоӣ дар адабиёти форсии тоҷикӣ

Ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоӣ мавзуи куллии ин таҳқиқ аст. Пас, мебояд нахуст маълуму мушаххас шавад, ки онҳо ба кадом ришта ва шоҳи илмҳои адабӣ тааллуқ доранд. Баъдан, дар бораи ҷойгоҳ ва пешинаи ҳар ду дар адабиёти форсии тоҷикӣ тавзеҳ дода мешавад, то ошноии дурусту дақиқа ба даст ояд.

Орояҳои мазкур дар илмҳои адабӣ мутааллиқ ба илми балоғат аст ва балоғат ба се зершоха: маонӣ, баён ва бадеъ дастабандӣ мешавад. Сируси Шамисо ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоиро дар бахши санъатҳои бадеии маънавӣ оварда [165, с. 111], моҳияти онҳоро бо мисолҳо мушаххас кардааст. Дар мавриди ҳамчун истилоҳоти илмӣ вучуд надоштани мафҳумҳои “ҳиссомезӣ” ва “мутаноқизнамоӣ” дар балоғати суннатию классикии шеърӯ адаби форсии тоҷикӣ ҳамаи муҳаққиқони ин мавзӯ ҳамназар ҳастанд. Дар ҳоле ки аз давраҳои гуногуни шеъри классикии мо намунаҳоеро барои ҳар ду падида метавон пайдо кард. Пурсише пеш меояд, ки агар ин ду ороя дар шеъри классикии форсии тоҷикӣ вучуд доранд, чӣ гуна ва чаро дар китобҳои назарӣ балоғати суннатӣ мавриди бетаваҷҷӯӣ қарор гирифтаанд?

Ба ин савол метавон чунин посух дод, ки аз нигоҳи таърихӣ иҷтимоӣ маъмулан як падида арзи ҳастӣ мекунад, аммо дониши он падида баъдан ба вучуд меояд. Дар бораи падидаи ҳунари ва адабии шеър низ ин андеша дуруст меояд, ки шеър пеш аз донишҳои назарӣ дар бораи он вучуд доштааст. Ҳазорон сол аст шеър вучуд дорад ва ҳатто дар ҷомеаҳои бадавию пешазтаърихӣ, ки ҳанӯз ҳатту навиштор ба вучуд наомада буд, одамон шеър мегуфтанд, аммо илми балоғат ва шеършиносӣ вучуд надоштааст.

Бинобар ин, орояхои адабӣ пеш аз он ки дар илми балоғат дастабандӣ ва муаррифӣ шаванд, дар шеър вучуд ва корбурд доштаанд. Баъдан донишмандони илми балоғат бо баррасии ашъор аз даруни он анвои баёну бадеъро шиносоию дастабандӣ кардаанд. Дар илми балоғати классикии форсии тоҷикӣ шуморе аз орояхои баёну бадеъ дар шеър шиносоию муаррифӣ шудаанд ва бархе дигар шояд ба ин далел, ки балоғиён онҳоро муҳим нашуморидаанд ё мутаваҷҷеҳи онҳо нашудаанд, мавриди шиносӣ қарор нагирифтаанд.

Далели дигаре, ки ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоӣ дар китобҳои балоғии гузашта таърифи хоссе надорад, метавонад ин бошад, ки ин ду ороя ҳанӯз ба сурати имрӯзӣ ташаккул ва тақомул наёфта буданд ва дар дохили саноеъе мисли истиора ва тазод вучуди камранге доштанд. Ин нукта ба сайри таърихии башар ва ба пайравии он илмҳои назарии башарият аз сода ба мураккаб марбут аст. Бо пешрафти донишҳои назарӣ дар мавриди назарияҳо ва падидаҳо ҷустуҷӯи бештаре сурат мегирад ва аз ҳар баҳши дониши инсоният шоҳу баргҳои нав берун меояд. Албатта, дар назарияҳои бадеъ ва балоғати давраи сабки ҳиндӣ ишораҳои борики ба тафовути мутаноқизнамоӣ ва тазод вучуд дорад ва кӯшиш шудааст, ки ороҳои мутаноқизнамоӣ дар зерини номҳои “тибоқ” ё “вифоқ” аз санъати тазод ҷудо карда шаванд. “Мунтақидони форсӣ дар асри ривочи сабки ҳиндӣ дар боби сухани парадоксӣ мӯшикофӣҳои ҷолибе кардаанд, Ғулумалии Озоди Балғиромӣ дар рисолаи “Ғизолон-ул-Ҳинд” ва китоби “Субҳат-ул-марҷон” гузораи шеърро бо таҳлилҳои мантиқӣ ковида ва кӯшида то роҳҳои хуруҷи шоир аз воқеият ва ҳанҷорҳои мантиқии забонро шиносӣ ва қавоиди зарифе барои он тадвин намояд” [147, с. 221]. Ё чанд навъ мутаноқизнамоиро бо номҳои қалб, моҳият, истибдод, туғён, тасаллут, эътисоф, муволат-ул-адув аз балоғати ҳиндӣ тарҷума карда ва барои онҳо намунаҳое аз шеъри форсӣ овардааст ва худ низ суханони мутаноқизнамои шоиронро бо диққат баррасӣ карда, чанд навъи дигари мутаноқизнамоии шеърӣ (вифоқ, ташаббус, ғзаб, ҷарсақил, таҳаввул, хориқ)-ро шиносӣ кардааст, ки аз мухтареоти ӯст. Кори Озоди Балғиромӣ дар таърихи бутиқо (поэтика)-и шеъри форсии тоҷикӣ аз аҳаммияти бисёр бархурдор аст, аммо чун ин кашфу назар ба гунае маҳдуд

будааст ва махсур мондааст, натавонистааст, ки дар миёни мунтақидону балоғиёни дигари давраи сабки ҳиндӣ ва пасояндагон фарогиру ҳамагонӣ шуда, дар китобҳои балоғӣ роҳ ёбад. Бояд замон мегузашта ва дар асри бистум бо ошноии донишмандони балоғати адабиёту шеъри муосири форсӣ бо адабиёти Ғарб истилоҳҳои “ҳиссомезӣ” ва “мутаноқизнамоӣ” барои “синестезия” (synesthesia) ва “парадокс” (paradox) тарҷума ва муодилсозӣ шаванд. Дар ин робита донишманди эронӣ Маҳмуди Футуҳӣ чунин андеша дорад, ки муҳим мебошад: “Ишора ба ин нукта лозим аст, ки бархе гуфтаанд “баҳсу диққат дар бораи парадокс ахиран вориди фанни баёни забони форсӣ шудааст”. Дуруст аст, ки дар кутуби балоғат ва бадеъ ишорае ба ин навъи балоғӣ нашудааст, аммо диққати назари Озоди Балгиroomиро наметавон нодида гирифт” [147, с. 222].

Муҳаққиқи номвари эронӣ Шафеии Кадканӣ бар ин назар аст, ки ҳиссомезию мутаноқизнамоӣ аз шеваҳои равишҳои азими балоғию ҷамолшиносӣ (эстетикӣ) дар шеъри суннатӣ классикӣ форсӣ, ки дар китобҳои балоғати пешин ношинохта мондаанд. Далелеро, ки Кадканӣ зикр мекунад ин аст, ки балоғиёни пешин “аз табиӣ (тавзеҳ додан, равшан кардан – Х. Э.) ва нишон додани мабони азими ҷамолшиносии ин орояҳо” [75, с. 37], бавежа мутаноқизнамоӣ, очиз будаанд. Ин гуфтаи муҳаққиқ метавонад далелу назари дурусту дақиқе бошад, аммо ба андешаи мо, омилҳои муҳимми дигареро, ки метавонанд сабаби набудани ин ду орояро дар китобҳои назарии балоғати классикон шарҳ диҳанд, мешавад дар ҷанд нуктаи асосӣ ҷамъбандӣ кард:

1. Тақсимбандии фарқкунандаи балоғиёни классик. Балоғиёни классик ва бунёнгузори донишҳои назарии балоғати арабию форсӣ, монанди Абдулқоҳири Ҷурҷонӣ (1010-1078) дар “Асрор-ул-балоға” ва “Далоил-ул-эъҷоз” ва Саъдуддини Тафтозонӣ (1322-1390) дар “ал-Мутаввал” саноеи адабию ба ду бахши асосии “баён” ва “бадеъ” тақсим кардаанд [89, с. 56; 172, с. 9]. Ҳамаи санъатҳои мавҷуд ва шинохташуда вобаста ба он ки ба маъно марбутанд ё лафз (сохтор) дар ду бахши мазкур ҷой мегирифтанд. Санъатҳое, ки бар шабоҳат ва интиқоли маънӣ асос ёфтаанд, ҳамчун ташбеҳ, истиора ва киноя, дар қаламрави

илми баён қарор мегирифтанд. Гурӯҳи дигаре аз орояхо ҳамчун ҷинос, тазод, сачъ, ихом, ки асосашон зебоии лафзӣ ва таносубҳои зоҳирӣ аст, дар доираи илми бадеъ ҷой дода мешуданд. Дар ин ду доира падидаҳои ҳамчун ҳиссомезӣ, ки аз омезиши ҳисҳо ва идроки чандҳиссӣ асос ёфтааст ва мутаноқизнамоӣ, ки падидаҳои мутазодро бо ҳам меораду маънии нав мебахшад, иҷозати ворид шудан надоштанд, зеро қомилан лафзӣ ё қомилан маънавӣ нестанд. Агар таркибу ибораҳои ҳиссомезона ё мутаноқизбунёд вучуд медоштанд, даруни истиора ё ташбеҳ ё тазод ҳал мешуданд. Ба ҳамин сабаб, ин ду падида ҳамчун санъатҳои мустиқил ношинохта монда буданд. (Ҳамин хусусиятро ба эътибор гирифта, Насируддини Тӯсӣ (1201-1274) ва Атоуллоҳ Маҳмуди Ҳусайнӣ (вафот: 1513) санъатҳои бадеъиро ба се гурӯҳ тақсим кардаанд. Санъатҳои муштарак, ки ҳам лафзӣ ва ҳам маънавиянд гурӯҳи сеуми саноеӣ адабӣ ба шумор омаданд, вале баъзе аз масъалаҳои мутаноқизнамоӣ ва ҳиссомезиро дар таркиби тазод, ташбеҳ ва истиора ташреҳ кардаанд. Танҳо дар асри XX ин санъатҳо ҳамчун орояҳои мустиқил ба муомилаи адабию илмӣ ворид шуданд ва аз ибтикороти назариядонони рӯзгори мо ба шумор мераванд).

2. Набудани таҳлилҳои равоишиносӣ ва забониносии дар балоғати суннатӣ. Таваҷҷуҳи аслии балоғати суннатӣ ба таҳлилҳои мантиқӣ, наҳвӣ ва балоғӣ равона шуда буд ва бо мафҳумҳои ҳамчун идрок, зеҳният, ё равоандҳои шинохтӣ (маърифатӣ) қамтар саруқор дошт [148, с. 11-12]. Вақте ки дар шеър, масалан, “садои гарм” истифода мешуд, донишмандони классик онро ё ташбеҳ медонистанд ё маҷоз, вале имрӯз медонем ки “гармо” ба ҳисси ломиса марбут аст ва “садо” ба ҳисси шунавоӣ дахл дорад. Таркиб шудани ин ду мафҳум аз назари равоишиносии маърифатӣ як наҳвӣ ҳиссомезӣ аст. Дар даврони классикӣ, ҷунин нигоҳе ба таҷрибаҳои ҳиссӣ ва тавсифҳои зеҳнӣ дар забон вучуд надошт, ё ҳадди ақал ҷаҳорҷӯби назарии муносибе барои тавзеҳи он фароҳам нашуда буд.

3. Дарки маҳдуд аз истиора дар даврони классик. Аз назари балоғиёни суннатӣ истиора бештар ҳамчун наҳвӣ “ташбеҳи фишурда” ё “ташбеҳи ҳазф-ул-мушаббаҳунбиҳи” муаррифӣ мешуд ва нигоҳи маърифатӣ ё мафҳумӣ ба он

вучуд нашофт [172, с. 91; 70, с. 79]. Аз ин рӯ, бисёре аз шигардҳои адабии печида, аз ҷумла ҳиссомезӣ, ба ночор дар маҳдудии санъати истиора тафсир мешуданд. Агар ба таври дигар гуфта шавад, истиора ҳамчун дарахти мафҳумӣ буд, ки падидаҳои бисёри дигар, масалан, ҳиссомезӣ метавонистанд зерини он қарор дошта бошанд ва имкони таҷдид шудан ба як орои мустақилро пайдо намекарданд.

Ба таври мисол, агар шоире бигӯяд: “бӯи гулро шунидам”, ин ҷумла аз назари классикон мумкин аст “истиора” доништа шавад, вале дар нигоҳи муосир таркиби “шунидани бӯи гул” навиъе ҷобачойии ҳиссӣ ё ҳиссомезист, ки маъно ва вазифаи хосси худро дорад.

4. Диққату тамаркуз ба зебоиҳои забонӣ, на тасвирӣ-идроқӣ. Балоғиёни суннатӣ ба сохторҳои нахвӣ ва ороишҳои лафзӣ таваҷҷуҳи бештар доштанд. Арзишгузориҳои зебоишиносӣ дар шеър низ бар асоси мавзун будан, қаринасозӣ, таносуби алфоз ва саноеи суҳан санҷида мешуд. Аз ин рӯ, таваҷҷуҳ ба таҷрибаҳои тасвирӣ, идрокӣ, ё ҳиссӣ, ки аз омезиши ҳисҳо падида меояд, ҷандон дар дастури қор набуд [170, с. 74]. Имрӯз ба далели зуҳури зебоишиносии муосир равоишиносии идрок ва таҳлилҳои тасвирӣ дар паҷуҳишҳои адабӣ ҷойгоҳи вежае ёфтаанд ва ҳиссомезӣ дар ин ҷорҷӯб бештар дарк ва таҳлил мешавад.

Барои ороҳои ҳиссомезию мутаноқизнамоӣ ҷанд арзиши адабии муштараки баёнию бадеиро дар шеъри форсии тоҷикӣ метавон дар назар гирифт. Ин арзишҳо фақат махсуси шеъри форсии тоҷикӣ нестанд, балки ороҳои мазкур метавонанд дар шеъри ҳар забону адабиёте ҷунин арзишҳо ва қорқардҳои адабӣ дошта бошанд:

1. Тасвирҳои наву зебо ба вучуд меоранд, зеро ороҳои ҳиссомезию мутаноқизнамоӣ маъмулан дучори тақрору якрангӣ намешаванд ва ҳар бор тасвири тозае ироа меkunанд.

2. Шигифтангезӣ аз дигар арзишҳои адабӣ ва балоғии ин ду санъат аст, ки мавридҳои гуногуни ҳилофи ақл, урф, одат ва ноҳамсонро бо ҳам рабт медиҳад ва боиси эҷоди тасвирҳои зариф ва жарфи шигифтовар мешавад.

3. Аз он чое, ки тасвирҳо дар орояхои ҳиссомезию мутаноқизнамоӣ тару тоза ҳастанд, боиси бештарин ошноизудой дар забони шеър мешаванд. Равшан аст, ки ҳар андоза ошноизудой дар шеър зиёдтар рух диҳад, ҳамон қадар бадеияту шеърӣи он бештар мешавад.

4. Шеър каломест, ки бояд бо забону баёни ғайримуқаррарӣ ироа шавад. Ҳар қадар забону баёни шеър ғайримуқаррарӣ бошад, аз назари бадеию ҳунари барои мухотаб муассиртар хоҳад буд. Инчунин, боиси ибҳоми бадеию ҳунари дар шеър мешавад. Аз назари баёни ғайримуқаррарӣ ва эҷоди ибҳоми ҳунарию бадеӣ дар моҳияти шеър, орояхои мавриди назари мо таъсиргузортарин нақш ва аҳаммиятро доро мебошанд.

Ҳиссомезӣ дар чанд даҳаи охир дар Аврупо номгузорӣ ва сипас дар Эрон тарҷума шуда, дар китобҳои балоғӣ ба қор рафтааст [78, с. 105]. Аз вақте ки истилоҳи “ҳиссомезӣ” аз адабиёти Ғарб вориди илми балоғати шеърӯ адабиёти муосири форсии тоҷикӣ шудааст, пажӯҳишгарон дар бораи он дар адабиёти муосир ва гузаштаи форсии тоҷикӣ пажӯҳишҳое анҷом додаанд. Дар адабиётшиносии Эрон Минои Беҳном дар пажӯҳише ба баррасии ҳиссомезӣ аз нигоҳи сиришту моҳият пардохтааст [53]. Парасту Каримӣ ҳисҳои панҷгонаро дар шеър мавриди баррасӣ қарор додааст [83]. Алисарвари Яъқубӣ ранг ва ҳиссомезиро дар шеъри муосир баррасӣ кардааст [172]. Митрои Гулчин ва Сумайя Рашидӣ дар бораи ҳиссомезӣ ва анвои онҳо дар “Маснавии маънавӣ”-и Мавлоно пажӯҳиш намудаанд [63]. Дар адабиётшиносии Тоҷикистон ба рисолаи доктории Шарифов Шариф бо номи “Нақши Зухурии Туршезӣ дар тақомули ғазали форсии тоҷикии асрҳои XVII-XIX дар шибҳи қораи Ҳинд” метавон таъкид кард, ки дар он ба таври гузаро дар мавриди ҳиссомезӣ ишора рафта, дар яке аз зерфаслҳо намунаҳои ҳиссомезӣ аз ашъори Зухурии Туршезӣ баррасӣ шудааст [169, с. 270]. Агарчи дар солҳои охир, бавежа дар Эрон, мақолоте аз назари қорбурди ҳиссомезӣ дар шеъри шоирон навишта шудаанд, аммо баҳси ҳиссомезӣ дар адабиёти муосири форсии тоҷикӣ, мавзӯе нисбатан тоза аст ва ниёз ба пажӯҳишҳои бештар дорад. Ин пажӯҳишҳо метавонад шомили шеъри шоирони пешин ва муосири форсии тоҷикӣ бошад.

Ҳарчанд донишманди эронӣ Сируси Шамисо дар китоби “Нигоҳи тоза ба бадеъ” ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоиро дар баҳши санъатҳои бадеии маънавӣ овардааст [165, с. 111-112], аммо дар андешаҳои пажӯҳишгарон аз назари балоғӣ дар бораи ҳиссомезӣ ихтилофи назар вучуд дорад. Аз ҷумла, бархе ҳиссомезиро аз анвои маҷоз донистаанд ва гурӯҳе онро зермаҷмуаи истиора ба ҳисоб овардаанд [66, с. 113]. Шафеии Кадканӣ ва Алимӯҳаммади Ҳақшинос ба ин назаранд, ки ҳиссомезӣ дар истиора, маҷоз ва ғайра метавонад мушоҳида шавад [76, с. 274; 153, с. 78]. Кадканӣ дар китоби “Суварӣ ҳаёл дар шеърӣ форсӣ” [75] ва дар китоби “Муסיқии шеър” [75] ба ҳиссомезӣ ишора кардааст. Муаллиф дар китоби нахуст моҳияти ҳиссомезиро истиора дониста, дар китоби дувум ин унсури адабро шакли хоссе аз истиора ё маҷоз шуморидааст, ки албатта, ба назар намерасад миёни сухани муҳаққиқ дар ин ду асар таноқузе вучуд дошта бошад, зеро асли ҳиссомезӣ аз истиора ва асоси истиора аз маҷоз гирифта шудааст. Ҳиссомезӣ бар асоси орои донишмандону пажӯҳишгарон яке аз суварӣҳаёлҳои шиновар аст ва метавонад дар анвои гуногуни саноеи адабӣ бозтоб ёбад, зеро дар ашъори шоирон намунаҳоро аз ороҳои ҳиссомезӣ метавон мушоҳида кард, ки ташбеҳӣ, кинӣ ва ихомӣ ҳастанд [44, с. 708]. Пас, метавонад илова бар илми бадеъ дар илми баён ҳам матраҳ бошад [41, с. 131]. Шиновар будани санъати ҳиссомезӣ дар миёни саноеи адабии баёнию бадеӣ метавонад нишондиҳандаи ривочу қорбурди густирандаи он дар шеър бошад, ки ин ба ҳиссомезӣ аҳаммияти бештар мебахшад.

Мутаноқизнамоӣ низ аз адабиёти Ғарб ворида адабиёт ва балоғати муосири форсии тоҷикӣ шудааст. Пешинаи он дар илми балоғати Ғарб ба адабиёти пеш аз мелоди Юнон мерасад ва аз адабиёти Юнон ворида адабиёти англисӣ, олмонӣ, фаронсавӣ ва италияӣ шудааст. Дар Ғарб мутаноқизнамоӣ аз дер боз мавриди таваҷҷуҳ будааст. Румӣҳо пеш аз мелоди Масеҳ бо ин санъати бадеӣ ошно будаанд ва ҳатто дар замони Афлотун низ ҳамчун як тарғибии адабӣ шинохта мешудааст. Аммо дар қарни бистум ба мутаноқизнамоӣ ва аҳаммияти адабии он бештар таваҷҷуҳ мешавад [57, с. 274]. Баҳси мутаноқизнамоӣ дар шеърӣ форсии тоҷикӣ бори нахуст тавассути Шафеии

Кадканӣ дар китоби “Шоири оинаҳо”, ки соли 1987-и мелодӣ (1366-и хуршедӣ) чоп шудааст, матраҳ гардидааст.

Амири Чанорӣ нахустин китобро бо номи “Мутаноқизнамоӣ дар шеъри форсӣ” дар соли 1998-и мелодӣ (1377-и хуршедӣ) навиштааст. Ин муҳаққиқ дар муқаддимаи ин китоб таъкид мекунад, ки “то кунун дар мавзуи рисолаи ҳозир чуз ишораҳои гузаро ҳеҷ китоб ё мақолае чоп нашудааст” [160, с. 7]. Бинобар ин, нахустин пажӯҳиши муфасссал дар бораи мутаноқизнамоӣ дар адабиёти форсӣ, китоби Амири Чанорист. Аммо истилоҳи “тасвирҳои мутаноқизнамо” як даҳа пештар аз наشري китоби Чанорӣ тавассути Шафеии Кадканӣ дар шеъри форсӣ матраҳ шуда буд, ки дар ҳадди матраҳ кардан ва кушодани баҳс будааст.

Сипас дар китобҳои, ки дар бораи балоғату суварии ҳаёл дар адабиёти форсӣ навишта шудаанд, ба мавзуи мутаноқизнамоӣ низ пардохта шудааст. Маҳмуди Футуҳӣ дар китоби “Балоғати тасвир” дар бораи мутаноқизнамоии адабӣ баҳс кардааст [146]. Ҷамоли Зиёӣ китоби “Гулвожаҳои шеъри Ҳофиз”-ро дар бораи таноқузо ва парадоксҳои шеъри ин шоир навиштааст [72]. Батули Воиз ва Гуломризои Порсо мақолаеро бо унвони “Тазод дар айни ваҳдат (парадокс) дар “Маснавӣ” ва “Ғазалиёти Шамс” навиштаанд [59]. Аҳмади Гулӣ ва Сардори Бофикр мақолае ба номи “Мутаноқизнамоӣ (парадокс) дар шеъри Соиб” доранд [62].

Дар Тоҷикистон низ ба ин санъати бадеӣ, ки бештар бо номи “парадокс” матраҳ аст, баҳусус дар қорҳои илмие, ки солҳои охир навишта шудаанд, таваҷҷуҳ шудааст. Аз ҷумла, дар мақолаҳои муҳаққиқон Шамсиддин Солеҳов ва Ҷумъабой Ҷумъаев зери номи “Тасвирҳои парадоксӣ дар ашъори Озарахш” [132], Наргис Ризобоева дар мақолаи “Тасвирҳои парадоксӣ дар ашъори Лоик Шералӣ” [119] ва Равшани Ҳамроҳ дар китоби “Падидаҳои ҳунарии дар шеъри Гулназар” [154] аз ашъори шоирони мавриди таҳқиқи худ барои мутаноқизнамоӣ намуна оварда, мавриди баррасӣ қарор додаанд. Инчунин, дар яке аз фаслҳои рисолаи доктории Нуралӣ Нуров “Поэтикаи ғазалиёти Мирзо Абдулқодири Бедил”, ки зери унвони “Тасвирҳои парадоксӣ дар ғазалиёти

Бедил” [104, с. 236] омадааст, намунаҳое аз тасвирҳои парадоксии ғазалҳои шоир ба баррасӣ гирифта шудааст.

Мутаноқизнамоӣ ва ҳиссомезӣ ба далели аҳаммияте, ки дар суvari ҳаёли шеър доранд, мавриди таваҷҷуҳи донишмандон ва муҳаққиқони адабиёти форсии тоҷикӣ қарор гирифтааст ва дар бораи онҳо таҳқиқот сурат мегирад.

Пажуҳишгарон барои мутаноқизнамоӣ дар суvari ҳаёл асоси пояи ягонае дар назар нагирифтаанд ва дар ин мавзӯ дидгоҳҳои гуногун доранд. Мутаноқизнамоӣ низ монанди ҳиссомезӣ мабноҳои гуногуне дар суvari ҳаёл, аз ҷумла мабнои истиорӣ, ташбеҳӣ, киноӣ, маҷозӣ ва саноеи бадеии маънавӣ дорад.

Амири Чанорӣ монанди Сируси Шамисо мутаноқизнамоиро дар баҳши бадеи маънавӣ қарор додааст. Дар фасли дувуми китобаш, ки бо номи “Маонии гуногуни мутаноқизнамоӣ ва таърифи он дар балоғат (бадеъ)” [160, с. 13] оварда шудааст, нахуст, мутаноқизнамоиро шомили балоғат медонад ва сипас ҷойи онро ба сурати мушаххас дар балоғат дар зершоҳаи бадеъ дар назар гирифтааст.

Он гуна ки ҳиссомезӣ яке аз суварихаёлҳои шиновар дар саноеи бадеии баёну бадеъ аст, мутаноқизнамоӣ низ ин вежагиро дорад. Шиновар будани ин ду ороя дар саноеи бадеӣ ва суvari ҳаёл метавонад яке аз вежагиҳои мусбати онҳо бошад, зеро бар ин асос ба шакли васеъ метавонанд дар шеър ва адабиёт бозтоб пайдо кунанд.

Вежагии мушаххастари ин ду ороя дар он аст, ки бинобар назарияи суратгарӣ (формалистӣ) боиси ошноизудӣ дар забону баёни шеър мешаванд ва забонро аз одату такрор раҳой мебахшанд, таваҷҷуҳи хонандагонро ба худ ва ҳосияти сабки шеър ҷалб карда, боиси шигифтии онҳо мешаванд. Бинобар ин, барои донишмандони маъноӣ шеър, дарунмояву ҷавҳари адабиёт мутолиа ва пажуҳиш дар бораи ин ду ороя хеле муҳим аст, зеро дар адабиёт, бавежа дар шеър, ҷи шеъри классикӣ ва ҷи шеъри муосири форсии тоҷикӣ, орояҳои ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоӣ вучуди барҷаста доранд. Бидуни шинохти дақиқи

ин ду ороя шинохтан ва тавзеҳу маъно кардани шигардҳои забонӣ ва баёнии шеър наметавонад ба дурустӣ анҷом пазирада.

Аз ҷониби дигар, орояҳои мазкур танҳо дар баён ва бадеъ матраҳ нестанд, балки дар сабкшиносӣ ва нақди адабӣ низ мавриди таваҷҷуҳ қарор гирифтаанд, ба ин далел, ки ба забони матни адабӣ ва шеър вежагии сабкӣ мебахшанд ва ин ҳасиса яке аз мабоҳиси муҳимми сабкшиносӣ, аз ҷумла баррасии вежагиҳои балоғӣ дар шеър ба шумор меравад. Нақди адабӣ низ дар пайи тавзеҳ ва баррасии усулу шигардҳост, ки дар шеъру матни адабӣ вучуд доранд. Орояҳои мавриди назар низ аз ҷумлаи усул ва шеваҳои мавриди баррасии нақди адабист.

Бар асоси баррасиҳои анҷомшуда метавон чунин натиҷагирӣ кард, ки ҳиссомезию мутаноқизнамоӣ ҳарчанд дар давраҳои гуногуни шеъри классикӣ форсии тоҷикӣ бо басомадҳои гуногун вучуд доштаанд, дар китобҳои донишмандони балоғати классикӣ аз ин ду падидаи муҳимми балоғӣ ва зебоишинохтӣ ҳамчун истилоҳоти адабии мустақил зикре нашудааст. Сабабҳои аслии ношинохта монданашон метавонад ин чанд маврид бошад: 1) тақсимбандии ҳосу суннати санъатҳои адабӣ аз ҷониби балоғиёни классик; 2) бетаваҷҷуҳӣ ба таҳлилҳои маърифатӣ ва равшаншиносӣ дар баррасиҳои адабӣ дар даврони гузашта; 3) ҳал шудани намунаҳои ин падидаҳо дар зери мафҳумҳои умумӣ ба монанди истиора, ташбеҳ, маҷоз ва тазод; 4) диққату тamarкузи зиёдтари балоғиён ба зебоиҳои забонию лафзӣ ва беаҳаммиятӣ ба зебоиҳои тасвирӣ-идроқӣ. Бо гузашти қарнҳо ва рушду пешрафти донишҳои назарии бадеию балоғӣ ва таъсири адабиётшиносии аврупоӣ падидаҳои ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоӣ номгузорӣ гардида, мавриди пажӯҳиш қарор гирифтанд. Имрӯз таркиби илмҳои балоғат, сабкшиносӣ ва нақди адабро бидуни онҳо тасаввур кардан номумкин аст.

Ҳамчунин, бо вучуди он ки ин ду падида дар миёни навъҳои гуногуни санъатҳои бадеӣ ва баёни шиновар мебошанд, боиси ошноизудой дар забони шеър, офаридани тасвирҳои тоза ва эҷоди шигифтангезӣ гардида, дар афзудани шеърӣ ва таъсири ҳунарии шеър нақши барҷаста доранд. Дар натиҷа, ба хоҳири фаҳму дарки беҳтару дақиқтари шеърӣ, равандҳои эҷоди маъно ва

шинохти забону баёни шеърӣ таҳқиқи васеъ ва густардаву мустанади ин ду ороя зарурӣ буда, боиси таҳкими бештари назарияҳои адабӣ дар балоғат, сабқшиносӣ ва нақди адабии форсии тоҷикӣ мегардад.

Бо ин муқаддимаи кӯтоҳ метавон ба масъалаи таҳқиқу баррасии истилоҳҳои “ҳиссомезӣ” ва “мутаноқизнамоӣ” пардохт, ки мавзӯҳои ду фасли оянда хоҳанд буд.

1.2. Шинохти истилоҳи “ҳиссомезӣ”

Гуногунии шарҳу тафсир ва гуногун будани равишҳои муосири пажӯҳиши мафҳуми “ҳиссомезӣ” далели падидаи мураккаби байнисоҳавӣ будани ҳиссомезист, ки дидгоҳҳои улуми гуногун – тиб, нейропсихология, фалсафа, адабиётшиносӣ, забоншиносиро дар бар мегирад. Ҳамчунин, олимон дар мавриди заминаи таърихӣ пайдоиши мафҳуми “synesthesia” ихтилофи назар доранд. Фарзие вучуд дорад, ки нахустин маълумоти илмӣ дар бораи “ҳиссомезӣ” дар ибтидои асри XIX, дар пажӯҳиши диссертатсионии тиббии Георг Тобиас Людвиг Сакс (Georg Tobias Ludwig Sachs, 1786–1814), ки соли 1812 ба забони латинӣ дар Эрланген нашр шудааст, дарҷ ёфтааст [189, с. 293]. Ин гузориш шарҳи ҳоли худ нависанда ва хоҳари ӯст, ки ҳар ду дучори ҳиссомезии шадиди ранг, садо, рақамҳо ва дигар маълумоти адабӣ буданд [188, с. 59].

Назарияи ҳиссомезӣ ғайр аз илми тиб дар фалсафа ба ғояи қадимии ваҳдати ҳисҳо, ки аз ҷониби Арасту дар асари “Дар бораи нафс” (“De anima”) баён шудааст, асос ёфтааст. Дар ин асар муаллиф маълумоти аз аъзои гуногуни ҳиссиёт гирифташударо муқоиса ва фарқҳои байни онҳоро муайян мекунад. Арасту ваҳдати ҳавосро дар низоми мухтассот баррасӣ кардааст, ки дар он хатҳои асосӣ дар як нуқтаи муайян бурида мешаванд. Сухан дар бораи он меравад, ки дар табиат иттилооте (андоза, шумора) вучуд дорад, ки метавонад аз ҷониби ҳамаи узвҳои ҳиссӣ инъикос ёбад [199]. Маҳз бар асоси назариёти Арасту дар бораи “ҳисси умумӣ” (Gemeinsinn) равоншинос Ҳайнц Вернер

мафҳуми “ҳассосияти байниваҷҳӣ” (intermodal sensitivity)-ро, ки онро “ҳассосияти фаслӣ” низ меноманд, кашф карда, дар татбиқи он мекушад [183, с. 27].

Танҳо истилоҳи “ҳиссомезӣ” нест, ки аз илми асабшиносӣ (неврология) ворида забоншиносӣ ва адабиётшиносӣ шудааст. Фердинанд де Соссюр истилоҳи “нишонашиносӣ” (семиотика)-ро аз илми ҷисмӣ ворида забоншиносӣ кард, ки сипас он дар дар бахшҳои дигар (аз ҷумла, устурашиносӣ ва адабиётшиносӣ) низ ҳамчун истилоҳ истифода гардид. Назарияи “навҳои адабӣ” ҳам бо “хостгоҳи гунаҳо” (on the origin of species/ происхождение видов)-и Чарлз Дарвин иртибот дорад ва бархе пажӯҳишгарон, аз ҷумла Сирус Шамисо дар китоби “Анвои адабӣ”, ба пайвадҳои мустақим ва ғайримустақими он ишора кардаанд [162, с. 18]. Бинобар ин, риштаҳои илмӣ ва илмҳо бо ҳам иртиботи мустақиму ғайримустақимдоранд ва истилоҳот аз як риштаи илмӣ метавонанд ворида шохаҳои илмӣ дигар шаванд. Дар ҳамин замина, аз асабшиносӣ ба илми филология ворид шудани истилоҳи “ҳиссомезӣ” ҳам як ҳодисаи маъмулист.

Аммо корбурди истилоҳҳои муштарак дар шохаҳои гуногуни илмӣ метавонад фарқ кунад ва бардошту таърифи гуногуни он истилоҳот аз як шохаи илмӣ то шохаҳои дигари илмӣ вучуд дорад. Истилоҳи ҳиссомезӣ ҳарчанд дар илми асабшиносӣ ишора ба беморӣ дорад, аммо дар адабиётшиносӣ ба маънову мафҳуми яке аз санъатҳои адабию суварӣ ҳаёл аст ва коркарди ҳаёлбарангез дорад, ки барои эҷоди ҳаллоқияти бадеию шоириона замина фароҳам меорад.

Дар ин пажӯҳиш ба ҳиссомезӣ дар адабиёт пардохта мешавад, зеро ҳиссомезӣ дар шохаҳои дигари илмӣ (асабшиносию забоншиносӣ) аз мавзӯи баҳсу таҳқиқи мо берун аст. Вақте ки ҳиссомезӣ дар илми тиб шинохта шуд, забоншиносону адабиётшиносон мутаваҷҷеҳ шуданд, ки ҳиссомезӣ дар забону адабиёт ҳам инъикос дорад. Бинобар ин, аз ин истилоҳ дар забоншиносию адабиётшиносӣ низ истифода шуд.

Истилоҳи ҳиссомезиро муҳаққиқони аврупоӣ нахустин бор дар қарни бистум дар адабиёт ба кор бурданд. Дар даҳаҳои охири қарни бист ин истилоҳ

мавриди таваччуҳи муҳаққиқони адабиёти форсӣ қарор гирифт ва аз адабиёти аврупоӣ тарҷума гардида, дар пажуҳишҳои форсӣ ворид гардид [73, с. 32]. Дар нақду баррасии шеърҳои форсии тоҷикӣ ба бозтоби ҳиссомезӣ таваччуҳ шуд ва намунаҳои ҳиссомезӣ аз шеърҳои пешину муосири форсии тоҷикӣ нишон дода шуданд. Бино бар баррасиҳо ошкор гардид, ки ҳиссомезӣ аз оғоз дар шеъри форсии тоҷикӣ вучуду бозтоб доштааст, аммо, мутаассифона, ном надоштааст, зеро балоғиёни суннатӣ дар китобҳои балоғат ба он ишора накардаанд ва номунагузоштаанд.

Истилоҳи аврупоии ҳиссомезӣ “synesthesia” (синестезия) аст. Ин истилоҳ аз ду вожа таркиб шудааст, ки “syn” ба маънои пайванд ва “esthesia” ба маънои эҳсос мебошад. Маънои ҳар ду бо ҳам *таркиб ва пайванди эҳсос* аст. Тарҷума ва муодили “synesthesia” (синестезия) дар забони форсии тоҷикӣ “ҳиссомезӣ” мебошад.

Ҳиссомезӣ дар забони форсии тоҷикӣ аз назари луғавӣ ду чӯзъ дорад. “Ҳис”, яъне он чи бар асоси ҳавоси панҷгона: биной, шунавоӣ, чашоӣ, бӯёӣ ва ломиса эҳсос мешавад. Аксари инсонҳои рӯйи олам аз ҳавоси панҷгона бархурдоранд ва ашёву рӯйдодҳои ҷаҳони берунро тавассути ҳамин ҳисҳо дармеёбанд. “Омезӣ” дар забони форсии тоҷикӣ аз феъли “омезиш” ва “омехтан” гирифта шудааст. Бинобар ин, маъно ва таърифи луғавии “ҳиссомезӣ” дар забони форсии тоҷикӣ “омезиши ҳисҳо” ё “омехтани ҳисҳо” - ро мефаҳмонад.

Дар китобҳои бадеъ ва балоғати муосири форсӣ падидаи ҳиссомезиро ба суратҳои гуногун таъриф кардаанд. Муҳаммадризо Шафеии Кадканӣ дар китоби “Муסיқии шеър” ҳиссомезиро чунин таъриф кардааст, ки ҷолиб мебошад: “Ҳиссомезӣ иборат аст аз тавсеоте, ки дар забон аз раҳгузари омехтани ду ҳис ба якдигар эҷод мешавад. Истиора ё маҷоз шакли омми ин тавсеот аст ва шоҳи муайяне аз ин тавсеот, ки бар асоси омехтани ду ҳис ба вучуд ояд, ҳиссомезӣ хонда мешавад, мисли *ҷеги бунафш* ё *овози равшан*” [75, с. 15].

Ҳамин муҳаққиқ дар китоби дигараш “Сувари хаёл дар шеъри форсӣ” дар мавриди ҳиссомезӣ чунин изҳори назар мекунад, ки нисбат ба таърифи нахуст комилтар мебошад: “Яке аз вучуҳи барҷастаи адои маонӣ аз раҳгузари суvari хаёл корест, ки неруи тахайюл дар ҷиҳати тавсеаи луғот ва таъбироти марбут ба як ҳис анҷом медиҳад ё таъбирот ва луғоти марбут ба як ҳисро ба ҳисси дигар интиқол медиҳад ва ин масъалаест, ки нокидони урупой онро “synesthesia” меҳонанд ва мо истилоҳи “ҳиссомезӣ”-ро дар баробари он пешниҳод мекунем” [76, с. 271]. Ба сухани дигар, маҳз бо кӯшиши ин донишманди эронӣ истилоҳи мавриди гуфтугӯ бори нахуст ба муомилаи илмӣ ворид шуд.

Муаллифи мақолаи “Фароҳанҷорӣ дар шеъри сабки ҳиндӣ” орояи ҳиссомезиро ҳамчун зерсохти фароҳанҷорӣ маъноӣ мавриди таҳқиқ қарор дода, ба чунин хулосаи назарӣ расидааст, ки то андозае мушаххас мебошад: “Ҳиссомезӣ ба маънои омехтани вобастаҳое аз чанд ҳис аст, ки дар олами воқеъ бояд чудо аз ҳам идрок шаванд. Ин кор дар хаёли шудани матн нақши басазое дорад” [118, с. 75].

Митро Гулчин ва Сумайя Рашидӣ дар мақолаи “Ҷойгоҳи парадоксу ҳиссомезӣ ва анвои онҳо дар “Маснавӣ”-и Мавлоно” ҳиссомезиро ҳамчун категория ё мақула таъриф кардаанд, ки аз ин дидгоҳ ҳосиятҳои нав ба худ касб кардаанд: “Ҳиссомезӣ ба ҳам омехтани ҳавос ё ҷойгузин шудани ҳиссе ба ҷойи ҳиссе дигар аст, ба ин тартиб ки авсоф ва афъоли маҳсус ба як ҳис ба ҳисси дигар истинод дода шавад. Албатта, ин тасвир мунҳасир ба маҳдудай ҳавоси зоҳир нест ва истиноди мутааллиқоти ҳавоси зоҳир ба умури интизоӣ (зеҳнӣ – Х. Э.) ва маъқулно низ шомил мешавад” [63, с. 297].

Шарора Илҳомӣ бо тақя ба таърифҳои доктор Муҳаммадризо Шафеии Кадканӣ ҳиссомезиро чунин таъриф кардааст: “Ҳиссомезӣ иборат аст аз илқои маънӣ бо таркибот ва таобире, ки ҳосили он аз омехта шудани ду ҳис ба якдигар ё ҷонишинии онҳо хабар диҳад” [73, с. 32]. Муаллиф дар идома мисолҳои Шафеии Кадканиро бо афзудани чанд намунаи дигар барои тавзеҳи суханаш меоварад.

Дар адабиётшиносии Ғарб дар мавриди ҳиссомезӣ корҳои зиёде анҷом шудааст. Вале сарфи назар аз ин, то кунун як таърифи ҷомеъ ва комил дар бораи ин мафҳум дар миёни муҳаққиқони аврупоӣ вучуд надорад. Дар мавриди ин падидаи хунари дар Википедияи англисӣ чунин меҳонем: “Ҳиссомезӣ падидаест, ки дар он як ё чанд ҳолати ҳиссӣ ба ҳам муртабит мешаванд. Дар тури беш аз як қарн, ҳиссомезӣ ҳамчун василаи хунари ва шоиронае будааст, ки саъй дар пайванди ҳисҳо дорад” [200].

Муносибат ба истифодаи ҳиссомезӣ дар каломи адабӣ дар мактабҳо ва равияҳои алоҳидаи адабиёти Ғарб тамоман гуногун аст.

Патрисиа Линн Даффи (Patricia Lynne Duffy) дар мақолаи “Ҳиссомезӣ дар адабиёт” назарияҳо дар мавриди ҳиссомезӣ дар асри XIX-ро мавриди баррасӣ қарор дода, аз ҷумла чунин менависад: “Дар ҳоле ки ҳалқаи шоирони намодгаро ва пайравони онҳо ҳиссомезиро ҳамчун нигоҳи мухтасар ба падидаи мутаолие (яъне ба қаламравҳои ирфонитари воқеият) ироа медиҳанд, дигарон дидгоҳҳои мубҳамтаре ба ин мавзӯ доштанд. Баҳси гарме ба миён омад. Мунтақидони адабӣ монанди Макс Нордӯ (Max Nordau) истидлол меоварданд, ки назарҳои баёншуда тавассути намодгароён Будлер ва Рембо инҳитотомез буд, ки ба насли бузурге таъсиргузор будааст. Нордӯ маҳлут қардани эҳсосотро як падидаи табиӣ ва “ҳолати марази ақл” медонад. Барои ӯ ҳатто фикри қабул қардани ҳиссомезӣ барои рушди инсон хатарнок буд, чӣ расад ба истифодаи ин ҳолатҳо дар шеър. Дар китоби “Инҳитот”, ки соли 1892 ба забони олмонӣ ҷоп қарда буд, Нордӯ тасвирҳои ҳиссомезонаро ҳамчун “таназзул аз авҷи қамоли инсон ба сатҳи нармтанон” тавсиф қард” [187].

Марго Пуэмиру (Margaux Poueumirou), донишманди фаронсавӣ, дар рисолаи илмӣ “Ҳисси шашум: ҳиссомезӣ ва зебоипарастии бритониёии солҳои 1860-1890” ин ҳолатро ҳамчун “як робитаи решаии самимӣ” тавсиф қарда, ҳиссомезиро ҷузви зебоишиносӣ медонад [192].

Нақди барҷастаи модернизм аз ҳиссомезӣ, ки имрӯз алорағми таъсири бардавоми он дар таомули интиқодӣ бо “эҳсос”-и романтизмӣ то ҳадди зиёде фаромӯш шудааст, “сардаргумӣ”-и ҳавосро нишонае аз балоғати романтизм дар

забону баён медонист, ки аз назари адабӣ тавоноии шоир дар таҷрибаи эҳсосоти зинда ва дар навбати худ интиқоли он эҳсосоти зинда ба таври маъмул дар навиштан аст.

“Донишномаи нави шеърӯ адаби донишгоҳи Принстон” (The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics) ҳиссомезиро падидае медонад, ки “дар он як ҳолати ҳиссӣ бар асоси ҳолати ҳиссии дигаре эҳсос, дарк ва тавсиф мешавад, масалан, тавсифи садо бо сифатҳои *махмалӣ, гарм, сангин ё ширин* ё тавсифи садои шайпур бо сифати *сурх*. Ҳиссомезӣ ҳамчун баёни ғайримуқаррарӣ дар адабиёт барои эҷоди таъсироти гуногун, бавежа афзоиши ғанои матн, печидагӣ ва якпорчасозӣ истифода мешавад” [193, с. 250].

Курон Стюарт, аз дигар муҳаққиқони ғарбӣ, омилҳои истифодаи ҳиссомезӣ дар шеърро ба баррасӣ гирифта, зимни таҳлили шеъри “Садодорҳо” (“Voyelles”) аз Артур Рембо хулоса мекунад, ки “қабл аз эҷоди ҳиссомезии қудратманде, ки аксаран байни садову ранг дар шеър амал мекунад, маҷмуае аз робитаҳои ҳиссӣ метавонад бо гурӯҳи махсуси садоҳову рангҳо руҳ диҳад” [185, с. 54].

Линдолм Филип – яке аз адабиётшиносони муосири Англия, бештар рӯйи бадеият дар шеъри англисӣ пажӯҳиш мекунад. Рисолаи “Ҳиссомезӣ дар шеъри романтики англис”-и ӯ соли 2018 ба чоп расида, густардатарин ва маҷмуътарин пажӯҳиши имрӯз дар мавриди ҳиссомезист, ки муҳимтарину машҳуртарин таърифҳои илмию адабии мавҷуди донишмандони Ғарб аз ҳиссомезиро ҳамчун як падидаи табиӣ ва абзори баёни маъно баррасӣ кардааст. Ӯ бо баррасии таърифҳо натиҷагирӣ карда, чунин менависад: “Ба эътиқоди ман, мақоми ҳиссомезии шоирона миёни ғоя ва эҳсос ҳам зехнӣ ва ҳам қобили дарки ҳиссист. Бинобар ин, ба ҳамон андоза барои робитаи байни фаъолияти зехнӣ дарки ҳиссӣ, ки дар маркази тасвирпардозӣ ҷо дорад, дорои аҳаммият аст” [191, с. 52]. Ба гуфтаи ӯ, таъсири ин ҳолат ба равише, ки дар он як эҳсос мумкин аст ҳисси дигареро аз тариқи ҳофиза таҳрик диҳад, кам нест.

Дар баррасии дигаре доир ба ҳиссомезӣ чунин омадааст: “Дар адабиёт ҳиссомезӣ шеваеро мегӯянд, ки нависандагон аз он барои ироаи идеяҳо,

шахсиятҳо ё маконҳо ба гунае истифода мекунад, ки беш аз як ҳис монанди шунавой, биной, бўёӣ ва ломиса дар як замони хосро даргир кунанд” [201].

Ҳамин тавр, дида мешавад, ки адабиётшиносӣ ва нақди адабии Ғарб ҳиссомезиро дар умум яке аз василаҳои тасвири амиқтар аз ҳолате медонад, ки шоир ё нависанда бевосита онро ба таври ҳиссӣ ё зеҳнӣ эҳсос мекунад. Аммо дар мавриди он ки ин воситаи тасвир то чӣ андоза дуруст ё нодуруст, бадеъ ё фоҳиш, мубҳам ё қобили дарк аст, назари адабиётшиносии ғарбӣ ҳанӯз ҳам гуногун аст, агарчи аз умри истифодаи истилоҳи “ҳиссомезӣ” ва нақду баррасии он дар адабиётшиносии Ғарб бештар аз 200 сол мегузарад,

Истилоҳи “ҳиссомезӣ” (“синестезия”) дар илми Руси таърихи начандон тӯлонӣ дорад. Он аввалин бор дар аввалҳои қарни бистум дар пажӯҳишҳои тиббию равоншиносӣ замоне ба қор рафтааст, ки донишмандоне ҳамчун Владимир Бехтерев ба омӯзиши падидаҳои гуногуни ҳиссӣ, аз ҷумла ҳамкориҳои ҳиссиёти гуногун, бавежа дар заминаи “шунавоии рангӣ” ва ҳолатҳои дигари ҳиссӣ пардохтанд.

Дар давраи нукраи адабиёт ва ҳунари Русия, ки аввали асри бист аст, ҳунармандону шоирони намодгаро (символист), аз ҷумла Андрей Белый, Александр Блок ва Валерий Брюсов ба хоҳири афзоиши қудрати баёншавӣ ба таври шухудӣ (интуитивӣ) аз ҳиссомезӣ (синестезия) истифода мекарданд. Эҳсосоти марбут ба садо, ранг ва бўйро бо ҳам пайванд карда, дар осори худ тасвирҳои чандовӣ (полифония) ва барҷаста меофариданд.

Суратгароеи рус низ дар навбати худ дар таҳлили орои ҳиссомезӣ дар адабиёт саҳми арзишманде дорад. Онҳо ин падидаҳо танҳо як зебоии зоҳирӣ ва орои адабии зебоишинохтӣ (эстетикӣ) намешуморанд, балки унсуре медонанд, ки дар сохтор (низому таркиб) ва амалқарди шеър нақши фаъол дошта, ошноизудой эҷод мекунад, таъсири ҳиссӣ ва ритмии шеърро дар муҳотаб боло мебарад, идроки худкор (автоматӣ)-и ӯро барҳам мезанад. Дар назарияи онҳо ҳиссомезӣ барои ҳиссӣ ва қобили дарк қардани ҳунар абзори муносибу барҷастаест.

Назарияпардозони классики мактаби суратгароии русӣ, аз ҷумла Виктор Шкловский, Роман Якобсон, Юрий Тинянов ва Борис Эйхенбаум ҳарчанд ба таври мустақим аз истилоҳи ҳиссомезӣ (синестезия) истифода накардаанд, аммо бо таваҷҷуҳ ба назариёти онҳо ба нақши сохтори ошноизудой ва падидаҳои наздик ба он дар матни адабӣ метавон мавзӯи ҳиссомезиро низ шомил ба баррасиҳои онҳо донист. Аз мутолиаи куллии андешаҳои онҳо метавон ҳиссомезиро ҳамчун абзори ошноизудой, тақвияти раванди идрок ва эҷоди чандовой дар гуфтори шоирона ба ҳисоб овард.

Виктор Шкловский дар мақолаи машҳури “Ҳунар ҳамчун шигард” (“Искусство как прием”), ки соли 1917 навиштааст, чунин мегӯяд: “Ҳадафи ҳунар шинохтани эҳсосот нест, балки мекӯшад эҳсоси як ҳолатро монанди дидани он ба муҳотаб интиқол диҳад; шеваи ҳунари “ошноизудой” аз ашё ва истифодаи формҳои душвор аст, ки боис мешавад фаҳмидани он саҳттар ва тулонитар шавад, чунки раванд ё фароянди идрок ғояти ҳунар аст ва бояд тулонӣ шавад; ҳунар роҳи таҷриба кардани сохтани чизҳост ва сохтаи ниҳой дар ҳунар аҳаммияте надорад” [179, с. 63].

Бо тақя ба ин назария метавон гуфт ҳиссомезӣ, ки бо омезиши ҳисҳои гуногун дарки муҳотабро аз ҳолати худкор (автоматӣ) берун мебарад ва барои ӯ эҳсосоти нав эҷод мекунад, бешубҳа ҳамчун яке аз воситаҳои ошноизудой амал мекунад.

Роман Якобсон, ки забони шеърро асосан бо тақя ба мафҳумҳои забоншиносӣ ва овошиносӣ (фонетикӣ) таҳлил мекард, дар мақолаи “Ҷанбаҳои забоншинохтии тарҷума” (“Лингвистические аспекты перевода”)и худ менависад: “Амалкарди шеърӣ асли ҳамагирӣ аз меҳвари гузиниш (яъне, интиҳоби калимаҳо аз миёни вожаҳои ҳамвазифа – Х. Э.) ба меҳвари таркиб (яъне, тарзи гузоштан ва чиниши калимаҳо дар ҷумла – Х. Э.) интиқол медиҳад. Дар натиҷа ҳамагирӣ ба вазифаи асосию бунёдии тартибу пайвастигии калом табдил мешавад. Дар ин баробар, тамоми сатҳҳо, аз ово то маъно ва ҳис, аҳаммият доранд” [181, с. 204].

Ба ин ҳарфи Якобсон бояд ин тавзеҳро афзуд, ки дар ҳолати одии гуфтор вақте ки инсон сухан мегӯяд, асосан ба маъно фикр мекунад. Вале дар шеър шоир кӯшиш мекунад калимаҳоро интиҳоб ва истифода кунад, ки на танҳо аз нигоҳи маъно, балки аз нигоҳи садо, таъкид ва ритмашон ба ҳам ҳамаарз (мувофиқ) бошанд. Ин ҳамаарзӣ ҳамчун қоидае тамоми сохтори шеърро ташкил медиҳад.

Бар ин асос, ҳиссомезӣ шакле аз ҳамаарзии шоирона аст, ки дар он сатҳҳои гуногуни идрок (шунавоӣ, бинӣ, ломиса) дар сохтори матн ба таври ҳамазамон дохиланд.

Юрий Тинянов дар асари худ “Дар бораи таҳаввули адабӣ” (“О литературной эволюции”) бар ин нукта таъкид дорад, ки унсурҳои матн танҳо дар сохтори низомманд ба маъноӣ воқеӣ даст меёбанд: “Вожа, ово, ритм, истиора – ҳама дар як низом қарор мегиранд ва ҳамчун унсурҳои сохторӣ амал мекунанд” [177, с. 152].

Аз ин дидгоҳ, ҳиссомезӣ метавонад унсури сохторӣ дар низоми матн бошад, ки дар шаклирии ритми дарк ва таҷрибаи чандҳиссӣ мушорикат дорад.

Тинянов дар пажӯҳишҳои худ дар бораи осори Пушкин, Хлебников ва Маяковский аз асли бунёдии шеър дифоъ карда, монев шудан ба худкорӣ (автоматсия)-и идрокро таъкид мекунад. Аз ин дидгоҳ, ҳиссомезӣ шевае барои барҳам задани одатҳои забонӣ ва бедор кардани таваҷҷуҳ аст. Ба андешаи ӯ, забони шоирона замоне ҳунарий мешавад, ки идроки худкорро бишканад. Вожаҳо на танҳо бояд бори маъноро бикашанд, балки бояд ба сурати дидорӣ, шунидорӣ ва ҳатто ламсӣ дарк шаванд [178, с. 63].

Борис Эйхенбаум дар мақолаи маъруфи худ ““Шинел”-и Гогол чӣ гуна сохта шудааст” (“Как сделана “Шинель” Гоголя”) гуфтааст, ки ҷумла, садо ва лаҳн дар осори Гогол ҳамазамон қар мекунанд. Онҳо “на барои бозтоби айнии воқеият, балки барои бозтоби ҳиссии он” [180, с. 312] ба қар гирифта шудаанд.

Аз ин нигоҳ, ҳиссомезӣ роҳе барои бозсозӣ ва тасвири воқеият набуда, балки воситаи сохтани ҷаҳони бадеиест, ки дар он ҳисҳои гуногун ба шакли якпорча ҳузур доранд.

Формалистҳои муосиртари рус монанди Виктор Жирмунский, Борис Томашевский ва дигарон ҳам ба падидаи ҳиссомезӣ аз зовияҳои диди хосси худ нигариста, онро ҳамчун истиораи шоирона, шигарди баёнӣ ва абзоре барои шикастани пешфарзҳои зеҳнӣ тавсиф кардаанд, ки дуруст аст.

Жирмунский дар мақолаи “Истиора дар поэтикаи символистҳои рус” (“Метафора в поэтике русских символистов”) аз “истиораи шоирона” сухан гуфта, онро чунин таҳлил мекунад: “Дар забони шоирона истиораҳо чон мегиранд. Ин ҷондор шудани маънои истиории вожа бо истифода аз шеваҳои гуногун ҳосил мешавад... Дар фароянди номгузорӣ як мафҳуми ҷадид бо истифода аз як калимаи қадимӣ, аммо бо маънои фарқкунанда баён мешавад; масалан, калимаи “сангин” маъмулан ба вазн ишора дорад, аммо “эҳсоси сангин” (“тяжелое чувство”) маънои дигареро ба вучуд меорад. Бо мурури замон, ин маънои нав аз маънои асли ҷудо шуда, маънои мустақилу хосаи худро пайдо мекунад” [197].

Ба назари ӯ, ба ин далел, ки намодгароҳо (символистҳо) ба “ваҳдати ҷаҳони эҳсосот” бовар доштанд, дар осори онҳо ин навъ истиораҳо зиёд ба ҷашм меҳӯрад.

Юрий Лотман – бунёдгузори мактаби нишонашиносии Тарту (Тартуско-московская семиотическая школа), матни адабиро низоме печида аз сатҳҳои гуногуни маънӣ: савт, тасвир, ритм, вожаҳо ва ғайра медонист. Гарчанде вожаи “ҳиссомезӣ”-ро мустақиман ба қор набурдааст, аммо метавон гуфт таҳлилҳои ӯ дар мавриди сохтори шеър бисёре аз мафҳумҳои марбут ба онро фаро мегирад. Дар назариёти ӯ, вожа дар шеър ҳамзамон бори маънӣ, мусиқӣ, тасвир ва ҳисро мекашад [175, с. 85]. Ба ҳамин далел, метавон чунин ба шумор овард, ки ҳиссомезӣ дар назарияи Лотман нақши дастгоҳи асосӣ дар маънопардозии шеърро дорад.

Баъд аз даҳаи 1990 бо таҳаввулоте, ки дар нақди адабӣ ва сабқшиносии русӣ ба вучуд омад, истилоҳи “синестезия” (“ҳиссомезӣ”) оҳиста-оҳиста ҷойи худро дар миёни мафҳумҳои адабӣ боз кард. Дар ин давра адабиётшиносони рус ба баррасию таҳлили сохтори забони шеър ва таъсири он ба муҳотаб

таваҷҷуҳи зиёде нишон доданд. Дар ин ҷаҳорҷӯб падидаҳое чун омезиши ҳисҳои гуногун дар як тасвир ё ибораи бадеӣ аҳаммияти бештаре ёфт. Онҳо ба ин натиҷа расиданд, ки бисёре аз шоирон, бавежа дар шеърӣ муосирӣ русӣ (аз ҷумла, намодгароён ва авангардҳо), аз таркиби огоҳонаи ҳисҳои гуногун (масалан, *дидани садо, шунидани ранг, ё чашидани бӯ*) истифода мекарданд.

Дар натиҷа, дар илми русӣ “синестезия” (“ҳиссомезӣ”) ҳамчун яке аз падидаҳои зебоишиносӣ (эстетикӣ) ва равиши баён вориди баҳсҳои таҳлили матн шуд. Махсусан, дар заминаи таҳлилу баррасии осори шоироне чун Иван Бунин, Александр Блок ва ҳатто дар насри нависандагоне чун Борис Пастернак ё Владимир Набоков пажӯҳишгарон нишон доданд, ки чӣ гуна омехтагии ҳисҳо дар забон ба навъе боиси афзоиши қудрати тасвирсозӣ ва барангехтани посухи эҳсосии мухотаб мегардад.

Татьяна Никитина аз муҳаққиқони муосирӣ Русия дар мақолае бо номи “Хиссомезӣ ҳамчун шигарди ҳунари дар асарҳои И. А. Бунин” (“Синестезия как художественный прием в произведениях И. А. Бунина”) ба таври муфассал маҳсули тасвирҳои ҳиссомезона ва нақши онҳо дар шаклгирии дарки эҳсосии матн дар осори Буниро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додааст. Муҳаққиқ зимни пардохтан ба мавзӯ дар мавриди таърифи ҳиссомезӣ чунин мегӯяд: “Хиссомезӣ дар адабиёт, ҳамон ҳамҳиссӣ ё ҳамтасаввурӣ миёни ҳисҳост, ки ҳамчун баҳши ҷудоинопазири ҷаҳони ҳунарии нависанда ба шумор меравад” [198].

Дар адабиётшиносии тоҷик нахустин бор истилоҳи ҳиссомезӣ дар рисолаи “Савмаи маърифат”-и муҳаққиқ Бахтиёри Ҷамдам, ки соли 1999 ба ҷоп расидааст, ба мушоҳида мерасад. Дар ин рисола ҳиссомезӣ “омехта шудани ҳисҳои мухталиф ва дахли узве ба умури узви дигар” [152, с. 157] доништа шуда, дар шеърӣ сабки ҳиндӣ, махсусан Мирзо Абдулқодири Бедил, фаровон ба қор рафтани он таъкид шудааст. Ба назари муаллиф: “Ин санъат низ мисли соири саноату вижаҳои сабки ҳиндӣ дар ашъори ӯ (Абдулқодири Бедил – Х. Э.) тақомул меёбад ва навъҳои латифу хушоҳанги он арзи вучуд мекунад” [152, с. 157]. Дар “Донишномаи илми бадеӣ”-и Урватулло Тоиров доир ба ҳиссомезӣ

моддаи ҷудогона оварда шуда, он санъати маънавӣ доништа шудааст. Баъд аз шарҳи луғавии калима муаллиф аз нигоҳи истилоҳӣ онро чунин таъриф мекунад: “Агар шоир дар абёти хеш калима ва таркиботеро истифода кунад, ки ба панҷ ҳисси инсон: биной, чашой, бўёӣ, шунавой ва палмосӣ марбут бошад, санъати бадеӣи онро ҳиссомезӣ номанд” [140, с. 639]. Инчунин, дар ин донишнома то солҳои наздик ному надоштани ин “ороиши сухан” қайд шудааст. Муҳаққиқи дигари тоҷик Нуралӣ Нурзод ҳиссомезиро аз ҷумлаи шигардҳои хунарии шеър доништа, дар мавриди таърифи он чунин назар дорад, ки ҳиссомезӣ “бар пояи канори ҳамдигар гузоштани амалкарди чанд ҳисси инсонӣ ё бо ҳамдигар омехтани онҳо эҷод шуда, маънии тозаеро дар худ мучассам мекунад” [105, с. 263]. Муҳаққиқ Шариф Шарифов зимни баррасии ҳиссомезиҳои ғазалиёти Зӯҳурии Туршезӣ дар рисолаи худ таърифи Шафеии Кадканиро оварда, аз он ҷонибдорӣ кардааст. Зимнан, номбурда бо ишора ба андешаи Кадканӣ мегӯяд: “Аз андоза зиёд истифода кардани ҳиссомезӣ дилпазирии шеърро инҳитот мебахшад” [169, с. 273].

Бо ин ки дар аксари адабиёти илмӣ ғарбӣ ва русӣ баррасӣ ва натиҷагирӣҳои гуногун дар мавриди ҳиссомезӣ сурат гирифтааст, таърифҳои, ки дар ҳавзаи балоғат ва бадеъ овардаанд, нишондиҳандаи навъе ягонагии манзур ҳам дар забони форсии тоҷикӣ ва ҳам дар забонҳои англисӣю русист. “Даргир будани беш аз як ҳис дар як замон” ба маънии омехтан ё пайванд миёни ду ҳисси ҷудогона аст, яъне, ба ин сурат ки дар айни замон, масалан, ҳам узви бўёӣ ва ҳам узви шунавой фаъл шаванд ва вазифаи худро анҷом диҳанд. Чунончи, дар ин байти устод Лоик Шералӣ мушоҳида мешавад:

“Он ки аз кокули ту бўӣи вафо нашнидаст,

Пайке аз доираи дори бақо нашнидаст” [32, с. 401].

“Бӯӣи вафо шунидан” таркиби ҳиссомезона аст, ки дар айни замон вобастаҳои марбут ба ду ҳисси ҷудогона барои сохтани як маънӣ ҷамъ шудаанд. “Шунидан” феъли марбут ба узви шунавоист ва “бӯ” марбут ба узви бўёӣ. “Бӯӣи вафо” таркиби истиорист, ки барои таҳайюлангезию шоиронагии калом ва ба ин васила бахшидани лаззати маънавӣ сохта ва истифода шудааст.

Ин навъи адабиро дар забони рӯзмарраи мардум ҳам метавон мушоҳида кард. Масалан, дар таъбирҳои мардумии “пешонии шӯр” ва “ҳодисаи талх” ду хисси гуногун дар канори ҳам омадаанд. Дар аввалӣ “пешонӣ”, ки як узви бадан аст, ба чизе хӯрданӣ ё чашиданӣ ташбеҳ шудааст, ки маззаи он шӯр аст. Дар таъбири дувум ҳам ҳамин гуна ҳолат рух додааст, яъне “ҳодиса”, ки як падидаи зехнӣ (абстракт) аст, чизе фарз шудааст, ки онро мешавад чашид ва донист, ки маззаи “талх” дорад. “Сухани ширин”, “сукути сангин”, “овози нарма”, “дидори гарм” ва ғайра ҳам аз ҷумлаи ҳамин гуна ҳиссомезиҳо ҳастанд.

Ин шеваи баёни ҳунари аз он ҷо, ки бо навъе одатшиканӣ ва ба таъбири дигар шикастани марзҳои одии ҳавоси зоҳиру ботин ҳамроҳ аст. Илова бар ин ки дараҷаи таъсирбахшии каломӣ гуяндаро меафзояд ва мақсуди ӯро бо диққати бештаре ба муҳотаб мерасонад, бо миқдоре аз ҳолати эҷобу шигифтӣ низ ҳамроҳ аст. “Ин гуна таъбирот вақте аз ҳавзаи намунаҳои тақрорӣ ва рӯзмарраи худ хориҷ шаванд, ба ҷоҳе мерасанд, ки ҳатто аҳли завоҷ адаб ҳам дар тамоми маворид қабул намекунанд, то ҷӣ расад ба оммаи аҳли забон...” [75, с. 41].

Бо таваҷҷуҳ ба таърифҳои, ки нақл шуд, дармеёбем, ки ҳиссомезӣ чунин вежагӣҳоро дорост:

1. Ҳиссо бо якдигар омехта мешаванд.
2. Гоҳе ҳавос ҷойнишини якдигар мешаванд.
3. Дар ҳолатҳои хос истиора ва маҷоз метавонанд дорои хусусияти ҳиссомезӣ бошанд.
4. Ҳиссомезӣ аксаран дар олами ҳаёл ва тасаввур сурат мегирад ва дар олами воқеӣ барои афроди маъмулӣ чизӣ ношинохта ва номумкин аст.
5. Дар илмӣ пизишкӣ ҳиссомезӣ амали афроди муҳтало ба омехтагии ҳис аст, ки онҳоро “ҳиссомез” мегӯянд.
6. Гоҳе ҳисҳои марбут ба узвҳои зоҳирӣ ба мафҳумҳои зехнӣ ақлӣ нисбат дода мешаванд, ки ҳосили он навъи аҷибтар ва шигифтӣовартери ҳиссомезӣ мегардад.

Бо таваҷҷуҳ ба ҳамаи нуктаҳои, ки зикр гардид, метавон таърифи зерро ҳамчун таърифи истилоҳӣ нисбатан ҷомеъ ва комили ҳиссомезӣ дар адабиёти

форсии тоҷикӣ ҳамчун як падидаи балоғию бадеӣ пазируфт: “Ҳиссомезӣ ҳунари бакоргирии тасарруфи қувваи ҳаёл дар ҳавос аст, ки бинобар тасарруф дар қувваи ҳаёл коркардҳои як ҳис ба ҳисси дигар иснод дода мешавад” [61, с. 2].

“Тасарруфи қувваи ҳаёл дар ҳавос”-ро дар шеър метавон ин гуна мушоҳида кард:

“Гӯши олуда нанӯшад он бонг,
Ҳар сазое ба сазо меояд” [21, с. 340].

Гӯш дорои ҳисси шунавоист, бонгро бояд бишнавад, аммо Мавлоно дар ин байт бар асоси бакоргирии қувваи ҳаёл дар ҳисҳо ҷобачоии ҳиссӣ эҷод кардааст ва *бонгро*, ки шунда мешавад, ба *нӯшидан* интиқол додааст. Ин ҷобачоии ҳисҳо санъати ҳиссомезиро ба вучуд оварда, сабаби ошноизудӣ ва ҳаллоқияти бадеӣ дар байт шудааст. Бинобар ин, ҳиссомезӣ дар шеър зарфияти адабиест, ки ба шеър вежагии таҳайюлӣ ва шоирона мебахшад ва хонандаи шеърро мутааҷҷиб месозад. Агар Мавлоно месурӯд: “Гӯши олуда нашнавад он бонг” ҳиссомезӣ руҳ намедод ва ошноизудӣ дар забони шеър иттифоқ намеафтод, хонанда дучори тааммулу тааҷҷуб намешуд, зеро забону баёни “Гӯши олуда нашнавад он бонг” дурусту возеҳ аст ва нӣз ба тааҷҷубу диққат надорад. Фурӯғи Фаррухзод дар шеъри “Он рӯзҳо” ҳисси диданро бо ҳисси нӯшидан меомезад ва ҷобачо мекунад:

“Он рӯзҳо рафтанд,
Он рӯзҳое, к-аз шикофи пилкҳои ман
Овозҳоям чун ҳубоби аз ҳаво лабрез мечӯшид,
Чашмам ба рӯйи ҳар чӣ мелағзид,
Онро чу шири тоза менӯшид” [28, с. 273].

Аз истилоҳи ҳиссомезӣ тавре тасаввур мешавад, ки фақат тасарруфу омехтагӣ дар ҳавос сурат мегирад, аммо коркарди ҳиссомезӣ фаротар аз тасарруфу таркиби ҳавос ба омезиши ҳисҳову падидаҳои зеҳнӣ ақлӣ низ иртибот мегирад:

“Кист 3-ин гулшан, ба *рангу бӯйи маънӣ* ворасад?
Гунча ҳам, Бедил, намедонад чӣ гул дар чанги ӯст” [13, с. 314].

Дар ин байт ду падидаи ҳиссӣ бо як падидаи зеҳнӣ (“маънӣ”) омехтааст. “Маънӣ” бо ақлу андеша дарк мешавад, на бо ҳисҳо. Аммо Бедил ба “маънӣ” рангу бўй бахшида, онро қобили дидану бўйидан кардааст. Ин гуна ҳиссомезӣ дар ҳақиқат неруву чони ҳаллоқонаи нав ба шеър мебахшад ва хонандаро мутааҷҷиб месозад, ки маънӣ чӣ гуна дорои рангу бўй шудааст. Ин қудрати ҳаллоқонаи таҳайюли шоир аст, ки аз забон чунин истифодаҳои шигарфу тааҷҷубовар мекунад. Бедил шоири ҳиссомезиҳои зебову зарифу шигарф аст, ки назари ӯро дар ҳиссомезӣ камтар дар таърихи тӯлони гузаштаву имрӯзи шеъри форсии тоҷикӣ метавон пайдо кард.

Анвои саноеи адабӣ ба шаклҳои гуногуне дастабандӣ мешаванд ва бо дастабандии саноеъ аст, ки аҷзҳои онҳо бо шинохту диққат муаррифӣ ва таҳлил карда мешаванд. Бинобар ин, ороҳои бадеии ҳиссомезӣ низ бояд ба навҳо дастабандӣ шавад, то шинохти дақиқе аз анвои он ҳосил гардад. Ҳиссомезиро дар адабиёти форсии тоҷикӣ метавон бар асоси таркиби ҳавос ба чанд навъ чудо кард. Аз ҷумла, вобаста ба ин масъала бори аввал Шафеии Кадканӣ изҳори назар карда, чунин менависад: “Аз лиҳози ҷадвали имконоти забонӣ ба таносуби панҷ ҳисси зоҳирӣ метавон бисту панҷ навъ ҳиссомезӣ тасаввур кард, ки мумкин аст бисёре аз анвои он ҳеч гоҳ дар забон қобили тасаввур набошад” [75, с. 16]. Тавре ки аз истилоҳи “ҳиссомезӣ” бармеояд, дар ҳиссомезӣ бар асоси таркиб ва табилии ҳисҳо ороҳои бадеӣ сохта мешавад. Шафеии Кадканӣ бисту панҷ навъ ҳиссомезиро бар асоси таркиб ва табилии ҳавос дар назар мегирад, аммо ба ин нукта таъкид дорад, ки бисёре аз ин бисту панҷ навъ дар шеъри форсӣ қобили тасаввуру бозтоб нест.

Бар асоси панҷ ҳисси биной, шунавой, бўёӣ, чашой ва ломиса (бисовой ё палмосиданӣ) 9 гуна ороҳои ҳиссомезиро дар шеъри форсии тоҷикӣ метавон ба мушоҳида гирифт, ки аз таркибу бо ҳам омадани *биной бо шунавой, биной бо бўёӣ, биной бо чашой, биной бо ломиса, шунавой бо чашой, шунавой бо бўёӣ, шунавой бо ломиса, бўёӣ бо ломиса ва бўёӣ бо чашой* сохта шуда, дар ин навҳо дар шеъри форсӣ шохид вучуд дорад. Ҳангоми табили таркиби ин ҳавос бо

якдигар, аз назари аввал ё охир будани вежагиҳои ҳисҳо ҳолати баръакси мавридҳои нухгонаи ёдшуда низ қобили тасаввур аст.

Соҳтори лафзию балоғии ҳиссомезӣ бештар ба сурати таркиби васфию изофӣ, калимаи мураккаб ва ҷумла меояд ва метавонад дар тасвирҳои ташбеҳӣ, истиорӣ, киноӣ ва маҷозӣ бозтоб ёбад [73, с. 36]. Агар диққат кунем, соҳтори “овози равшан” таркиби васфӣ (ибораи сифатӣ) аст, аммо “шакарханд” дар қолаби калимаи мураккаб зоҳир шудааст. “Овоз” шуниданист, лекин ба равшанӣ рабт дода шудааст. “Ханда” дида мешавад, вале ба ҳисси чашм (шакар) иртибот ёфтааст. Дар ҳар ду маврид ҷобачоии ҳиссӣ рух додааст.

Орояи ҳиссомезӣ агарчи метавонад дар тасовири ташбеҳӣ, истиорӣ, киноӣ ва маҷозӣ намуд пайдо кунад ва рух диҳад, аммо Стефан Улман ба ин назар аст, ки жарфсохт ва асоси ҳиссомезӣ устувор бар истиора аст, зеро дар ҳиссомезӣ робитаи ҷонишинӣ матраҳ аст ва як ҳис ба ҷойи ҳисси дигар қарор мегирад, ки ин ҷобачой дар ҳақиқат заминаи истиорӣ дорад ва сабаби тағйироти маъноӣ отифӣ низ мешавад [39, с. 81]. Ин дидгоҳ, ба андешаи мо, бештар забоншиносона аст, ки асоси ҳамонандӣ ва мушобихатро истиора дар назар мегирад, аммо аркони ташбеҳ низ устувор бар ҳамонандӣ ва мушобеҳат аст [74, с. 184].

Бинобар ин, муҳим он аст, ки асос истиора дар назар гирифта шавад ё ташбеҳ. Агар асос истиора дар назар гирифта шавад, ташбеҳ низ навъе аз истиораи густаришёфта аст; дар сурате, ки мабно ташбеҳ дар назар гирифта шавад, истиора навъе аз ташбеҳи фишурда аст. Агар гуфта шавад “лаълаш ширин аст” истиора рух додааст ва агар “лаъли лаб” баён шавад, ташбеҳ сурат гирифтааст, аммо ҳаммонандию шабоҳат асосу меҳвари ҳар ду навъи истиорӣ ва ташбеҳист, ки дар заминаи ҷонишинӣ анҷом ёфтааст. Дар сурате, ки инъикоси адабии ҳиссомезиро дар шеър дар назар бигирем, ҳиссомезӣ дар тасвирҳои киноӣ, ташбеҳӣ, маҷозӣ, истиорӣ ва ғайра меояд.

Орояи ҳиссомезӣ аз назари ду тарафи он маъмулан ду навъ ва тарз дорад: 1) ду тарафи ороя ҳиссӣ ҳастанд, яъне ду тарафи тасвир ҳиссӣ+ҳиссӣ аст; 2) ҳиссию зеҳнӣ, яъне як тарафи тасвир ҳиссӣ ва тарафи дигари он мафҳуми ақлӣ

(абстракт) мебошад. Дар оғози шеъри форсии тоҷикӣ, яъне дар сабки хурсонӣ, тарафҳои орояи ҳиссомезӣ аксаран ҳиссӣ будааст. Тарафайни ҳиссӣ метавонад ибтидоию сода бошад, зеро маҳдуд ба ҳисҳои зоҳирист. Аммо шигарди балоғии ҳиссомезӣ дар сабки ҳиндӣ ва дар давраи шеъри муосири форсии тоҷикӣ ба жарфои бештаре даст ёфта, аз ду тарафи ҳиссӣ ба тарафайни ҳиссию зеҳнӣ расидааст. Ба сухани дигар, ҳиссомезӣ вориди қаламрави идрокоти ботинӣ шудааст, ки дарёфти он бо ҳисҳои зоҳирӣ чандон имконпазир нест [53, с. 78]. Салмони Ҳиротӣ дар шеъри “Тадфини модарбузург” аз ин навъи ҳиссомезӣ (ҳиссомезие, ки як тарафаш ҳиссӣ ва тарафи дигар зеҳнист) истифода мекунад ва аз таркиби “ранги саранҷом” истифода мебарад, ки тозагӣ дорад:

“Он гоҳ бедиранг
модарбузурги ман
дар *ҷомае ба ранги саранҷом*
печида шуд” [30, с. 32].

Ё дар намунаи дигар шоири тоҷик Гулназар Келдӣ дар шеъри “Маҳи шомхӯрда” аз ин навъ ҳиссомезӣ истифодаи бомаврид кардааст:

“Мурғакон ғофили парвози мананд,
Ахтарон оғаҳи эҷози мананд.
Хоки ман *бӯйи муҳаббат* дорад,
Хуни ман *ранги садоқат* дорад.
Ба Худо, дидаи ман бино шуд,
Шомхӯрда маҳи ман пайдо шуд” [16, с. 113].

Дар мисоли аввал вожаи “ранг” вежаи ҳисси биной ва дидорист, аммо ба “саранҷом”, ки як мафҳуми зеҳнӣ (абстракт) аст, иртибот дода мешавад. Таъбири “ранги саранҷом” кинояе аз марғу нобудию фаност. Чунин иртиботҳое қаламрави эҳсосу идроки тарафайни орояи ҳиссомезиро аз марзҳои ҳиссии ҳисҳои панҷгона фаротар мебарад ва вориди қаламрави идрокоти ботинию зеҳнии печидаи равоншиносонаву отифӣ мекунад.

Дар намунаи дувум ҳам калимаҳои “бӯ” ва “ранг”, ки марбут ба ҳисҳои бӯёию биной мебошанд, ба мафҳумҳои зеҳнии “муҳаббат” ва “садоқат” нисбат

дода шудаанд. Барои садоқату муҳаббат рангу бӯ тасаввур кардан, метавонад нишонае аз тахайюли қавӣ ва андешаварзии шоир бошад. Зимнан, гуфтан ба маврид аст, ки дар адабиёти муосири тоҷик устод Гулназар бештар аз шоирони дигари мо ба ҳиссомезӣ тамоюл дошта, дар ашъори солҳои охири зиндагии худ аз он ба таври огоҳона ва бо таодул истифода кардааст. Масалан, зимни баррасии мо маълум шуд, ки фақат дар мачмуаи шеърӣ “Туву хубию раъной” [16] бештар аз панҷоҳ намуна ҳиссомезӣ дида мешавад.

Дар орояи ҳиссомезӣ, бинобар ҷобачоии ҳавос ошноизудой сураат мегирад ва мучиби ҳаллоқияти тахайюлӣ ва бадеияти ҳунарий дар забони шеър мешавад. Аз назари сураатгароён (формалистҳо) “адабият” (литературность) натиҷаи раванди ошноизудой аз забон аст, ки дар ин фароянд забони одӣ ба забони адабию шоирона табдил мешавад. Ба василаи ҳамин кор аст, ки хонанда дар ниҳоят ба ошноизудои идрокӣ ва равише барои нигоҳи дубораву нав ба ҷаҳони матни адабӣ даст меёбад.

Бо таваҷҷуҳ ба ин байти Мирзо Абдулқодири Бедил метавон ба ошноизудой ва зебоишиносии отифию идрокӣ дар орояи ҳиссомезӣ пай бурд:

“Сурати бемаънии ҳастӣ надорад имтиҳон,

Акси гул наззора кун, аммо *мабӯ ойинаро*” [13, с. 246].

Дар забони маъмулию рӯзмарра аз рӯйи мантиқи забон бояд гуфта шавад: “ойинаро мабин”. Аммо Бедил дар шеър гуфтааст “мабӯ ойинаро”. Ошноизудой бар асоси ҷобачоии ҳисҳои ҷашой бо биной дар забони шеър сураат гирифтааст ва ин хонандаро водор мекунад, ки бештар ба муносибатҳои забонию маъноии байт диққат кунад. Вақте ки хонанда ба шигарди ошноизудой дар орояи ҳиссомезӣ пай мебарад, дучори тааҷҷуб мешавад ва ин тааҷҷуб бар идроки отифии зебоишиносонааш таъсир мегузорад, зеро дар ҳиссомезӣ ҷобачоии эҳсосӣ сураат гирифтааст ва ҷобачоии эҳсосӣ боиси ҷобачоии ҳавзаҳои идрокӣ низ мешавад, ки ба таҷаллиҳои равшанӣ дар зеҳни инсон меанҷомад [137, с. 225].

Ҳиссомезӣ фаротар аз адабиёт дар донишҳо ва ҳунариҳои гуногун бозтоб дорад. Ван Кампен яке аз пажӯҳишгаронест, ки ба ҳиссомезӣ фаротар аз

адабиёт дар илмҳо ва ҳунарҳои гуногун пардохта ва ҳатто як боби китобашро ба мавзӯи равоношиносии ҳиссомезӣ бахшидааст [82, с. 76]. Ё бар асоси паҷуҳише, ки дар бораи ҳиссомезӣ анҷом додааст, натиҷа мегирад, ки инсон дар оғози зиндагӣ даврони кӯдакӣ ба таври нисбӣ дучори омезиши ҳисҳо дар фароянди идрокии худ аст. Ин омезишу ҷобачоии ҳавос бо мурури замон ва бо калон шудани кӯдак камтар мешавад. Аммо ҳиссомезӣ ба шеваҳои зарифона дар забон, адабиёт, шеър, ҳунар ва илмҳои дигар бозтоб меёбад ва қобили мушоҳида аст.

Бинобар ин, метавон гуфт, ки ҳиссомезӣ аз шигардҳост, ки дар фароянди ошноизудои забон нақши асосӣ дорад ва сабаби зебоишносии зоҳирӣ ва шаклию отифӣ дар шеър адабиёт мешавад. Муҳимтар аз ҳама ин ки дар таҳқиқоти равоношинохтӣ ин натиҷа ба даст омадааст, ки бисёре аз инсонҳо ҳиссомез ҳастанд, аммо он қадар ба ҳиссомезӣ хӯ гирифтаанд, ки ҳузури онро дар қаламрави идрокии худ эҳсос намеkunанд.

Бояд зикр кард, ки вежагиҳои аслии ҳиссомезӣ фақат марбут ба ин ороя аст ва бо аносири саноеи бадеии дигар умумияти чандоне надоранд. Масалан, омезиши ҳисҳо бо якдигар ё ҷойгузини гаштани амалкарди узвҳои ҳиссӣ дар саноеи бадеии дигар дида намешавад. Ҳамчунин, тамоми раванди ҳиссомезӣ дар олами ҳаёл ва зеҳн мегузарад. Бар хилофи санъати “ташбеҳ”, ки метавонад ба таври комил диданӣ (ё ҳиссӣ) бошад, мисли “Бихандад лола бар саҳро, ба сони чеҳраи Лайло” (Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ). Дар ин мисраъ ду тарафи ташбеҳ (ҳам мушаббаҳ ва ҳам мушаббуҳунбиҳӣ, яъне “лола” ва “чеҳраи Лайло”) дидашаванда ҳастанд. Ё дар навъи дигари ташбеҳ як тарафи ташбеҳ метавонад ҳиссӣ (диданӣ) бошад ва тарафи дигар ақлӣ (ё зеҳнӣ), мисли ин мисраъ: “Шуъла дидам, саркашиҳои туам омад ба ёд” (Раҳии Муайярӣ). Дар ин мисол “шуъла” ҳиссӣ (диданӣ) аст ва “саркашӣ” ақлӣ ё таҳайюлию зеҳнӣ. (Ҳарчанд навъи дигаре аз санъати ташбеҳ вучуд дорад, ки ҳар ду тарафи он зеҳнист ва бо ҳисҳои зоҳирӣ идрок намешавад, мисли ин мисраъ: “Мурдагӣ куфру зиндагӣ дин аст” (Саноии Ғазнавӣ), ки дар ин намуна ҳам “мурдагӣ” (мушаббаҳунбиҳӣ)

ва ҳам “куфр” (мушаббах) зеҳнӣ ҳастанд. Вожаҳои “зиндагӣ” ва “дин” ҳам чунин аст).

Бо ин ҳол, ҳаёлангезӣ, ки мақсаду ҳадафи ниҳоии бештари санъатҳои бадеист, мақсад ва ҳадафи ин ороя низ ҳаст. Дар сохтани анвои ҳиссомезӣ аз дигар саноеъ ҳам истифода мешавад, масалан, аз орояхое мисли истиора, мачоз, ташхис ва ташбеҳ. Ба сухани дигар, шакли пешрафтаи ин санъатҳо метавонад ба ҳиссомезӣ табдил шавад.

Аз ин баррасиҳо метавон ба чунин хулоса расид, ки ҳиссомезӣ падидаи байнисоҳавӣ буда, решаҳои он дар фалсафаи классикӣ, аз ҷумла дар таълимоти Арасту ҷой дорад ва дар давраҳои баъдӣ бо таҳқиқоти тиббию асабшиносӣ таҳкими илмӣ ёфтааст. Ин истилоҳ аз илми асабшиносӣ ба забоншиносию адабиётшиносӣ ворид гардида, ба шаклирии маъниҳои мутафовити илмии он боис гардидааст. Дар адабиётшиносӣ бештар ҳамчун воситаи эҷоди тасвир ва санъати бадеӣ сабаби афзоиши таъсири бадеӣ ба муҳотаб мегардад. Аз ин дидгоҳ, ҳиссомезӣ унсури маърифатӣ ва зебоишиносӣ маҳсуб гардида, тавоноии он дар густариши маъно ва сохтани таҷрибаҳои чандҳиссӣ дар матн собит гардидааст.

Пажӯҳишҳо нишон медиҳанд, ки дар сатҳи татбиқ дар адабиёт ҳиссомезӣ воситаи муассири тавлиди забони ғайриодӣ ва ҳайратангез буда, мисолҳои он дар шеърӣ классикии форсии тоҷикӣ пеш аз ворид шудани ин истилоҳ низ мавҷуд будааст. Муҳаққиқони русу аврупоӣ, хусусан намояндагони мактаби суратгарой (формализм), онро абзори қолабшиканию ошноизудой медонанд, ки муҳотабро ба сӯйи эҳсоси таҷрибаҳои нави идрокӣ мекашонанд. Бо така ба ин далелҳо, метавон қайд кард, ки ҳиссомезӣ дар адабиёт ҳам вазифаи сохторӣ ва ҳам вазифаи зебоишиносиро иҷро мекунад, яъне марзи маъноӣ маъмулро мешиканад ва имконоти тозаи тасвирсозию таҷрибаи эстетикиро дар шеър фароҳам меорад.

Ҳиссомезиро метавон бар асоси баррасиҳои матраҳшуда дар адабиёти форсии тоҷикӣ як орояи маънавии бадеӣ ба ҳисоб овард. Он асосан бо се роҳ шакл мегирад: 1) омезиши вобастаҳои ҳиссӣ; 2) ҷойгузин кардани ҳисҳо ба

чойи якдигар; ва 3) таркиби вежагиҳои ҳисси бо мафҳумҳои зеҳнӣ ақлӣ (абстракт). Бакоргирии санъати маънавии ҳиссомезӣ ба офариниши тасвирҳои нав, аҷиб ва шоирона боис мегардад. Бо ин раванд, забони шеър ба забони бадеӣ ва ҳаёлангез табдил ёфта, аз ҳолати маъмулӣ берун меояд ва ба хонанда эҳсоси ҳайрат ва лаззати зебоишиносона мебахшад.

1.3. Шиноҳти истилоҳи “мутаноқизнамоӣ”

Мутаноқизнамоӣ (парадокс) пеш аз ин, ки ба шакли мушаххас ҳамчун яке аз бадеътарин ва барҷастатарин санъатҳои адабӣ матраҳ бошад, дар мантиқ ва ирфон матраҳ будааст. Аммо коркарди мутаноқизнамоӣ дар мантику ирфон бо адабиёт нисбатан фарқ дорад. Мутаноқизнамоӣ дар мантиқ, коркарди маънодор надорад ва “ибора, қазия ва ҷумлаеро мегӯянд, ки бо ақлу ҳақиқат дар таноқуз бошад” [160, с. 14]. Он дар мантиқ айбу нақс дониста мешавад, аммо дар ҳунару адабиёт авҷи зебоишиносӣ ва камоли ҳунарию бадеист [75, с. 37]. Мутаноқизнамо дар ирфон ба шатҳия ва шатҳиёт (шатҳиёт – суҳанони аҷиб ва ба зоҳир беҳудонаи орифон) меанҷомад, ки ба сурати дақиқи калима коркарди бадеии адабӣ дар адабиётро надорад, зеро орифон ҳолати ғалабаи вачди ҳешро дар суҳан ва вожаҳои ғайримутаориф ва гоҳе нописандидаву ҳилофи урф баён мекунад, ки бегона аз роз ва сирри он огоҳ нашавад [75, с. 32]. Бар ин асос метавон гуфт суҳани орифона пеш аз он ки мутаноқизнамо бошад, бештар мутаноқиз аст. Суҳани мутаноқиз дар ҳақиқат суҳанест, ки наметавон бо як назар маънои онро дарк кард.

Мутаноқизнамоӣ дар шеърӯ адабиёт ҳамчун як санъат ва шигарди бадеӣ баёнӣ амал мекунад, ки дар зоҳир мутаноқиз ба назар мерасад, аммо ин мутаноқиз ба назар расидан дар ҳақиқат тарфанд ва шигарде барои ошноизудои забон ва бадеият бахшидан ба он аст, ки дарки маъноу ҳақиқатро ба таъхир меандозад ва пинҳон мекунад. Дар натиҷа, бо кунҷковӣ метавон ба маъно ва ҳақиқат дар шеър пай бурд. Агарчи мутаноқизнамоӣ аз гузашта дар шеърӯ адабиёти форсии тоҷикӣ вучуд дошта, шоирони жарфбинӣ мо аз он

барои ибрази никоти муҳим ва баёни зебоиофарини бадеи истифода кардаанд, аммо донишмандони балоғати адабиёти форсии тоҷикӣ ва арабӣ онро нашинохтаанд ва ҷузъе аз тазод ба шумор овардаанд, дар ҳоле ки тазод овардани ду чизи дар тазод бо ҳам аст, на ҷамъи ду чизи мутазод [57, с. 274; 132, с. 111].

Дар ин пажӯҳиш баҳси мутаноқизнамоӣ маҳдуд ба мутаноқизнамоии бадеист, бинобар ин, бештар аз ин ба мабоҳиси мутаноқизнамоӣ дар мантиқ, ирфон ва ғайра пардохта намешавад. Нахуст, мутаноқизнамоӣ дар луғат ва сипас дар истилоҳ таъриф мешавад.

Мутаноқизнамоӣ ё парадокс (paradox) аз калимаи “paradoxum”-и лотинӣ гирифта шуда, ки сарчашмаи он вожаи юнонии “paradoxon” аст, ки дар он *para* ба маънои муқобил ё мутаноқиз ва *doxa* ба маънои ақида ва назар мебошад [146, с. 68].

“Мутаноқизнамоӣ” дар луғати форсии тоҷикӣ дорои се ҷузъ аст, ки ҷузъи аввали он вожаи арабӣ ва ҷузъи дувуми он вожаи форсии тоҷикӣ. Пасванди “-ӣ” вазифаи дастурӣ (грамматикӣ) дошта, сифати “мутаноқизнамо”-ро ба исм табдил додааст. Маънои “мутаноқиз” бар асоси “Луғатнома”-и Деҳхудо “муҳолиф, акс, номувофиқ ва нақизи ҳам” [196] аст. “Намо” дар форсии тоҷикӣ феъли амр аст, ки ду маънӣ дорад: 1) намудан, яъне нишон додан ва намоиш додан (масалан, рӯятро намо ба ман); 2) феъли амрии ёридиҳанда, масалан иҷро намо, яъне анҷом бидеҳ, иҷро кун. Ҳамчунин, “намо” исм ҳам ҳаст ба маънои зоҳири чизҳо, монанди намои бино ва сохтмон. *Мутаноқиз* + *намо* + *ӣ* дар якҷоягӣ аз нигоҳи луғавӣ ба ин маъност, ки як чиз зоҳир ва намои нақизу мутазод дорад ё зоҳири чизе мутаноқиз ва номувофиқ ба назар мерасад.

Дар мавриди мутаноқизнамоӣ ҳам таърифҳои гуногун вучуд дорад. Ба ин далел, ки аз ин ороя нисбат ба ҳиссомезӣ шинохти зиёдтар вучуд дорад ва бештар омӯхта шудааст, табиатан таърифҳо ва тавсифҳо дар мавриди он дар сарчашмаҳои пажӯҳиши илмию таҳқиқӣ нисбатан бештар аст.

Дар осори адабиётшиносӣ ин истилоҳ ба шаклҳои “мутаноқизнамо”, “мутаноқизнамоӣ”, “таноқуз”, “нақиза”, “тавири парадоксӣ” ва ғайра омадааст.

“Мутаноқизнамоӣ” баробари форсии калимаи “paradox” дар забонҳои аврупоист.

Муҳаммадризо Шафеии Кадканӣ муътақид аст, ки истилоҳи “тасвирҳои парадоксӣ” сохтаи ӯст ва дар китобҳои балоғии гузаштагону муосирон, ҳамчунин дар адабиёти аврупоӣ вучуд надоштааст. Таърифи истилоҳи “тасвири мутаноқизнамо” аз назари ин муҳаққиқ чунин аст: “Тасвирест, ки ду рӯйи як таркиби он ба лиҳози мафҳум, якдигарро нақз мекунанд, мисли *салтанати фақр*” [75, с. 54]. Дар ин таъриф мисол низ оварда шудааст, ки “салтанати фақр” аст. Манзур аз ду рӯйи як таркиб *салтанат* ва *фақр* аст. Зоҳири ин таркиб мутаноқизнамоӣ, зеро дар олами зоҳир ва дар муносиботи зиндагии башарӣ фақр нақизи салтанат ва салтанат нақизи фақр аст; фақир султон нест ва султон фақир нест. Аммо бинобар таъвил ва тафсир метавон аз таркиби *салтанати фақр*, маъно ва ҳақиқатеро кашф кард, ки метавонад бетаваҷҷуҳӣ ба моддиёт, қудрат ва таҷаммул дар зиндагӣ шарҳ дода шавад. Таркиби *салтанати фақр* ба ин маъност, ки фард ба қаноату бениёзӣ порсоя расидааст. Инчунин, фақр марҳилае аз сайру сулуки ирфонӣ буда, маънои истилоҳии он ниёзмандӣ ба Худо ва бениёзӣ аз ғайр аст. Дар идомаи таърифи мазкур Кадканӣ таваҷҷуҳи моро ба таъбироти омиёнаи мардумӣ ҷалб мекунад ва намунаҳоро мисли “арзонтар аз муфт”, “ҳеч кас”, “ломакон” ва ғайра меоварад. Ба андешаи ӯ, масалан дар ҷумлаи “ломаконе, ки дар ӯ нури Худост” як мутаноқизнамоии тамомӣёр дида мешавад, чун “аз як тараф “ло макон” аст ва як тарафи дигар “дар ӯ нури Худост”, ки худӣ таъбири “дар ӯ” исботи навъе макон аст” [75, с. 55].

Таърифҳои дигар ҳам дар мавриди мутаноқизнамо иброз шудаанд, ки ба бархе аз онҳо ишора мешавад: “Хилофомад гоҳ ба гунаест, ки ҳосили он иҷтимоъ ва ҳамзистии ду мафҳуми мутазод ё мутаноқиз аст; яъне ҳамон чизе, ки аз назари ақл муҳол ва ношуданист. Ин гуна тасвирҳо ва таркибҳои мутазоднамо ё мутаноқизнамо ва дар ҳар ҳол ботилнамо, монанди *ҳозири ғоиб*, ҳамон аст, ки дар истилоҳи фарангиён “парадокс” номида мешавад” [120, с. 29].

Махмуди Футухӣ дар китоби “Балоғати тасвир” он ҷо ки дар бораи парадокси шоирона баҳс мекунад, аз ҷумла менависад: “Парадокси шоирона иборат аст аз баёне ба зоҳир мутаноқиз ё муҳмал, аммо ҳомили ҳақиқате, ки аз роҳи таъвил метавон ба он даст ёфт” [146, с. 327].

Ҳамин муаллиф дар ҷойи дигар дар мавриди мутаноқизнамоӣ назари худро нисбатан такмил додааст: “Баёнест, ки дар зоҳир мутаноқизу бемаънӣ ба назар меояд, вале маънии муътабаре дорад. Дар оғоз пучу номаъкул ба назар мерасад, аммо дар пушти маънии пучи зоҳирии он ҳақиқате нихуфта аст. Ин таноқузи зоҳирии мафҳуми ҷумла боиси таваҷҷуҳи шунаванда ё хонанда ва кашфи мафҳуми зебоии пинҳон дар он мешавад” [147, с. 148].

Муаллифи китоби “Орояҳои адабӣ” Ҳодӣ Рухуллоҳ зимни ин ки ин орояро “таноқуз” номидааст, моҳияти онро дар офаридани зебой мебинад, ки ҷолиб аст: “Таноқуз (парадокс) овардани ду вожа ё ду маънии мутаноқиз аст дар калом, ба гунае ки офаринандаи зебой бошад. Зебоии таноқуз дар ин аст, ки таркиби сухан ба гунае бошад, ки таноқузи мантиқии он аз қудрати иқноъи зеҳнӣ ва зебоии он нақоҳад” [158, с. 58].

Дар мақолаи “Мутаноқизнамоӣ (парадокс) дар шеърӣ Соиб” муаллифон Аҳмади Гулӣ ва Сардори Бофиқр – устодони Донишгоҳи тарбияти муаллими Озарбойҷони Эрон – дар заминаи таърифи Шафеии Кадканӣ, Саидмуҳаммади Ростгӯ, Тақӣ Ваҳидиёни Комёр ва Амир Чанорӣ таърифи нави сохта, як навъ афкори онҳоро ҷамъбаст мекунанд: “Дар истилоҳи адабӣ яке аз анвои ошноизудой ва шигардҳои барҷаставу шигифтангези адабиёт ва он ҷаломест зоҳиран мутаноқиз бо худ ё муҳмал, ки ду амри мутазод ё носозгорро ҷамъ карда ва бо боварҳои урфӣ, ақлӣ, шаръӣ ва мантиқӣ одӣ носозгор аст. Ин таноқуз ва носозгорӣ чандон шигифтангез аст, ки зеҳнро ба кунҷковӣ ва талош барои дарёфти ҳақиқате, ки дар варои зоҳири мутаноқиз аст, вомедорад ва аз роҳи тафсир ва таъвил метавон ба он ҳақиқат даст ёфт” [62, с. 133].

Амири Чанорӣ дар таърифи худ ҷамъи ду ҷизи мутазодду носозгорро мутаноқизнамоӣ дониста, ба ин бовар аст: “Баёне зоҳиран мутаноқиз бо худ ё муҳмал, ки ду амри мутазод ё носозгорро ҷамъ карда бошад, аммо дар асл

дорои ҳақиқате бошад, ки аз роҳи тафсир ё таъвил битавон ба он даст ёфт” [160, с. 19].

Ҳамчуни, ҳамин муҳаққиқ бо баррасии баробарҳои гуногуни форсии калимаи “paradox”, мисли таноқуз, муаммо, хориқи иҷмоъ, раъйи ботилнамо, луғаз, парадокс, чамъи азод, беҳуданамо, чаранднамо, муҳолифхонӣ, фаропиндорӣ, тазоднамоӣ, тазод, шатҳия, шатҳ, ҳукми мутаноқизнамо, ҳоли мутаноқизнамо, шубҳа, ботилнамоӣ, носоза, ки дар китобҳои гуногуни тарҷумашуда дар заминаҳои адабиёт, фалсафа, иқтисод, таърих ва ғайра ба кор рафтаанд, ба ин натиҷа расидааст, ки истилоҳоти *мутаноқизнамо* (исм) ва *мутаноқизнамоӣ* (сифат) дар ин маврид адои маънӣ мекунанд, ба ин далел, ки калимаҳои дигар ё маонии дуртар доранд ё ҳамчун истилоҳ дар илмҳои дигар истифода мешаванд. Мо ҳам бо ин андешаи ӯ мувофиқ ҳастем ва ба ин далел асосан аз истилоҳҳои “мутаноқизнамо” ва “мутаноқизнамоӣ” дар ин рисола истифода кардаем.

Муҳаққиқи тоҷик Нуралӣ Нурзод дар рисолаи доктории худ зери унвони “Поэтикаи ғазалиёти Мирзо Абдулқодири Бедил” ба тасвирҳои мутаноқизнамо (парадоксӣ) ҳам ишора кардааст ва онро асосёфта аз ду мафҳуми зид ва зоҳиран ба таъбири шоирон “бемаънӣ” таъриф кардааст [104, с. 236]. Пажӯҳишгари дигари тоҷик Ризобоева Наргис низ ин андешаи ӯро ҷонибдорӣ кардааст [119, с. 216]. Зимнан, дар рисолаи зикршуда муҳаққиқ Нуралӣ Нурзод андешаи адабиётшиноси эронӣ Футуҳии Рӯдмаъчаниро, ки нахустин намунаи мутаноқизнамоиро дар адабиёти форсӣ байте аз Саной доништааст, рад намуда, гуфтааст: “тааммул ба сурудаҳои устод Рӯдакӣ ин амрро собит месозад, ки нахустин намунаи таъбир ва ҳам тасвири парадоксӣ дар каломии устоди шоирон дар таркиби таъбири «ҳаловати захм» ба чашм мерасад” [104, с. 237].

Мутаноқизнамоӣ дар адабиёти Ғарб канори ҳам қарор додани андешаҳои носозгор ба хоҳири афкори чашмгир ё биниши ғайримунтазира доништа шуда, таъкид шудааст, ки “ин кор ҳамчун равише аз таркиби адабӣ ва таҷзияву таҳлил аст, ки шомили баррасии изҳороте ба зоҳир мутаноқиз ва натиҷагирӣ барои ошӣ додани онҳо ё тавзеҳи ҳузури онҳост” [194, с. 85]. Мутаноқизнамоиҳои

бадеӣ ё балоғӣ дар адабиёти ғарбӣ дар осори Оскар Вайлд ва Честертон хеле зиёд аст. Адабиёти ғарбӣ бештар бо мутаноқизнамоиҳои вазъият сару кор дорад. Рабле, Сервантес, Истерн, Борхес ва Честертон ҳамчун устодони мутаноқизнамоӣ шинохта шудаанд. Ҷумлаҳои машҳуре монанди “Ман метавонам дар баробари ҳар чизе ҷуз васваса муқовимат кунам” (I can resist everything except) аз Оскар Вайлд ва “Ҷосусҳо шабеҳи ҷосусҳо нестанд” (Spies are not like spies)-и Честертон намунаҳои балеғе аз мутаноқизнамоӣ ҳастанд [202].

Мо дар ин ҷо фақат ду назари комилан мутафовити адабиётшиносони Ғарбро, ки то андозае ҳулосаи баҳсҳои ин мавзӯ ҳастанд, ба таҳлил мекашем.

Клинт Брукс, яке аз аъзои фаёли мактаби “Нақди навин” (New Critical), мутаноқизнамоӣ (парадокс)-ро ҳамчун равиши тафсири интиқодӣ баён кардааст. Ба назари ӯ, парадокс дар шеър ба ин маънист, ки таниш дар сатҳи як мисраъ метавонад боис ба таноқузнот ва зоҳирнамоиҳои ошкор шавад [182, с. 90].

Мақолаи бунёдии Брукс “Забони мутаноқизнамоӣ” (The Language of Paradox) бо баёни ин ки “мутаноқизнамоӣ забони муносиб ва ғайри қобили иҷтиноби шеър аст” истидлоли худро дар мавриди марказияти мутаноқизнамоӣ баён мекунад [183, с. 152]. Ин истидлол бар ин замина устувор аст, ки забони одӣ барои паёми хоссе, ки шоир дорад, бисёр муҳкам аст. Брукс муътақид аст, ки вожаҳо дар шеър тағйирпазиранд ва вақте ки калимаҳо дар иртибот бо якдигар қарор мегиранд, маънӣ тағйир меёбад. “Дар шеър мутаноқизнамоӣ ҳамчун равише мавриди истифода қарор мегирад, ки ба василаи он метавон муқоисаҳои баде анҷом дод ва дар натиҷа аз шеър ҳам маъноӣ рост ва ҳам муаммогуна бардошт кард” [182, с. 91].

Ин муҳаққиқ ба ин маънӣ исрор меварзад, ки мутаноқизнамоӣ дар сохтор ва мавҷудияти шеър зарурист. Ӯ дар мақолаи мазкур нишон медиҳад, ки ин падида барои маъноӣ шоирона он қадр зарурист, ки он “тақрибан бо ҳуди шеър ҳаммаъност” [182, с. 92].

Назарияпардозии дигари аврупоӣ Лерой Серл (Leroy Searle) ин андешаҳои Бруксро ҷонибдорӣ карда, мавқеи мутаноқизнамоиро ҳамчун хатҳои номуайяне байни шаклу муҳтаво медонад ва таъкид мекунад: “Қолаби шеър ба таври беназире мафҳуми онро дар бар мегирад ва забони шеър бар оштии додани парадоксҳо ё мавридҳои парадоксӣ таъсир мегузорад” [195, с. 612]. Ба назари ӯ, дар ҳоле ки киноя дар даруни шеър амал мекунад, парадокс ғолибан ба маънӣ ва сохтори шеър ишора дорад, бинобар ин, киноя шомили он мешавад.

Аммо яке аз мунаққидони дигари асри гузаштаи Ғарб Роналд Крейн (Ronald Salmon Crane) дар мақолааш “Интиқоди монисми Клинт Брукс” (The Critical Monism of Cleanth Brooks) башиддат алайҳи марказияти парадокси Брукс мавзегирӣ мекунад. Ба андешаи ӯ, Брукс муътақид буд, ки сохтори шеър парадоксист ва зарофатҳои дигари тахайюл ва қудратеро, ки шоирон барои шеърхояшон ба армуғон меоваранд, нодида мегирад. Брукс ба содагӣ эътиқод дошт, ки “тахайюл худро дар таодул ё созиши сифатҳои мутақод ё носоз нишон медиҳад” [186, с. 226]. Вай бо тақия бар асоси мутаноқизнамо фақат дар бораи ҳақиқате сухан мегӯяд, ки шеър метавонад ошкор кунад, вале аз лаззате, ки шеър метавонад бидиҳад, ҳеҷ ҳарфе намезанад. Ҳамчунин ӯ бо таърифи шеър ҳамчун мутаноқизнамои дорои сохтори беназир қудрати парадоксро дар гуфтугӯ ва гуфтмони рӯзмарра, аз ҷумла гуфтмони илмиро, ки худ иддио мекард бо шеър муҳолиф аст, нодида мегирад. Крейн иддио мекунад, ки агар таърифи Брукс аз шеърро истифода кунем, пас қудратмандтарин таъбири мутаноқизнамои ҷаҳони имрӯза формулаи Эйнштейн ($E = mc^2$) аст, ба ин маънӣ, ки ҷисм баробар ба модда мебошад [186, с. 228]. Дар натиҷа, истидлоли марказияти мутаноқизнамо (ва киноя) ба бурҳони хулф (*reductio ad absurdum/ сведение к абсурду*) табдил мешавад. Аз ин ҷост, ки ба назари Крейн ин истидлол барои нақди адабӣ нодуруст (ё дастикам номуассир) аст.

Дар мутаноқизнамоии балоғӣ асосан тасвири шоирона аст, ки мутаноқизнамоии бунёдӣ аз тасвириро ба вучуд меоварад ва барҷастагии маъно ҳосили баёни тасвирист. Ба таври кулӣ дар тамоми мавридҳо тасвири мутаноқизнамоии шоирона ва балоғӣ бояд мавриди назару таъкид қарор

бигирад. Ин чанбаи тасвири мутаноқизнамоӣ замоне кашф мешавад, ки чанбаи бадеию ҳунарии матн кашфу дарк гардад. Дар воқеъ, маҳз ба воситаи таъвилу ташреҳи ҳунарии матн чанбаҳои мутаноқизнамоии каломӣ бадеӣ қобили фаҳму дарк мешавад ва воқеияти адабии матн гувоҳи мутаноқизнамоии он мегардад. Ҳамин ҷост, ки кашфи чавҳари шеърӣ ва зоти адабии ҳар асари ҳунарий исботи таноқузи зоҳирӣ ва баёни муҳмалнамоӣ он аст. Дар мутаноқизнамоии балоғию шоирона мутаваҷҷеҳ мешавем, ки ҳар гуна баёни мутаноқизнамоии адабии мубтанӣ бар маъно “дорои чавҳари шеърӣ ва зоти ҳунарии ноб аст” [129, с. 119].

Бар ин асос метавон гуфт, ки зоту чавҳари шеър бар мутаноқизнамоӣ низ устувор аст, зеро таҳайюли шоирона рӯйдодҳоро бар ҳилофи ақлу илм бо ҳам иртибот медиҳад ва дар ҳаллоқият ва таҳайюли шоирона, иттифоқи ҳар чизе мумкин мешавад. Ҳофиз мегӯяд: “Фалакро сақф бишкрофему тарҳе нав дарандозем” [36, с. 333]. “Шикофтани сақфи фалак” дар ақлу илм ақлонию таҷрибашаванда нест ва номумкину мутаноқиз ба назар мерасад, аммо *шикофтани сақфи фалак* дар шеър на мутаноқиз, балки мутаноқизнамоӣ, ки шеърро ба авҷи камолоти таҳайюли шоирона расондааст ва он ҳунари шоирии Ҳофизро ба намоиш мегузорад.

Намунаҳои мутаноқизнамоиро дар шеъри форсии тоҷикӣ дар ҳамаи давраҳо аз сабки хурсонӣ то шеъри замони муосири мо метавон дид. Бинобар ин, мутаноқизнамоӣ ҳамеша дар шеъри мо вучуд дошта, гоҳе кам ва гоҳе зиёд мавриди истифода будааст. Масалан, Саной мегӯяд:

“Чун ҳама сармояи ту муфлисӣ,

Дар раҳи ифлос тичорат макун” [9, с. 506].

Дар ин байт орои мутаноқизнамоӣ ба кор рафтааст. “Сармоя будани муфлисӣ” мутаноқизнамоӣ ва ба шакли мухтасар “сармояи муфлисӣ” мешавад, ки *сармоя* ва *муфлисӣ* дар ин байт мутақод нестанд, балки дар ин ҷо ҷамъ омадани ду падидаи зид мушоҳида мешавад. “Сармояи муфлисӣ”-ро метавон тасвире аз бебақоии дунёву зиндагӣ ва фонӣ будани олами ҳастӣ донист, ки гузаро ва аздастрафтани ҳастанд. Пас, наметавон бо фано ва бебақоӣ тичорат

кард, зеро асоси фано бар аз даст додану надоштан ва муфлисию бенавой устувор аст.

Дар шеърҳои Саной ва пеш аз он дар шеърҳои Рӯдакӣ, Кисой, Дақиқӣ ва дигарон метавон корбурди мутаноқизнамоиро мушоҳида кард [160, с. 68; 132, с. 110].

Дар давраҳои нахустини адаби форсӣ, ки на ирфону тасаввуф ба адабиёт роҳ ёфта буд ва на нуктагӯию мазмунофаринӣ равнақу бозоре дошт, тасвирҳои мутаноқизнамо ва парадоксӣ ҳам андакёбу ҳам содаву ибтидоиянд. Аммо дар давраҳои тилоию такомулӣ, бавежа адабиёти ирфонӣ ва сабки ҳиндӣ, ки афзун бар асарпазирии ошкор аз ирфон, бар меҳвари бориқхаёлӣ, зарифандешӣ ва нуктапардозӣ мечархад, ҳам басомади бисёр болое доранд ва ҳам зариф, завқангез ва жарфноканд ва дар миёни шоирони сабки ҳиндӣ, Соиб ва Бедил бештарин намунаҳои ин гуна тасвирҳоро ироа мекунанд [77, с. 57]. Мутаноқизнамоӣ дар сабки ҳиндӣ ва дар шеърҳои Бедил умқи жарфои шигифтангезе пайдо мекунад:

“Ғайри урёӣ либосе нест, то пӯшад касе,
Аз хичолат чун садо *дар хеш пинҳонем* мо” [13, с. 90].

Ё:

“Ҳама мозист, кучо ҳолу кучо истикбол?
Дида ҳар сӯ нигарад, *рӯ ба қафо мебинад*” [13, с. 753].

Ва:

“Хаёли зиндагӣ дардест, Бедил,
Ки ғайр аз марг дармоне надорад” [6, с. 15].

Дар ин байтҳои Бедил *ғайри урёӣ либосе набудан, чун садо дар хеш пинҳон будан, рӯ ба қафо дидан ва ғайр аз марг дармон надоштани дарди зиндагӣ* тасвирҳои мутаноқизнамоии жарфандешона ва бориқхаёлона ҳастанд, ки хонандаро барои дарки маънои ин тасовири мутаноқизнамо дучори кунҷковию шигифтзадагӣ мекунад.

Дар ашъори Абдулқодири Бедил ғазалҳое ҳастанд, ки аксари байтҳояш санъати мутаноқизнамоӣ дорад, масалан дар ҳар байти ин ғазал ин ҳолат дида мешавад:

“Дил хайратофарин аст, ҳар сӯ назар кушоем,
Дар хона ҳеч кас нест, ойина асту моем.
З-ин бештар чӣ бошад ҳангомаи таваҳҳум,
Чун гарди субҳ умрест ҳечему худнамоем.
Моро чу шамъ аз ин базм бе худ гузаштани ҳаст,
Гардан чӣ барфарозем, сар нестем, поем.
Ойинаи саодат иқболи бенишонист,
Гар устухон шавад хок, бар фарқи худ намоем...” [12, с. 1021].

Мутаноқизнамо дар улум ва дар риштаҳои адабӣ бисёр аҳаммият дорад, бар ин асос, дидгоҳҳои зиёде дар бораи мутаноқизнамоӣ вучуд доранд, ки бархе аз мунтақидон, бавежа дар нақди нав, барои мутаноқизнамоӣ арҷи бисёре қоиладар ҳастанд. Клинт Брукс, чунонки қаблан аз ӯ ёд шуд, мутаноқизнаморо аз вежагиҳои асосии шеър медонад ва дар бораи он мегӯяд: “Маъдуде аз мо омодагии қабули ин назарро доранд, ки забони шеър забони таноқуз аст, саҳт дурахшону ва базлагӯст. Тамоюлотӣ моро ногузир мекунад, ки таноқузо бештар дорои ҷанбаи фикрӣ, на отифӣ, ҳушмандона, на амиқ, ақлонӣ, на зотию ғайриақлонӣ маҳсуб дорем” [65, с. 251].

Чунонки қаблан баррасӣ шуд, дар андешаҳои Брукс дар бораи мутаноқизнамоӣ нисбатан ғулув вучуд дорад, аммо ҳолӣ аз ин ҳақиқат нест, ки зот ва ҷавҳари шеър бар мутаноқизнамоию тахайюл устувор аст, зеро “тахайюл ҷизҳои ноҳамсонро бо ҳам нисбат медиҳад ва эҷоди тасвир мекунад” [146, с. 26]. Ҷузъҳои мутаноқизнамоӣ низ ноҳамсонӣ нақиз ва мутаозодӣ ҳам ҳастанд, аммо бо тахайюл ба куллияти ваҳдат ва ҷамъи зидҳо даст ёфтаанд.

Девид Дэйчес — мунаққиди муосири англисӣ, таъкид мекунад: “Ба эътиқоди ман, равиши ҳунар ҳеч гоҳ наметавонад мустақим бошад ва ҳамеша номустақим аст. ...Таноқузот аз асли моҳияти забони шоир ношӣ мешавад; забоне, ки дар он мазмунҳои зимнӣ ба андозаи маонии сарех аҳаммият дорад”

[65, с. 256]. Ба андешаи ӯ, ҳар шоире, ҳатто шоири содагӯ ва сарех ногузир бар асари аҳаммияти абзори кори худ ба ҷониби таноқуз майл мекунад, зеро дар сурате, ки аҳаммияти баёни ғайримустақим, ибҳом ва таноқузи бадеию ҳунариро дарк накунад ва натавонад дар шеър истифода кунад, наметавонад шеърҳои хубу ҷиддӣ гӯяд.

Фаромантиқӣ ва боварнакарданию ғайриодӣ будан аз ҷумлаи вежагиҳои маърифати адабист [163, с. 317], ки тасвирҳову таркибҳои мутаноқизнамо аз иллатҳову сабабҳо (илал ва маълул)-и он маҳсуб мешавад. Дар мазмунҳои мутаноқизнамоӣ баён шигифтангезу ҳайратовар аст ва хонанда дар нигоҳи нахустин бо таваҷҷуҳ ба ин ки мазмун ё мавзӯи тарҳшударо ҳилофи мантиқ ва урфу одати маъмул мепиндорад, бовари онро дур аз эҳтимол ва ғайри қобили эҳтимол медонад. Аммо бо тафаккуру тааммул дар зерсохти тасвири шоирона дар байт ба зебоии баён пай бурда, аз фаҳму эҳсоси он лаззат мебарад. Мутаноқизнамоӣ аз вежагиҳои шеъри нағз аст [99, с. 222] ва метавон онро яке аз шигардҳои баёнӣ ба шумор овард. Мавзӯи мутаноқизнамоӣ аз миёни улуғу финуни адабӣ гузашта аз баён ва бадеъ бо сабқшиносӣ ва нақди адабӣ муртабит аст [160, с. 69].

Мутаноқизнамоиро метавон аз назари мантиқӣ, ирфонӣ ва адабӣ ба шеваҳои мутафовите дастабандӣ кард, аммо дар ин пажӯҳиш манзур аз мутаноқизнамоӣ маҳдуд ба мутаноқизнамоии адабист, ки он ба сурати дақиқи калима мутаноқизнамоии балоғӣ ва зебоишинохтист.

Дар нақд низ, бавежа дар нақди навин, ба арзиши адабии мутаноқизнамоӣ борҳо таъкид шудааст, зеро моҳияти адабиёт ва баҳусус, шеърро устувор бар тасвири мутаноқизнамо медонад ва ба ин назар аст, ки моҳияти ҷаҳон низ мутаноқизнамоист ва кори шеър тавзеҳу мантиқӣ ҷилва додани ҷаҳон нест, балки нишон додан, бозтоб ва инъикоси ҷаҳон мебошад.

Мутаноқизнамоӣ аҳаммияту арзиши адабӣ, балоғӣ ва зебоишинсона дорад. Арзиши балоғию зебоишинсонаи мутаноқизнамоӣ дар ин зоҳир мегардад, ки он аз назари балоғӣ забонро дучори ошноизудой мекунад, агарчи забони бадеӣ ва суварӣ ҳаёл дар қул устувор бар қорқарди ошноизудоист.

Ошноизудой дар адабиёт истифодаи густардае дорад, аммо мутаноқизнамоӣ ба сурати халлоқу бориқхаёлона ошноизудоиро фаровон ба кор мебарад ва чунин истифодае хонандаву мухотаби шеърро аз назари отифӣ шигифзада мекунад. Вақте ки мухотаб эҳсосу дарк мекунад, ки ду ё чанд иттифоқ дар ягонагӣ бо ҳам ҳамзамон рух додааст, ки аз назари ақлию мантиқӣ ҳамзамон рӯй додани он мумкин нест ва чунин рухдоде ақлу мантиқро канор мезанад, шаафу шӯру ҳайрати отифӣ ва эҳсосии ӯ шукуфову ғаъол гардида, ба эҳсоси зебоишиносона дар равони хонанда меанҷомад. Муҳаммадқозими Қозимӣ дар китоби арзишманди “Равзана”, он ҷо ки дар бораи арзиши мутаноқизнамоӣ мулоҳиза меронад, аз ҷумла менависад: “Арзиши мутаноқизнамоӣ дар ҳамин эҷобест, ки дар он нухуфтааст; гираҳе, ки пас аз тааммул кушуда мешавад ва хонанда бо кушудани он хешро дар шеър саҳим меёбад” [86, с. 56].

Бинобар ин, дар ҳақиқат “мутаноқизнамо ҳамроҳ бо барангехтани таачҷуб аст, аз роҳи така бар амри хилофи урфу одату мантиқ ва аз роҳи газидан бо ду тегаи микрози таноқуз” [133, с. 259].

Фарқи мутаноқизнамоӣ аз тазод. Дар ин ҷо бояд дар мавриди фарқи мутаноқизнамоӣ аз тазод равшанӣ андохта шавад, чаро ки дар баъзе мавридҳо онҳо бо ҳам иштибоҳ гирифта шуда, аз ноогоҳӣ ба ҷойи якдигар истифода мешаванд. Тазод, ки дар китобҳои балоғати гузашта *тибоқ* ҳам гуфтаанд, бештар дар мавриди ду калима ё ду ибораи ҷудо аз ҳам ё дар муқобили ҳам гузошташуда ба кор меравад, мисли *гарму сард*, *сиёҳу сафед*, *пасту баланд* ва ғайра. Дар сурате, ки мутаноқизнамоӣ метавонад ба сурати таркиб, мисли “давлати фақр” (таркибе аз ғазали Ҳофиз) биёяд ё бо таваҷҷуҳ ба маъно онро мешавад дар ҷумла ё байт пайдо кард, ки дар бештари мавридҳо як ҷузъ ҷузъи дигарро нақз ё инкор мекунад, мисли ин байтҳо:

“Чораи нохушии вазъи ҷаҳон беҳабарист,
Ўст бедор, ки дар хоби гарон аст ин ҷо” [25, с. 238].

Ва:

“Дар ҳеч парда нест набошад навои ту,
Олам пур аст аз туву холист ҷойи ту” [26, с. 295].

Ё:

“Дар кимори ишқ бошад бохтан нақши мурод,

То касеро дил нарафт аз даст, соҳибдил нашуд” [31, с. 274].

Бо таваҷҷуҳ ба байти аввал бо маънии ачибу шигифте рӯбарӯ мешавем. Шоир бо така бар таҷрибааш мегӯяд, чун вазъияти харобу асафбори чомеа ва дар маҷмӯъ ҷаҳонро мову ту наметавонем ислоҳ кунему тағйир диҳем, фақат як чора барои мо боқӣ мемонад ва он худро ба беҳабарию ноогоҳӣ задан аст. Дар мисраи дувум фикрро тақвият медиҳад ва мегӯяд: ҳар касе, ки дар ҳоби гарон аст, бедор аст. “Бедор будани шахси ҳобида” тасвири мутаноқизнамоӣ ва маъноӣ маҷозӣ дорад, яъне, ба назари Соиб, ҳар касе, ки худро ба ноогоҳию беҳабарӣ мезанаду меҳобад, дар воқеъ донову огоҳ ӯст, зеро худро беҳуда дар ранҷу азоб намеафканаду азият намедиҳад.

Дар байти дувум ҳам ҳамин ҳолати боло ба мушоҳида мерасад. Шоир аз маъшуқи азалию ломакон сухан мегӯяд, ки дар ҳамаи пардаҳо (бахшҳои мусиқӣ) навои ӯ ҷорист. Ҳарчанд ҳамаи олам ва ҳастӣ аз вучуди ӯ пур аст, боз ҷойи ӯ дар он холист ва шоир наметавонад ӯро пайдо кунад. Мисраи “Олам пур аст аз туву холист ҷойи ту” ба шакли комил дар худ тасвири мутаноқизнамоӣ дорад.

Байти севум ҳам ҳамин гуна ҳолатро дорад. Маъмулан вақте ки дили касе аз даст биравад, бедил мешавад. Аммо мисраи дувуми байт ҳилофи инро мегӯяд. Аз замоне ки дили шоир аз даст рафтааст, ӯ соҳибдил шудааст, ки ин маъно тасвири мутаноқизнамоӣ ё парадоксист.

Ба сухани дигар, “дар санъати тазод ду калима ё иборат, ки зид ё муқобили якдигаранд, дар иборат ба қор меравад, бидуни ин ки ду ҳукми мутазод ба вучуд биёваранд. Дар сурате ки ду калимаи мутазод ду ҳукми мутазод ҳам ба вучуд биёваранд, ҳам санъати тазод дорем ва ҳам мутаноқизнамоӣ” [160, с. 40].

Дар мисолҳои зер ҳам санъати тазод ва ҳам мутаноқизнамоӣ дида мешавад:

"Оташи ишқ оби қорам бурд,

Ҳаваси рӯи ӯ қарорам бурд” [20, с. 248].

Ва:

“Ҳамчу най *захрею тарёке* кӣ дид?

Ҳамчу най дамсоzu муштоке кӣ дид” [4, с. 5]?

Ё:

“*Неши ӯ нӯшу* ҳавояш муътадил,

Роғи ӯ боғу *хазонаш навбаҳор*” [15, с. 586].

Ва ё:

“*Ҳумосуроғаму* зери фалак *мағас* ҳам нест,

Чӣ чойи *кас*, ки дар ин хона *ҳеч кас* ҳам нест” [6, с. 33].

Дар мутаноқизнамоӣ мафҳум ва маънии сухан бо худ мутаноқиз аст ё муҳмалу бемаънӣ ба назар мерасад. Мутаноқизнамоӣ метавонад тариқи истифодаи калимаҳои мутазод сурат гирад ё бидуни калимаҳои мутазод. Он чи дар он муҳим аст, ҳосили иборат аст, ки бояд бо худ мутаноқиз ё бемаънӣ ба назар расад. Бино бар ин, дар мутаноқизнамоӣ рӯбарӯӣ ва тазоди вожаҳо ба худии худ матраҳ нест, балки маънии ҳосил аз таркиби калом ва кулли иборат аст, ки дар мутаноқиз будани сухан таъйинкунанда аст.

Барои мисол, агар сифатҳои “оқил” ва “девона” дар калом бадеӣ биёяд, сухан дорои санъати тазод аст, аммо дар сурате калом дорои мутаноқизнамоист, ки ҳар ду бо ҳам ба як шахс нисбат дода шаванд. Масалан, гуфта шавад, ки “*ӯ девонаи оқил аст*”, ё ҳамон сухани маъруф дар миёни мардуми тоҷик: “Девона ба кори худ ҳушёр аст” ҳам, мутаноқизнамоӣ дорад. Бинобар ин, нисбат додани ду сифати мутаноқиз ба як чиз ё шахс ба таври ҳамзамон барои эҷоди мутаноқизнамоӣ нақши таъйинкунанда дорад, на истифодаи худии сифатҳои мутазод. Инчунин, тафовути дигар ин аст, ки дар мутаноқизнамоӣ ҳамеша сифатҳо ё исмҳо ё феълҳо мутазод намеоянд. Масалан, дар намунаҳои зер аз Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ аслан калимаҳои мутазод истифода нашудаанд:

“Гар ҳаст дилаш хоро, мағрезу марав, ёро,

К-аввал бикишад моро, охир бикашад моро” [21, с. 77].

Ва:

“Гуфтам, ки бинмо нардбон, то барравам бар осмон,

Гуфто: *Сари ту нардбон, сарро даровар зери по*” [21, с. 56].

Ё:

“Чун надорӣ халос, бечун шав,
То бибинӣ чамоли бечунро” [21, с. 140].

Дар тазод фақат ҳузури ду вожаи мутазод кофӣ менамояд, бидуни ин ки онҳо дар як чиз бо ҳам ҷамъ шаванд. Вақте ки Ҳофиз мегӯяд:

“Рӯзу шаб хобам намеояд ба чашми ғампараст,
Баски дар бемории ҳаҷри ту гирёнам ҳанӯз” [35, с. 155].

Ин “рӯз”-у “шаб” бо вучуди мутазод будан мутаноқизе ба вучуд намеоваранд. Аммо байти дигар аз ҳамин шоир, “давлат” ва “фақр” дар ҳам идғом шуда ва ҳолате паدید овардаанд, ки ҷуз бо таваҷҷуҳ ба маънои ботинии ин таркиб қобили тавҷеҳ нест:

“Давлати фақр, Худоё, ба ман арзонӣ дор,
К-ин каромат сабаби ҳишмату тамкини ман аст” [35, с. 29].

Наметавон мутаноқизнамоиро маҳдуд ба мавридҳое кард, ки ду тарафи қазия бо ҳам таноқузи комил доранд ва ҷамъи онҳо муҳол ба назар меояд. Гоҳе ин мутаноқизнамоӣ на аз навъи муҳолоти одию ақлӣ, балки фақат дар ҳадди берун рафтан аз урф аст ва на бештар. Салмони Ҳиротӣ аз “масмум шудан бо атр” ё “таоруф кардани нигаронӣ” сухан мегӯяд, ки метавонад ҳар ду дар ҳадди қорҳо имконпазир бошад, вале аз ҷаҳорҷӯби табиӣ берун аст:

“Афсӯс, ки нестӣ,
Агар на,
Як шоҳа гули муҳаммадӣ ба ту меодам,
То бо *атри он*
Тамоми диктотурҳоро *масмум кунӣ*” [30, с. 43].

Ва:

“Дар хиёбон касоне ҳастанд,
Ки ба одам *нигаронӣ таоруф мекунанд*” [30, с. 44].

Аз баррасии фасл бармеояд, ки мафҳуми “мутаноқизнамоӣ” асоси дукутбӣ дошта, дар он ду неруи мутазод дар қолаби ягона бо ҳам меоянд, ки вежагиҳои

аслиаш инҳоянд: 1) зоҳири таноқузомез дорад; 2) дар асл ба як ҳамоҳангӣ мерасонад; 3) дорои маъноӣ амиқ аст.

Чунонки дар ҷаҳону ҳастӣ неруҳои муҳолифу зид бо ҳам омада, барои ҳифзи ягонагии ҷаҳону ҳастӣ дар ҳамоҳангию ҳамкорӣ амал мекунад, дар адабиёт низ мутаноқизнамоӣ ба шакли таркибҳои зоҳиран мутаноқизнамо вучуд дошта, ҳамчун дорои ҳақиқат ва паёми пинҳон ҷилва мекунад. Бар ин асос, мутаноқизнамоӣ яке аз шигардҳои барҷастаи суҳанварӣ буда, заминасозӣ талоши зеҳн барои маъниёбӣ мегардад ва онро ба кашфи ҳақиқатҳои ношинохта водор мекунад.

Таҳқиқи таърифҳои гуногун нишон медиҳад, ки мутаноқизнамоӣ дар адабиёти форсии тоҷикӣ ва ҷаҳон бо шаклҳои гуногун ва таърифҳои гуногун ба кор рафтааст, аммо аслу ҷавҳари он яксон аст: ҷамъ кардани ду мафҳуми носозгор барои офаридани маъноӣ нав ва камоли зебоишинохтӣ. Гарчи донишмандони классикии балоғат онро бештар зери мафҳуми тазод меоварданд, дар заминаи пажӯҳишҳои муосир бо эътимод метавон гуфт, ки мутаноқизнамоӣ дорои ҷойгоҳи мустақил аст ва аз давраи нахустини шеърӣ форсии дарӣ то даврони сабки ҳиндӣ, махсусан дар ашъори Бедил, ба авҷи тақомул ва умқи маъноӣ расидааст. Ин ороӣ балоғиро метавон ҳамчун яке аз унсурҳои асосии ҳаллоқияти шоирона ва воситаи ошноизудӣ дар забон ба шумор овард.

Аз нигоҳи мунаққидон ва адабиётшиносони Ғарб мутаноқизнамоӣ на танҳо як унсури балоғӣ ва санъати суҳан, балки асоси сохтори шеърӣ ва барои баёну ибрози маъноҳои мураккаб воситаи қавию тавоно доништа мешавад. Аз ҷумла, Клинс Брукс онро забони ҳуди шеър медонад, ки барои интиқол додани паёмҳои пинҳон ва ғайримустақим ба адиб имконоти фарох медиҳад. Аз тарафи дигар, баръакси ӯ назарияпардозоне ҳамчун Крейн ин назарияро зери шубҳа мегузоранд ва бар аҳаммияти ҷанбаҳои дигаре монанди лаззати эстетикӣ ва тасаввуроти ғайримутаноқизнамо таъкид мекунанд. Ин ихтилофи назарҳо нишондиҳандаи он аст, ки ин падидаи адабӣ илова бар он ки як таркиб ва санъати

бадеист, инчунин, шева ва равише барои ба вучуд омадани тафаккури шоирона ва эҷоди нигоҳи нав ба ҳастию воқеият аст.

Бояд зикр кард, ки бар асоси таҳқиқи мо, чунонки дида мешавад мутаноқизнамоӣ аз оғози ташаккули шеърӣ адаби классикии мо намуна дошта, бо зухури адабиёти ирфонӣ ва махсусан, дар давраи сабки ҳиндӣ ба қуллаи такомули худ расидааст. Шоироне ҳамчун Бедил бо истифодаи тасвирҳои ҷолибу зебои мутаноқизнамо маъноҳои нав офарида, боиси шигифтзадагӣю андешаварзии зехн гардидаанд. Ин ҳолат далолат бар он мекунад, ки мутаноқизнамоӣ на фақат унсури зебоишинохтӣ (эстетикӣ), балки василаи муҳим барои таҷассум бахшидани мураккабияти ҳаётӣ, задухӯрдҳои маънавӣ ва таҷрибаҳои башарист, ки дар қолаби сухани шоирона ифода мешавад. Фарқи он бо санъати тазод дар он аст, ки агар дар тазод танҳо муқобилгузориҳои калимаҳои ҷой дошта бошад, дар мутаноқизнамоӣ ба асли маъноӣ ибораҳои калимот рабт дошта, дар он сифатҳои мафҳумҳои ба зоҳир мутақод ба як шахс ё як ҳолати мушаххас нисбат дода мешавад.

Бо ин тавсифот, ҳам ҳиссомезӣ ва ҳам мутаноқизнамоиро бо ин далел, ки ҳамаи шохисаҳои лозим барои як санъати бадеиро доро ҳастанд, метавонем аз ороҳои мустақили санъатҳои маънавии фанни бадеъ ба шумор оварем. Чанд шохисаи лозим барои аксари санъатҳои бадеӣ метавонанд инҳо бошанд: а) нақши махсус дар тақвияти бадеияти калом; б) ороиши зоҳири ботини сухан; в) ҳаёлангезию лаззатбахшӣ; г) василаи баёни шигифтангезу навоварона будан; ва ғ) доштани латофату зарофати хосси худ.

1.4. Ҷойгоҳи ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоӣ дар шеърӣ классикии форсии тоҷикӣ

Яке аз омилҳои безаволию ҳамешапӯёии адабиёт ҳамчун падидаи фарҳангӣю ҳунарий ин аст, ки бо гузашти замон, таҳаввулу тағйири инсонӣ ҷомеа каломӣ бадеъ ҷилваҳои тозаӣ маъноӣ, зебоишинохтӣ ва ҳунарий пайдо мекунад ва барои ҳар давраи мушаххасе аз таърихи башарият ҷанбае аз

чанбаҳои тозаи он барҷастатар ё арзишмандтар мегардад. Дар робита ба адабиётшиносӣ ҳам ҳамин хосияти каломи бадеъ аст, ки пажӯҳиши осори гузашта рафта-рафта на танҳо мубрамии худро аз даст намедиханд, балки бо рӯйи кор омадани рӯйкардҳои тоза дар адабиётшиносию нақди адабӣ таҳқиқи дигарбораву дигаргунаи ҳамон як осорро талаб меkunанд. Баҳси ҷойгоҳу аҳаммияти ҳиссомезию мутаноқизнамоӣ дар каломи ҳунари ҳам аз ҷумлаи ҳамин рӯйкардҳои тозаи адабиётшиносии муосир аст, ки мутолиаи адабиёти форсии тоҷикиро аз ин манзар мубрам сохтааст ва фазои комилан бозу тозаеро барои нақду баррасии ҳунар ва тавоноии адибони гузашта дар истифода аз ин ду ороя фароҳам овардааст. Мо дар фасли аввали кор дар баҳси пешинаи пажӯҳиши ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоӣ тазаккур додем, ки бо вучуди набудани ин ду истилоҳ дар илми бадеъ ва балоғат, намунаҳои корбурди онҳо дар шеърӣ адабиёти классикии тоҷик фаровонанд.

Дар ин фасли рисола ин мавзӯро идома хоҳем дод ва бо овардани намунаҳои мушаххас аз корбурди ин ду ороя собит хоҳем кард, ки дар шеърӣ классикии тоҷикӣ ҳиссомезию мутаноқизнамоӣ корбурди фаровону гуногун доштаанд ва сайри такомули ин ду ороя дар адабиёти миллии мо ба таври табиӣ ва мувофику мутобиқ бо ҷараёнҳои адабии давраҳои гуногун сурат гирифтаанд.

Бо така ба осори барҷомондаи адабӣ метавон бо итминон гуфт, ки ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоиро, ҳатто дар нахустин намунаҳои шеърӣ форсии тоҷикӣ аз садаҳои нухум ва даҳуми мелодӣ, ҳарчанд нисбатан андак аст, мешавад мушоҳида кард:

“Сипаҳбад парастандаро *гуфт гарм*

Суханҳои ширин ба овози нарма” [29, с. 273].

Ва:

“Дилат пур зи ханда, ду рух пур зи шарм,

Каёӣ забон пур зи *гуфтори нарма*” [29, с. 156].

Фирдавсӣ дар ин байтҳо дар “гуфтани гарм”, “сухани ширин”, “овози нарма” ва “гуфтори нарма” аз ҳиссомезӣ истифода кардааст. *Гуфтан*, *сухан*, *ово* ва

гуфтор падидаҳои савтиянд ва ба ҳисси савтию шунавой тааллуқ доранд, аммо дар ин байтҳо бо ҳисси чашоии *ширин* ва ҳисси ламсии *гарм* ва *наرم* омехта шудаанд. Ба таври кулӣ бар асоси пажухишҳо дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ бештар аз 80 бор санъати ҳиссомезӣ ба кор рафтааст, ки ҳиссомезӣ миёни ҳисси шунавоию чашой дар ибораҳои ҳамчун “сухани талх”, “гуфтори талх”, “сухани ширин”, “сухани хом”, “хомгуфтор” (16 бор), ҳиссомезӣ миёни ҳисҳои шунавоию ломиса дар таркибҳои мисли “гуфтори наرم”, “гуфтори чарб”, “сухани чарб”, “овози наرم”, “гарм гирифта”, “гуфтори сард” (50 бор), ҳиссомезӣ байни ҳисҳои шунавоию биной дар таркибҳои ҳамчун “хурӯши сиёҳ”, “нигоҳ кардан ба гуфтор”, “сухан дидан” (7 бор), ҳиссомезӣ миёни ҳисҳои биноию чашой дар ибораи “рӯзи талх” (6 бор), ҳиссомезӣ байни ҳисҳои ломисаву биной дар таркибҳои монанди “наرم рондан” ва “гарм омадан” (4 бор) ба мушоҳида мерасад. Ҳамчунин, Абулқосими Фирдавсӣ аз пайванд кардани мафҳумҳои зехнию маънавӣ бо ҳисҳои зоҳирӣ ибораҳои ба мисли “ҷони ширин”, “ҷони торик”, “дили наرم”, “бӯйи меҳр”, “бахти шӯр”, “дили сиёҳ”, “орзуи гарм” ва ғайра ба вучуд оварда ва дар “Шоҳнома” 29 бор мавриди истифода қарор додааст, ки ҳама ба навъе ҳиссомезӣ ба шумор мераванд [73, с. 46].

Дар ашъори шоирони қаблтар аз Абулқосими Фирдавсӣ ҳам намунаҳои метавон дид, масалан, дар байту рубоии зерини Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ:

“Сухани *ширин* аз зафт наёрад бар,

Буз ба бич-бич-бар ҳаргиз нашавад фарбеҳ” [22, с. 164].

Ва:

“Дар раҳгузари бод ҷароғе, ки турост,

Тарсам, ки бимирад аз фароғе, ки турост.

Бӯйи ҷигари сӯхта олам бигирифт,

Гар нашиндӣ зиҳӣ димоғе, ки турост” [22, с. 193].

Дар байти охир “шунидани бӯ” марбут ба ҳодисаи ҳиссомезист, ки дар ин ҷо *шунидан* мансуб ба ҳисси шунавой ва *бӯ* марбут ба ҳисси бӯёист. Дуруст аст, ки ҳиссомезӣ дар байт бар асоси маҷоз шакл гирифта ва калимаи “шунидан” ба

маъноӣ маҷозӣ ба қор рафтааст, на ба маъноӣ аслии худ. Шунидан маҷозан ба маънии фаҳмидан ва дарк кардани ҳолати ошиқӣ дилхаста ва чигарсӯхта истифода шудааст, аммо ба худии худ калимаи “шунидан” дар асл ба ҳисси шунавоӣ марбут аст ва “шунидани бӯйи чигари сӯхта” санъати ҳиссомезист.

Аз ин мисолҳо метавон ба ин натиҷа расид, ки намунаҳои аввалияи ҳиссомезӣ аз нигоҳи сохтор содатар ва дар айни ҳол аз нигоҳи маънию мафҳум такроршавандатар ҳастанд, чунки дар давраҳои оғозини шеърӣ форсии дарӣ шоирон бурунгаро ва дар иртиботи мустақим бо ҷилваҳои рангорангии табиат буда, онро дар шеърӣ худ инъикос мекарданд. Ин ҳолат дар ашъори шоирони сабки ироқӣ каме тағйир меёбад ва басомад ё миқдори истифода аз ҳиссомезӣ бештар мегардад ва танҳо дар ашъори шоирони барҷастаи сабки ҳиндист, ки ба як вежагии сабкӣ табдил мешавад. Дар ашъори шоирони ин давра, хусусан Мирзо Абдулқодири Бедил, навъҳои наву гуногуни ҳиссомезӣ аз нигоҳи сохтору маънӣ ба вучуд меояд, зеро ин давраест, ки шеърӣ форсӣ замони эътило (болоравӣ)-и худро дар сабки ироқӣ аз сар гузаронида, шеърӣ классикии мовориди қаламрави идрокоти ботинию ирфонӣ шудааст. Чанд намунаи дигар аз ашъори Мавлоно, Саъдӣ ва Ҳофиз, ки марбут ба давраи сабки ироқӣ ҳастанд:

“Ба таронаҳои ширин, ба баҳонаҳои заррин

Бикашед сӯйи хона, маҳи хушлиқои моро” [17, с. 110]

Ва:

“Ман аз ту сер нагардам, в-агар туруш кунӣ абру,

Ҷавоби талх зи ширин муқобили шакар ояд” [34, с. 193].

Ва:

“Бӯйи хуши ту ҳар кӣ зи боди сабо шунид,

Аз ёри ошно сухани ошно шунид” [35, с. 227].

Мутаноқизнамоӣ низ дар шеърӯ адабиёти форсии тоҷикӣ аз қадим вучуд дошта, дар ашъори боқимонда аз садаҳои нахустини баъд аз ислом дида мешавад. Дар шеърҳои асрҳои нӯҳ то ёздаҳуми мелодӣ мазмунҳои зоҳидона, ошиқона ва пандомӯз, ҳамроҳ бо андешаҳои жарф ва баёни зебову шигифт фаровон дида мешавад. Ва ин худ нишон аз решаҳои амиқ доштани шеърӣ

форсии тоҷикӣ дар адабиёти пеш аз ислом аст. Бояд тааммул кард, ки чунин андешаҳои амиқу жарф ва баёни зебо якбора ба вучуд намеояд. Агар дар мазмунҳои шеърҳои пеш аз ислом диққат кунем, ҳамон мазмунҳои давраи исломиро ба фаровонӣ метавон дид. Бетардид, гузашта аз манобеи даврони исломӣ яке аз сарчашмаҳои шукӯҳманд ва бар пояи ягонагии мазмун, шеърӯ насри пеш аз зухури ислом ва ду қарни нахустини давраи исломист. Аз ин рӯ, мушоҳидаи анвои гуногуни қолабҳои шеърӣ, услубҳои адабӣ ва санъатҳои бадеӣ дар як-ду садаи нахустини шеъри форсии дарӣ набояд боиси ҳайрати мо гардад.

Дар ин байти Низомии Ганҷавӣ мутаноқизнамоӣ дида мешавад:

“Бода дар қоми обгинагуҳар

Рост чун *оби хушкӯ оташи тар*” [8, с. 298].

“Оби хушк” ва “оташи тар” дар ин байт мутаноқизнамоӣ ҳастанд, зеро шоир *бодаро дар қо*м ба оби хушкӯ оташи тар ташбеҳ кардааст. Ташбеҳи ҳамзамони *оби хушк* ва *оташи тар* мутаноқиз ва қамъ кардани падидаҳои зид аст, чун об бо хушкӣ ва оташ бо тарӣ дар зоҳиру воқеият қобили қамъ нестанд, аммо дар адабиёт бо санъати мутаноқизнамоӣ шудани мумкин аст. Низомӣ бо ҳаллоқияту таҳайюли адабӣ дар ин байт чунин имконро фароҳам карда, оби хушкӯ оташи тарро бо ҳам овардааст.

Дар намунаҳои зер низ мутаноқизнамоӣ вучуд дорад:

“Кӯйи ӯ қонро шабистон буд, заҳмат барнатофт,

Соя бар дар монд, чун ман дар шабистон омадам” [33, с. 941].

Ва:

“Бешаробӣ оташ андар мо зада-ст,

Кист, к-ӯ *оташ дар ин оташ занад*” [1, с. 570].

Инчунин:

“Аз ҳама олам ҷудо гаштан тавонистам, вале

Оқизам, то аз ҷудой, худ ҷудой чун кунам” [24, с. 431]?!

Ва:

“Ғар ҳаст дилаш хоро, мағрезу марав, ёро,

К-аввал бикушад моро, охир бикашад моро” [17, с. 77].

Дар байтҳои мазкур *ворид шудани шахс ва бар дар мондани сояаш, отаири отаи задан, ҷудо шудан аз ҷудой, аввал куштан баъд кашидан (ҷазб) кардан* маънои мутаноқиз доранд, ки аз як тараф маънои байтҳоро таваҷҷуҳбарангез ва ҷолиб кардаанд, аз тарафи дигар метавонанд баёни таҷрибаҳои ирфонии гӯяндагон низ бошанд.

Шоирони табиатгарои сабки хуросонӣ аз мутаноқизнамоӣ камтар баҳра гирифтаанд, зеро дар ин сабк риштаи пайванди шоир бо қонунҳои табиат ва идрокоти табиӣ хеле қавист. “Дар сабки хуросонӣ шоир дар табиат аст ва аз ин рӯ ақлу ҳавоси зоҳирӣ дар офариниши шеърӣ онҳо қавиян ҳузур дорад” [146, с. 330].

Аз охириҳои қарни ёздаҳуми мелодӣ баъд аз зуҳури Саной ва пас аз ба таври васеъ ворид шудани ирфон ба шеъри форсии тоҷикӣ, бавежа мазмунҳои ошиқонаву қаландаронаи он, суҳанони мутаноқизнамо ба фаровонӣ дар шеъри форсии тоҷикӣ ёфт мешавад. Албатта, фаровонӣ ва навҳои мутаноқизнамоӣ дар осоре, ки дорои ин гуна суҳанонанд, гуногун аст. Масалан, мутаноқизнамоӣ дар девони Саъдӣ бештар бо таҷрибаҳои шоирона ва дар девонҳои Мавлавӣю Аттор асосан бо таҷрибаҳои орифона иртибот дорад.

Дар ашъори ирфонӣ, хусусан дар қолаби ғазал, ки бештар аз дигар қолабҳо ҳолатҳои отифию руҳониро инъикос мекунад, суҳанони мутаноқизнамо бештар аст.

Саноиӣ Ғазнавӣ аз нахустин шоирони форсигӯест, ки дар ашъораш суҳанони мутаноқизнамо фаровон ёфт мешавад. Ӯ шеърро барои хидмат ба ирфон ба қор гирифта, шеваҳои баёни ирфониро низ, ки дар мавридҳои қорбурди мутаноқизнамоиро талаб мекард, ба таври табиӣ мавриди истифода қарор додааст.

Манзумаи “Сайр-ул-ибод ила-л-маъод”-и Саноиӣ Ғазнавӣ, ки гузориши як сафари руҳонӣ аз таваллуди руҳ то фано дар Ҳақ аст, бо забоне печида дар мутаноқизнамо нигориш ёфтааст. Аз мутолиаи ин асар дида мешавад, ки Саной

“дар руъёи худ дунёи иттиҳоди аздодро таҷриба мекунад” [146, с. 332] ва ба ин далел забонаш пур аз мутаноқизнамоиҳо мегардад:

“Мархабо, эй бариди султонваш,
Тахтат аз обу тоҷат аз оташ” [10, с. 3].

Ва:

“*Оташ аз ту чу буссадин хирман,
Об бо ту чу зумрадин ҷавшан*” [10, с. 3].

Ё:

“*Ҳама бе дасту бе қадам пӯён,
Ҳама бе кому бе забон гӯён*” [10, с. 43].

Ва ё:

“*Ҳама ҳам бодаанду ҳам мастанд,
Ҳама ҳам нестандӯ ҳам ҳастанд*” [10, с. 47].

Пас аз ӯ дигар шоирони машҳур назири Анварӣ, Ҳоконӣ, Низомии Ганҷавӣ, Ағтор, Мавлавӣ, Саъдӣ, Ҳофиз, Ҷомӣ ва дигарон мутаноқизнамоиро дар шеърӣ худ ба кор бурдаанд.

Таҳқиқи мо дар ин замина муайян кард, ки пеш аз Мавлавӣ аз миёни шоирони ёдшуда Ағтор, бавежа дар девони худ беш аз ҳама суҳанони мутаноқизнамо гуфтааст. Суҳанони мутаноқизнамои ӯ аз ҳамон навъест, ки Ҷалолиддини Балхӣ истифодаи онро идома дода, ба он густардагӣ бахшидааст. Бо ин тафовут, ки “азамат ва нубуғи Мавлавӣ ва забони шӯрофарини шеърӣ ӯ ғазалҳои Ағторро таҳти шуоъ қарор медиҳад” [146, с. 331], зеро ғайр аз ҷанбаҳои мусбати шеърӣ Ағтор унсурҳои мусбати бешумори дигарро ҳам дар худ дорад. Зикри ин нукта низ зарурист, ки мутаноқизнамоӣ дар шеърӣ Мавлавӣ, пеш аз ҳар омиле мутаассир аз таҷрибаҳои ирфонӣ ва руҳонии ҳуди ӯст. Аммо бар ҳар ҳол бо таваҷҷуҳ ба ошноӣ иродати Мавлавӣ ба Ағтор, метавон гуфт, ки ошноӣ бо ашъори Ағтор омиле муассир дар густариши мутаноқизнамоӣ дар ашъори ӯст.

Дар адабиёти форсии тоҷикӣ баъд аз Мавлоно Ҷалолиддин ба кор гирифтани мутаноқизнамоӣ дар шеърӣ сабки ҳиндӣ ба авҷ мерасад ва хусусан,

дар адабиёти форсии тоҷикии асри XVII аз миёни шоирони сабки ҳиндӣ Бедил, ки аксари ғазалҳояш ғалсафию ирфонист, беш аз дигарон аз он истифода кардааст. Барои мисол чанд намуна аз мутаноқизнамоиҳои Абдулқодири Бедил оварда мешавад:

*“Нафас ошуфта медорад чу гул ҷамъияти моро,
Парешон менависад килки мавҷ аҳволи дарёро”* [11, с. 139]

*“Умрест дарсам аз лаби лаъли ҳамуши туст,
Яъне шунидаам сухани ношунидаро”* [11, с. 122].

*“Ба уммеди ҷакидан дасту пое мезанад ашкам,
Таназул дар назар меъроҷ бошад ҳиммати дунро”* [11, с. 141].

*“Яъс кард охир саводи мавҷу дарё равшанам,
Хондам аз маҷмуаи офоқ нақши шустаро”* [11, с. 143].

На танҳо дар шеърӣ форсӣ, балки дар саросари ҷаҳон, ҷунонки ба назар мерасад, осоре, ки баёнгари аҳвол, руёёҳо ва воқеаҳои ирфонӣ мебошанд, дорои ҷанбаҳои мутаноқизнамоианд, то ҷое ки “В. Т. Стас, файласуфи таҷрибагари англис (1886-1967), яке аз вежагиҳои аслии ирфонро мутаноқизнамоӣ медонад” [160, с. 45].

Шояд зарур аст, ки бо як гурези мухтасар дар мавриди ғалму дарки моҳияти ирфону тасаввуф ишора карда шавад. Ҳадафи ирфон “шинохти дарунии ҳақиқат” аз роҳи покизагии нафс, риёзат ва мукошифа буда, аҳамияти он дар маънавияти амиқ, поксозии ботин аз разолатҳо ва расидан ба камолоти инсонӣ доништа мешавад. “Ирфон”-у “тасаввуф” ҳарчанд баъзан ҳамчун калимаҳои ҳаммаъно ба қор мераванд, аммо аввалӣ (ирфон) бештар ҷанбаи назарию ғалсафӣ ва дувумӣ (тасаввуф) ҷанбаи амалӣ ва иҷтимоӣ дорад. Онҳо дар тули таърихи гузаштаи мо ҳамчун навъе иброи озоии дарунӣ дар муқобили гирифтӣ ва сарқӯбҳои иҷтимоӣ айнӣ берунӣ вучуд доштаанд. Ба

андешаи муҳаққиқ Озар Салимиён “тасаввуфро мешавад дунёи дигаре дар дохили дунё донист, ки намояндагонаш дар ҳама ҳолу авзоъ бар сари кори худ истодаанд ва мушкilotи миёншикани дигарон барои онҳо кушоди дари нав ба сӯи футухоти тоза аст” [123, с. 69].

Дар адабиёти имрӯзи тоҷик низ мутаноқизнамоӣ корбурди фаровон ёфтааст. Ҳарчанд дар ашъори аксари шоирони муосир ин санъати бадеӣ ба кор рафтааст, дар осори Лоик Шералӣ корбурди он бештар аз дигарон ба мушоҳида мерасад, ки далели он метавонад таъсирпазирии шоир аз шоирони гузашта, бавежа сабки ҳиндӣ, аз ҷумла, аз истифодаҳои ҳунармандонаи Бедил ва Соиб аз падидаи мазкур бошад. Албатта, мутаноқизнамоиҳои Лоик Шералӣ бо забону баёни хоссу муосири ӯ аз намунаҳои бақоррафта дар адабиёти гузашта ва сабки ҳиндӣ, ҳам аз ҷиҳати лафз ва ҳам аз ҷиҳати мазмуну муҳтаво, тафовути ҷашмрас дорад. Чанд намуна аз мутаноқизнамоиҳои шоири мазкур:

“З-ин ҳама такрорҳо рӯҳам шикаст,
Рӯи нобӯсида меҳаҳад дилам.
Аз тамоми дидаҳо дилмондаам,
Манзари нодида меҳаҳад дилам” [32, с. 363].

“Маҷмаи айбу гунаҳ будем агар дар зиндагӣ,
Бо ҳама айбу гунаҳ озода мемирём мо” [32, с. 364].

“Модари зояндаи ояндамон астарван аст,
Сӯи бесӯӣ равонем, эй дарег аз сӯи мо” [32, с. 413].

Дар поёни ин фасл аз маҷмуи баррасиҳои анҷомшуда метавон чунин натиҷагирӣ кард, ки ҳиссомезию мутаноқизнамоӣ дар тури таърихи шеърӣ форсии тоҷикӣ бо басомади гуногун арзи ҳастӣ дошта, дар марҳалаҳои гуногун тағйироти муҳимме кардаанд. Дар давраҳои аввали шеърӣ форсии дарӣ ин ороҳо намунаҳои содатар ва такроршаванда доштанд, вале бо гузашти замон, хусусан дар сабки ироқӣ ва ҳиндӣ, мураккабтар ва гуногунрангтар гардиданд.

Ҳиссомезию мутаноқизнамоӣ ба шоирон имкон додаанд, ки зимни истифодаи онҳо адибон андешаҳои фалсафӣ, эҳсосот ва таҷрибаҳои ирфониро ба шеваи тозаву ҷаззоб баён кунанд. Ин ду ороя дар шеъри классикӣ ҷойгоҳи муносиби худро дошта, нишон медиҳанд, ки онҳо на танҳо абзори зебоишинохтӣ (эстетикӣ) ҳастанд, балки василаи муҳимме барои инъикосу баёни аҳвол, руъёҳо ва воқеаҳои ирфонӣ, инчунин рангу бӯй додани ҷаҳони зебо, аммо печидаи каломи хунараӣ будаанд.

БОБИ II

БАҲРАСИИ ҲИССОМЕЗӢ ДАР ҒАЗАЛИӢТИ МИРЗО АБДУЛҶОДИРИ БЕДИЛ

2.1. Вежагиҳои корбурди ҳиссомезӣ дар ғазалиёти Бедил

Сувари ҳаёл аз санъатҳо ва шигардҳои зиёде барои “эроди маъноӣ воҳид ба туруқи мухталиф” [167, с. 24] истифода мекунад, ки ҳиссомезӣ яке аз ин санъатҳои бадеист. Бедил аз аксар санъатҳои бадеӣ дар шеърҳои худ баҳра бурдааст [56, с. 74], аммо бо рӯйкарди хосси худ, ки аз шоирони дигар фарқ мекунад. Маълум аст, ки нозукхаёлию бориқандешӣ аз вежагиҳои асосии ашъори шоирони давраи сабки ҳиндист, аммо “нозукхаёлиҳо ва бориқбинии Бедил беш аз дигар суҳанварони ин давра аст” [156, с. 21]. Агар аз ҳақиқат нагузарем, нозукхаёли ва бориқбинии сабкӣ чунон дар ашъори Бедил вежа ва хосси ҳуди ӯст, ки ин вежагиро дар ашъори дигарон наметавон ёфт. Масалан, дар мавридҳои зиёде ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоиро бо ҳам ба кор мебарад ва ҳайратангезии бадеиро ба авҷ мерасонад:

“Бибин ба созу мапурс аз таронае, ки надорам

Тавон ба дида шундан фасонае, ки надорам” [14, с. 987].

Ин байт дорои ороҳҳои мутаноқизнамоӣю ҳиссомезист: “*бибин ба соз*”-у “*мапурс аз таронае, ки надорам*”. “Соз” маъмулан бо тарона ҳамроҳ аст, аммо шоир мегӯяд ба соз нигоҳ кун, вале таронаро интизор надошта бош. Манзур аз “соз” дар ин байт бештар натиҷа ва ҳосили истифода аз он, яъне оҳангу мусиқист, ки аз навохтани он бармехезад, дар ин ҷо ба навъе иродаи мазруф аз зарф сурат гирифтааст. Бинобар ин, сози бидуни мусиқию тарона тасвири мутаноқизнамову ҳиссомез падида овардааст, зеро соз ба маъноӣ суруд, мусиқӣ ва тарона дида намешавад, балки шунда мешавад. Ҳарчанд маъноӣ дақиқи “соз” дар фарҳангномаҳо ба маъноӣ олат ва абзори мусиқист, аммо дар ин маврид, ба назар мерасад, ба калима маънобахшӣ сурат гирифтааст ва аз соз мусиқию оҳанге, ки ҳосили истифодаи он аст, ирода шудааст ва ин кор аз

вежагиҳои хунари шоирии Мирзо Абдулқодири Бедил аст. Маънобахшию иродаи маъноӣ қомилан наву гоҳе муҳолиф бо асли калима хунари офарандагӣ, таъби салим, қудрату тавоноӣ ва ҳаллоқияти бадеии Бедилро нишон медиҳад.

“Тавон ба дида шунидан ғасонае, ки надорам”; “ба дида шунидан” низ аз як сӯ, тасвири мутаноқизнамо эҷод мекунад, чун дида бо ҷашм аст ва шунидан бо гӯш. Таркиби “ба дида шунидан” ҳам мутаноқизнамоӣ дорад ва ҳам ҳиссомезӣ. Шоир аз дида (ҳисси бинӣ) барои шунидан (ҳисси шунавоӣ) истифода мекунад. Чунин ҳиссомезӣ тасвири ҳайратангезу шоиронаи ғавқулода эҷод мекунад, ки гӯё сухан аз таҷрибае фаротар аз ҳисҳои маъмул дар миён аст.

Бедил намунаҳои бисёр шигарфтар аз ин дорад, ки баёнгари вежагиҳои сабкӣ дар истифодаи ороӣ ҳиссомезию тасвириҳои мутаноқизнамо бо ҳам ҳастанд. Корбурди ҳиссомезӣ дар шеърҳои Бедил, аз як тараф, густардаву зиёд аст ва аз тарафи дигар, вежагиҳои ҳосси сабкӣ дорад. Муҳаммадризо Шафеии Қадканӣ аз корбурди ҳамзамони ҳиссомезию мутаноқизнамоӣ дар шеъри Бедил ба номи “таркиби ҳиссомезӣ ва тасвири парадоксӣ” ёд мекунад: “Яке аз мавориде, ки дараҷаи ибҳомӣ шеъри Бедилро афзунӣ мебахшад, маворидест, ки дар шеъри ӯ ду навъ тасвир бо якдигар таркиб мешаванд; ҳиссомезӣ аз сӯе ва тасвириҳои парадоксӣ аз сӯи дигар” [77, с. 67].

Ба ин ғуфтаи Шафеии Қадканӣ инро метавон илова кард, ки дар аксари байтҳои Бедил, ки ҳиссомезию мутаноқизнамоӣ доранд, санъатҳои дигари шеърӣ ва рамзу кинояҳои фаровон низ ба кор рафтааст. Ин кор, аз як тараф, сухани ӯро печидатар карда бошад, аз тарафи дигар, ҳаллоқияту ҳунармандии шоирро ба авҷ расонидааст, ки боиси ҳайрату таҳсини бепоёни муҳолибону муҳаққиқони шеъри ӯ гардидааст.

Дар як ғазали Бедил чунин байтеро меҳонем:

“Гӯши муруввате ку, к-аз мо назар напӯшад,

Дасти ғарик, яъне фарёди бесадоем” [12, с. 1021].

Аз нигоҳи маъно ва бадеият ин байт хеле пурбор аст. Қабл аз ҳама, бояд ба маъноӣ амиқи байт диққат диҳем. Байт ғазои иҷтимоӣ дошта, шоир меғӯяд, ки аз танҳои ба ғиғон омадааст ва дар ҷустуҷӯи инсонӣ меҳрубону ҳамдил аст, то

битавад ба ӯ аз дардҳои фаровони дилаш ҳарф занад ҳамсухбаташ ӯро бо тааммул гӯш кунад. Он ҳамсухбат бояд инсоне бошад, ки ранҷову дардҳои гӯяндаро нодида нагирад нисбат ба он безътино набошад. Шоир дар миёни саҳнҳо ва ранҷҳои зиндагӣ рӯзгор мисли касест, ки дар ҳоли ғарқ шудану аз миён рафтани асту. Ҳатто қуввати садо задан ва фарёд кардану мардумро ба ёри даъват кардан надорад ва фақат дасти худро (аз миёнаи об) ҳамчун рамзи имдодҳои боло ниғаҳ доштааст. Чун аз ниҳояти бемадорию хастагӣ наметавонад дасташро тақон диҳад, онро ба “фарёди бидуни садо”, ки таъсири чандоне надорад, монанд кардааст,

Агар ба ҷузъиёти он таваҷҷуҳ кунем, дармеебем, ки ба ғайр аз санъатҳои аслии байт ҳиссомезӣ (“гӯши мурувват”) ва мутаноқизнамоӣ (“фарёди бесадо”) истиора, киноя, ташҳис ва пурсиши балоғӣ (ё пурсиши ҳунарий) ҳам дар он ба кор рафтааст. “Гӯши мурувват” ташҳис дар қолаби истиораи макнӣ асту, зеро мурувват ба сурати шахсе тасаввур шудааст, ки узви инсонӣ (гӯш) дорад. Он истиора аз инсонӣ ғамхору меҳрубонест, ки ба суҳанҳои касе бо диққату таваҷҷуҳ гӯш медиҳад бо ӯ ҳамдигар мекунад. “Назар напӯшидан” (ҳарчанд истиораи зимнӣ дорад) киноя буда, ба маънои безътиноӣ ва бетавҷҷуҳӣ накардан нисбат ба касест. “Дасти ғарқ” низ истиора асту ва манзур аз он инсонӣ дармонда ва ноумеду бечора асту. Монанд кардани “дасти ғарқ” ба “фарёди бесадо” ташбеҳи фишурда ва бисёр ҳунармандона асту. “Фарёди бесадо” мутаноқизнамоӣ асту, зеро “фарёд” ҳамеша бо садо овоз ҳамроҳ асту, аммо дар ин ҷо шоир фарёдро хомӯшу бесадо тасвир кардааст. “Назар пӯшидани гӯш” дар мисраи аввал ҳиссомезист, зеро назар ба бинӣ марбут буда, гӯш воситаи шунавоист. Инчунин, “гӯши мурувате ку?”-ро метавонем пурсиши балоғӣ ё пурсиши ҳунарий ба ҳисоб оварем, ки дар балоғат ба илми маонӣ марбут асту. Пурсиши ҳунарий он пурсишест, ки ҳадаф аз он посух гирифтани огоҳ шудан нест ва ангедае ғайр аз дониш гӯяндаро ба савол кардан доштааст [164, с. 187]. Бедил дар аввали мисраи нахуст саволе мепурсад, аммо, ба назар мерасад, аз касе посухе наметавонад. Шояд ҳадафи аслиаш ҳуди савол нест ва ӯ ба ҳубӣ медонад, ки дар муҳиту замонааш “гӯши мурувате”

несту пайдо намешавад. Аз ин рӯ, фазои ин байт иҷтимоӣ-инсонӣ аст. Фазое ба тасвир омадааст, ки дар он муҳити безътиной ба якдигар ва дармондагии инсонҳои танҳо дида мешавад. Ба таври хулоса, ҷаззобият ва барҷастагии байт бо истифодаи ҳиссомезию мутаноқизнамоӣ дар он аст, ки шоир дар он а) безътиноии мардум, б) танҳои инсони донишманду оқил, в) бепосухию бепарвоии масъулон ва г) додҳои бенатичаи инсонҳоро ба шакли бисёр такондиҳандаву муассир тасвир кардааст.

Мувофиқи гуфтаи муҳаққиқон байти мазкури Мирзо Абдулқодири Бедил шояд боиси ба вучуд омадани шеъри “Ой одамҳо”-и шоири муосири Эрон Нимо Юшиҷ гашта бошад [77, с. 68], чунки наздикии маъноии он байт ва ин шеър бисёр равшан аст. Чанд мисраи аввали шеъри Нимо чунин аст:

“Ой одамҳо, ки бар соҳил нишаста шоду хандонед!
Як нафар дар об дорад месупорад чон.
Як нафар дорад, ки дасту пойи доим мезанад
Рӯйи ин дарёи тунду тираву сангин, ки медонед...” [37, с. 36].

Метавон ҳадс зад, ки ин шеър бо илҳом гирифта аз байти зикршудаи Бедил ба вучуд омада, ҳар ду дарунмоя ва ғояи монанду наздик доранд. Фарқи аслий дар он аст, ки шеъри Нимо нисбатан тулонӣ асту манзурашро муфассалтар баён кардааст, аммо Бедил эҷоз кардааст ва маънои бисёреро дар лафзи андак ҷо додааст. Ва ин нукта нишон медиҳад, ки Мирзо Абдулқодири Бедил бештар аз сесад сол аст, ки на танҳо дар Мовароуннаҳр, балки дар Эрон ҳам бар рӯйи андешаву ашъори суҳанварону шоирон таъсири шигарф дошта ва дорад. Сухробӣ Сипехрӣ аз шоирони дигари эронӣ ҳам, ки санъати ҳиссомезӣ дар шеъри ӯ низ зиёд дида шуда, ҳатто, яке аз вежагиҳои сабкии ӯ ба шумор меравад, саҳт таҳти таъсири Бедил будааст. Дар ин бора дар китоби Ҳасани Ҳусайнӣ “Бедил, Сипехрӣ ва сабки ҳиндӣ” ба таври воқеию муфассал суҳан рафтааст [159]. Қаламравҳои гуногун ва фарохеро дар тули садаҳо таҳти таъсири худ нигоҳ доштани шоире ҳамчун Абдулқодири Бедил дар таърихи адабиёти мо ва ҳатто адабиёти дунё шояд ҳодисаи камназире бошад.

Ба байти дигаре тавачҷуҳ мекунем:

“Нафасҳо сӯхтам дар ҳарзаноли то дами охир,

Расонидам ба гӯши оина *фарёди хомӯшӣ*” [12, с. 1265].

Ин байт низ ғайр аз санъатҳои ҳиссомезию мутаноқизнамоӣ санъатҳои бадеии дигаре ҳам дорад ва саршори ғановати рамзию маъноӣ мебошад. “Нафас сӯхтан” киноя аз ранҷу азоби бисёр аст. “Гӯши оина” (дар қолаби истиораи макния) санъати ташхис дорад, зеро оина ҳамчун мавҷуди шунаво тасвир шудааст. “Ба гӯши оина расондани фарёди хомӯшӣ” ҳиссомезист, зеро фарёд (садои баланд), ки ба қаламрави ҳисси шунавоӣ марбут аст ба густараи ҳисси биноӣ, ки оинаву дидорро дар бар дорад, интиқол дода шудааст. “Фарёди хомӯшӣ” санъати мутаноқизнамоии бисёр ошқору равшан дорад, зеро “фарёд” ҳамеша бо садо ҳамроҳ аст ва “хомӯшӣ” бесадоию сукутро ба хотир меорад. Инчунин, ибораи “фарёди хомӯшӣ”-ро метавонем ҳиссомезӣ низ ба шумор орем, бо ин далел: агар “фарёд”-ро марбут ба ҳисси шунавоӣ донем, “хомӯшӣ” (бесадой, набудани савт)-ро ба навъе ба ҳисси биноӣ метавонем нисбат диҳем, зеро хомӯшии касеро метавонем бинем ва мушоҳида кунем. “То охири дам (лаҳза) нафас сӯхтан” метавонад санъати муҳолиға бошад. Ҳамчунин, дар байни калимаву ибораҳои байт таносуби қавие мушоҳида мешавад ва вожаҳои *нафас, нола, дам, фарёд ва хомӯшӣ* санъати мувоотунназирро ба вуҷуд овардаанд. Илова бар инҳо, тасвирсозии намодини шоир аз ҳаллоқиятҳои дигари байт аст: ойина намоди ҳақиқат, садоқат, огоҳии ботинию ҳештаншиносӣ ва “фарёди хомӯшӣ” намоди ранҷи бепоёни инсонии ориф ё ошиқ аст. “Ҳарзаноли”-ро метавонем нолаи беҳудаву бефоидаву бидуни таъсир маънӣ кунем.

Бо таваҷҷуҳ ба ҳамаи тавзеҳот аз байти мазкур метавонем чунин бардошт кунем, ки шоир мегӯяд то лаҳзаи охирини умрам нола кардам ва вуҷуди хокиамро дар оташи нолаву оҳ сӯхтам, аммо он гиряҳо бесамару бефоида буданд. Бояд гуфт, ки дар олами ирфон “нола” ва “сӯхтан” намоди сӯзи ошиқона ва оташи талаби солиқ аст. Дар оташи ин нолаҳо “нафси ҳокӣ”-и солиқ месӯзад ва соҳиби “нафси нуронӣ” мегардад. Дар натиҷаи “нафас сӯхтан”-ҳо ойинаи дили солиқ сайқал ёфта, омода мешавад. Бедил дар идома мегӯяд, ки баъд аз гузаштани марҳилаҳои омодагӣ дилам ҷойгоҳи шуҳуду дарки бевосита гардида,

бо ҳақиқат ягонагӣ ёфт. Нишонаи он “фарёди хомӯшӣ” аст, ки дар ҳақиқати ирфонӣ вақте ки солиқ ба охири марҳила, яъне фано мерасад, сукуташ (хомӯшиаш) баландтарин фарёди ӯ мешавад. Сукуте, ки натиҷаи бениёзӣ ва иттиҳод бо ҳақиқат аст. Ба сухани дигар, Бедил мегӯяд, ки баъд аз сӯхтану гудохтанҳои зиёд қалбам монанди оина сайқалёфта шуд, чунки “диле, ки соф аз кудурат ва пок аз нукуши дунёст, ба мартабаи оинагӣ мерасад” [152, с. 70] ва ман паёми безабон будани ҳақиқатро ба гӯши дилам расонидам, яъне шоир ҳақиқатро на дар гуфтор, балки дар хомӯшӣ дарёфтааст, зеро хомӯшӣ аз ҷумлаи навъҳои риёзати ирфонӣ доништа шуда, аз солиқ риояи бечуну чарои он талаб карда мешавад. Ба ин далел, “тибқи одоби сулук орифон бояд аз як тараф хомӯширо дар муқобили ноогоҳон ва ҳаммаслакони хеш ва аз тарафи дигар хомӯширо дар ботини хеш ба хоҳири мувофиқат аз нафси аммори риоя кунанд” [134, с. 61].

Чанд намунаи дигарро аз байтҳои Бедил, ки ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоӣ бо ҳам якҷо омадаанд, бе тавзеҳу ташреҳи муфассал меорем:

“Инфиоли ҷавҳари мард ихтилоти ҳез нест,
Шуълаҳоро шамъи кофурӣ кунад душвор сард” [13, с. 659].

Ва:

“Зи *фасонаи лаби хомуши* кӣ расид мужда ба гӯши мо?
Ки *сухан гуҳар шуду* зад гирех ба забони сактахурӯши мо” [11, с. 88].

Инчунин:

“Баски афсурдагӣ афсуни таҳайюр дорад,
Сел чун ҷода фитодаст дар ин саҳро *хушк*” [14, с. 947].

Ва:

“Сар ба ғафлат мафарозед зи оҳи мазлум,
Барқ хуфтаст ба фаввораи оҳи хушкаш” [14, с. 905].

Ё:

“Решаи нашву намо аз донаи мо гул накард,
Монд чун ҳарфи хамӯше дар тилисми комҳо” [11, с. 133].

Бо ҳам омадани ин ду орояи бадеӣ дар шеърӣ Абдулқодири Бедил гоҳе боиси печидагию душворфаҳмии шеърӣ ӯ гашта, яке аз сабабҳои дерёбии манзури суҳанҳои ӯст. “Он чи сабаби душворфаҳмии шеърӣ Бедил мешавад, шиддату ғаробати ин сувар аст, бавежа ҳузури тавъамонашон дар як байт” [85, с. 55].

Бар асоси намунаҳои баррасишуда метавонем гуфт, ки корбурди ҳиссомезӣ дар ғазалиёти Бедил аз ҳаллоқияти бадеию забонии ғавқулодаву шигарф бархурдор буд, ошноизудоии бадеӣ дар пай дорад ва хонандаро дучори ҳайрату тааҷҷубу таваҷҷуҳ мекунад. Ба сурати мушаххас метавон аз вежагиҳои сохторӣ, балоғӣ, навӣ омехтагии ҳисҳо (таркиби ҳавос) ва ғайра ном бурд. Бинобар ин, вежагиҳои корбурди ҳиссомезӣ дар ғазалиёти Бедил ниёзманди баррасию тавзеҳи бештар аст, ки фасли дувуми ин паҷуҳиш ба он ихтисос ёфтааст. Дар идома вежагиҳои гуногуни истифодаи ҳиссомезӣ дар ғазалиёти шоир ба баррасӣ гирифта мешавад.

2.1.1. Сохтори ҳиссомезӣ дар ғазалиёти Бедил

Орояи ҳиссомезӣ умуман дар шеърӣ форсии тоҷикӣ ва хусусан дар ғазалиёти Бедил асосан ду сохтор дорад: а) сохтори таркибӣ ва б) ғайритаркибӣ. Сохтори таркибӣ боз дар навбати худ ба ду қисм ҷудо мешавад: 1) таркиби изофӣ (ибораи исмӣ) ва 2) таркиби васфӣ (ибораи сифатӣ), ки ба дастури забон иртиботи мустаким дорад [57, с. 79]. Аммо, чунонки маълум аст, сохтори ғайритаркибӣ ба шакли изофӣ ё васфӣ дида намешавад, балки метавонад фаротар аз сохтори таркибӣ дар қолаби ҷумла ва калимаҳои мураккаб ба кор равад. Дар ғазалиёти Бедил ҳиссомезӣ дар шакли калимаҳои мураккаб асосан ба ҳунари калимаву таркибсозии Абдулқодири Бедил вобаста буда, дар ашъори шоирони пеш аз ӯ бисёр нодир аст.

Барои равшан шудани масъала, нахуст аз сохтори таркибӣ дар шеърӣ Бедил намуна меорем ва баъд аз он ҷигунагии сохтори ғайритаркибиро нишон хоҳем дод. Абдулқодири Бедил мегӯяд:

“Забони изтироби ашки навмедам кӣ мефаҳмад?

Шикастам шишае, аммо набурдам *бӯйи оҳанге*” [12, с. 1303].

Дар сохтани таркиби “бӯйи оҳанг” ороияи ҳиссомезӣ истифода шудааст. Ба баёни дигар, як ҳис ба ҳисси дигар интиқол ёфтааст, ки ҳайрату эҷобро дар пай дорад. Инсон оҳангро дар ҳолати одию маъмулӣ мешунавад, зеро оҳанг бӯ надорад, ки бӯйида шавад. Аммо муроди мо дар ин ҷо тавзеҳи сохтори таркиби “бӯйи оҳанг” аст. Агар онро аз назари сохтори дастурӣ таҳлил намоем, таркиби “бӯйи оҳанг” аз лиҳози наҳвӣ ба бахши таркиби исмии изофӣ тааллуқ мегирад, яъне: “бӯ” исм асту нақши муайяншавандагӣ дорад ва “оҳанг” ҳам исм аст, аммо нақши муайянкунандагиро дорост.

Агар аз назари маъношиносӣ ба байт нигоҳ кунем, бояд гуфт, ки “бӯ бурдан аз чизе” таъбири машҳур дар миёни мардуми тоҷик ба маънии огоҳу бохабар шудан аз чизест. Дар байт ашк ба шиша ташбеҳ шудааст. “Оҳанг” ба маънии садо ва овоз омадааст. Шоир мегӯяд, ки манзуру ҳадафи ашкамро, ки аз надидани ҳамдилие бо худ ноумед шудааст ва мерезад, кӣ метавонад бифаҳмад? Ман шиша мешиканам (гиря мекунам), аммо хабаре (бӯе) аз шикастани он (натиҷа ва пайомади он) ба ман намерасад. Муроди шоир ишора ба бесамару бенатиҷа будани гиряхояш аст; аз надоштани ҳамдилу ҳамандешае сухан мегӯяд.

Чанд намунаи дигар барои ин навъ ҳиссомезии таркибии изофӣ (ибораҳои исмӣ) зикр мешавад:

“Парвози нола низ ба ҷое намерасад,

Аз бас баланд сохтаанд ошёнӣ мо” [13, с. 167].

Ва:

“Бӯйи паёме аз чамани чилва мерасад,

Аз дида то дил оина эҷод мекунам” [12, с. 1022].

Ва ё:

“Ҳайрат ба дилам раҳ накушояд, чӣ хаёл аст?

Бӯйи нигаҳе бурдаам аз оинабинӣ” [12, с. 1256].

Инчунин:

“Ҳарфест найранги бақо, нашнида гир ин мочаро,

Май нест чуз *ранги садо*, гар бишканӣ чоми маро” [12, с. 111].

Бедил бо омехтани ҳисҳо, истифодаи сохтори дастурӣ (грамматикӣ) ва ҳаллоқияти баёну забони шоирона тасвири зерро сохтааст, ки бо хонданаши дар ёди хонанда хотираҳое зинда гардида, тару тозагии суҳан боиси лаззати эстетикӣ ӯ мегардад:

“Бедил, аз *ҷаҳони суҳан* бар фуруни ваҳм матан,

Рав, аз он суи “туву ман” ҳарфи ношунида биё” [12, с. 21].

“Ҷаҳони суҳан” дар ин байти Бедил аз назари дастурӣ таркиби изофии баёнӣ ва аз назари ороӣ ҳиссомезӣ ҳисҳои дидорию шунидорӣ омехта шудаанд. Дар ҳақиқат ҷаҳон дорои маъноӣ мафҳумию зеҳнист, яъне, хеле ҳиссӣ нест ва намунаи айнию моддӣ надорад, аммо агар ҷаҳонро ба маъноӣ муҳит ва табиат дар назар бигирем, он як воқеияти дидорӣ, зеро мо табиат ва ҷаҳонро мебинем, вале суҳанро мешунавем. “Ҷаҳони суҳан” дар ин байт, ҷаҳонест, ки на дида, балки шунда мешавад. Илова бар ин, дар мисраи дууми байт ибораи “ҳарфи ношунида” мутаноқизнамоӣ, зеро ҳарф (суҳан) бо гуфтан ё навиштан ҳамроҳ аст ва каломе, ки баён мешавад, ҳатман шунда ё ҳонда хоҳад шуд.

Бедил дар сохтори санъати ҳиссомезӣ, ғайр аз таркиби изофӣ аз таркиби васфӣ низ истифода кардааст, ки бо овардани чанд намуна шарҳ дода мешавад:

“Бедил, аз ҳайрат забони дарди дил фаҳмиданист,

Оина мепӯшад имшаб нолаи урёни мо” [13, с. 207].

Ибораи “нолаи урён” дар байт ороӣ ҳиссомезӣ дорад ва аз назари сохтори дастурӣ таркиби васфӣ (ибораи сифатӣ) аст. “Нола” исм ва “урён” сифат аст. Аз назари балоғӣ дар ин ҷо санъати таҳхис истифода шуда, нола бо урён (бараҳна) будан тавсиф шудааст. “Нола” ба ҳисси шунавоӣ марбут буда, дида намешавад, балки шунда мешавад. Бар ин асос “нолаи баланд ё нолаи паст” метавон гуфт, аммо Бедил аз ибораи “нолаи урён” истифода кардааст. Урёнию бараҳнагӣ на ба ҳисси шунидорӣ, балки ба ҳисси дидорӣ иртибот мегирад.

Азбаски ин нола урёну бараҳна аст, оина, ки ҳама чизро бозтоб медиҳад тавони инъикоси нолаи урёнро надорад ва онро меҳадад бипӯшонад. “Оина

пӯшидани нола” тасвири мутаноқизнамоӣ низ дорад, зеро оина чизеро намепошонад, балки бозтоб медиҳад ва ошкор мекунад. Албатта, “оина пӯшидани нола”-ро метавон ба маънии ошкору равшан шудани нола (дард) ҳам фаҳмид.

“Бедил, аз хусни малеҳаш чанд ғофил зистан?!

Дидаҳои захмро ҳам мекунад бино намак” [14, с. 939].

Ибораи “хусни малеҳ” дар ин байт аз назари дастурӣ таркиби васфист: “хусн” исм ва “малеҳ” сифат аст. Дар ин таркиби васфӣ ҳиссомезӣ руҳ додааст, зеро “хусн” ба маънои руҳ, ҷамол ва чеҳраи зебо бо сифати “малеҳ” тавсиф шудааст. “Хусн” ба чеҳраву зоҳири инсон иртибот дорад ва дидорист, чун бояд дида шавад, аммо “малеҳ” аслан бомаззаву намакин маъно медиҳад, ки чашиданист. Бинобар ин, дар таркиби тавсифии “хусни малеҳ” омехтагии ҳиссӣ ба миён омадааст.

Чанд намунаи дигар аз байтҳои Абдулқодири Бедил, ки таркиби васфӣ ё ибораи сифатӣ доранд:

“*Ҳадиси нарм* намеояд аз забони дурушт,

Шарораҳез бувад табъ санги хороро” [13, с. 240].

Ва:

“Ҳар кучо дидем *суҳбатҳои гарми* зоҳидон,

Чун никоҳи духтари раз дар шаби одина буд” [14, с. 767].

Ва ё:

“Гар ба ин гармист *оҳи шуълазои* андалеб,

Шамъ равшан метавон кард аз садои андалеб” [13, с. 171].

Ё:

“Хушкӣ ба табъи халқ зи *шеъри тарам* намонд,

Фитрат ҳанӯз аз қаламаи нол мекашад” [14, с. 710].

Ё ки:

“Ҳастии худгудози ман шамъи шарарбаҳонаест,

Лек касе *нигоҳи гарм* ҷониби ман намекунад” [13, с. 494].

Ё ин ки:

“*Ҳарфи сарде кӯҳи тамкинро зи чо бармеканад,*

Аз насиме хонаи бетобии дарё ба пост” [13, с. 199].

Намунаҳои ҳиссомезии шеърҳои Бедил аз назари сохтори дастурӣ ғайр аз таркиби изофӣ (ибораи исмӣ) ё васфӣ (сифатӣ), инчунин дорои шаклу сохтори ғайритаркибӣ низ мебошанд. Ҳиссомезиҳое, ки дорои сохтори ғайритаркибии ҷумла ҳастанд, дар ҳақиқат ҳар яке сохтори хосси худро доранд ва монанди сохтори таркибӣ наметавон онҳоро зери номҳое ҷамъ овард [94, с. 93]. Сохтори мавриди назар дар шеър асосан дар як ё ним мисраъ дида мешавад, ки дар сурати баргардондан ба насри равон ба як ҷумлаи сода ё мураккаб табдил меёбад. Дар ғазалиёти Бедил ҳам ҳамин гуна аст. Чанд намуна аз ороҳое, ки сохтори ғайритаркибӣ дар қолаби ҷумла доранд, оварда ва тавзеҳ дода мешавад:

“Ин ҳадис аз шамъ равшан шуд, ки дар базми виқор

Доғ дорад зеби дил чун зинати дастор гул” [14, с. 916].

“Ин ҳадис аз шамъ равшан шуд”, ки бештар аз ними мисраи аввалро ташкил додааст, сохтори дастурии як ҷумларо дорад, ки “ин ҳадис” ҷонишин + исм (мубтадо), “аз шамъ” пешоянд + исм (пурқунанда) ва “равшан шуд” феъл (хабар) аст.

Дар ҷумлаи “ҳадис аз шамъ равшан шуд” омехтагии ҳиссӣ (ҳиссомезӣ) рух додааст. *Ҳадис* сухан ва гуфтор аст, бояд шунида шавад, ки ба ҳисси шунавоӣ тааллуқ дорад. Аммо ҳадис дар ин байт на гуфта ва шунида, балки (аз шамъ) равшан мешавад. Бинобар ин, омезиши байни садои нур рух додааст, яъне омехтагии ҳисси шунавоию биноӣ ба миён омадааст, зеро равшанӣ (нур) на қобили шунидан, балки қобили мушоҳидаву дидан аст, ки барҷастагии тасвирро дар шеъри Бедил ба намоиш мегузорад.

“Оҳи муштоқон насими навбаҳори ёди ўст,

Рангҳо хуфтаст, Бедил, дар садои андалеб” [14, с. 963].

Мисраи “Рангҳо хуфтаст, Бедил, дар садои андалеб” сохтори дастурии фарққунандае аз сохтори наҳвӣ “Ин ҳадис аз шамъ равшан шуд” дорад. Бар ин асос, дида мешавад, ки Бедил аз сохторҳои гуногуни наҳвӣ дар сохтани ороҳҳои ҳиссомезӣ истифода кардааст. “Рангҳо” исми ҷамъ (мубтадо), “хуфтаст” феъл

(хабар)-и чумла, “дар садои андалеб” пешоянд + исм + бандаки изофии “и” + исм (пуркунанда) ва “Бедил” мунодӣ (мухотаб) аст.

Агар мисраи “Рангҳо хуфтаст, Бедил, дар садои андалеб”-ро ба шакли як чумлаи насрӣ гуфтан хоҳем, метавон чунин гуфт: “Эй Бедил! Рангҳо дар садои андалеб хуфтаанд (хобидаанд)”. Аз назари ҳиссомезӣ байни “рангҳо” ва “садо” омехтагии ҳиссӣ рух додааст, зеро “рангҳо” ба ҳисси биной тааллуқ дошта, бояд дида шаванд ва садо ба ҳисси шунавой марбут буда, бояд шунида шавад, аммо Бедил бо халлоқияти шоирона хоби рангҳоро дар садои андалеб тасаввуру тасвир кардааст, ки дар он санъати таҳхис ҳам дида мешавад.

“Ҳар ҷо расидам, як нағма дидам,

Ё Раб, кучоист ин ҷо ба ҷо ман” [14, с. 1171]?!

“Як нағма дидам” дорои сохтори сода аст ва дар як чумла ироа шудааст. Хабарӣ чумла ба шакли бандакҷонишин дар феъли “дидам” омадааст (дид+ам). Байни “нағма” ва “дидан” омехтагии ҳиссӣ вучуд дорад, зеро нағма ба ҳисси шунавой тааллуқ дошта, шунида мешавад, аммо шоир аз “дидан” барои он истифода кардааст.

Навъи дигари ҳиссомезиҳои ғайритаркибии ғазалҳои Мирзо Абдулқодири Бедил аз нигоҳи сохтор корбасти калимаҳои мураккаб мебошанд. Мисолҳои ин навъ дар ғазалиёти шоир нисбат ба ду сохтҳои қаблан зикршуда камтар буда, ҳамзамон бо эҷози худ бори маъноии зиёдеро доро ҳастанд:

“Нағмаранг уфтода нақши бенишон таъсири мо,

Мутрибе ку, к-аз сари нохун кашад тасвири мо” [11, с. 138].

“Нағмаранг” калимаи мураккаб буда, аз ду ҷузъ сохта шудааст: “нағма” ба маънои садо ва оҳангу овози хуш, ки марбут ба ҳисси шунавоист ва калимаи “ранг”, ки ба биной тааллуқ дорад. Бояд таваҷҷуҳ дошта бошем, ки дар ин ҷо ва, куллан, дар осори Бедил вожаи ранг аксаран ба маъноҳои ғайр аз маънии аслии худ истифода мешавад, аз чумла ба маънии мисл, монанд, гуна, навъ ва ғайра. Ба назар мерасад, муаллиф дар байт меғӯяд, ки таъсир ва осори мо (шоир/инсон) ба шакли садову оҳанг нақшест, ки нишон надорад, яъне бидуни вучуди зоҳирию моддии хос аст, аммо дар ҳама ҷо пароканда гаштаасту ҳузуру

чилвагарӣ дорад; худи мо ношинохта ва пинҳон мондаем. Инсони соҳибдиле (мутрибе) кучост, ки бо навохтани торҳои рӯҳи мо соҳиби он нағмаҳои таъсирбахшро бишиносад ва чехраи воқеии моро ба дигарон муаррифӣ кунад.

Дар байти дигар калимаи “тарсадо” ҳиссомезӣ ба ҳисоб рафта, аз ҷиҳати сохт калимаи мураккаб мебошад:

“Дар маҳфили мову манам маҳви сафири ҳар садо,

Намхӯрда сози ваҳшатам 3-ин нағмаҳои тарсадо” [11, с. 79].

Аз он ҷо ки вожаи “тарсадо” (дар ибораи “мутриби тарсадо”) дар “Вожаномаи шеърӣ Бедил” хушовозу хушлаҳн шарҳ дода шудааст [151, с. 76], ибораи “нағмаҳои тарсадо”-ро метавонем ба маънии оҳангу суруди ширину хуш бифаҳмем. “Маҳфили мову ман” киноя аз суҳбатҳои пур аз ихтилофоту баҳсу худхоҳист. Метавонем манзури шоирро аз ду байти зикршуда чунин дарёбем, ки дар он гуна маҳфилҳо гӯши ӯ барои ҳама гуна садои фарёди баҳскунандагон қуфл мешаваду садоҳои хушero аз олами дигару ҷаҳони камолот мешунавад. “Нам хӯрдан” ба маънии коҳиш ёфтани кам шудан, “сози ваҳшат” далелу сабаби рамандагӣро фирор аст. Дар мисраи дуюм шоир меғӯяд он садои оҳангҳои хуш боиси рому наздиктар шудани ман ба сарчашмаи он савтҳо ва дур шудан аз маҳфилҳои пурҳаёли беҳуда гаштааст.

“Ирфон насиби зоҳиди ҷаннатпараст нест,

Ин ҷӯи хушкмағз ба дарё намерасад” [11, с. 519].

Вожаи “хушкмағз” дар мисраи дуюм санъати ҳиссомезӣ дошта, аз ҷиҳати сохт калимаи мураккаб аст. Ҷузъи аввали он “хушк” (хушкӣ) бо ҳисси ломиса дарк мешавад ва баҳши дувум ба маънии яке аз узвҳои аслии инсон (мағзи сар) дидашаванда аст. Дар тибби суннатӣ хушкмағзӣ ҳолатест, ки сабаби он коҳиши рутубату ғизо дар мағз ва системаи асаб доништа мешавад. “Хушкмағз” киноя аз одами нодону ҷоҳилу мутаассиб аст. Аз муҳтавои байт равшан мегардад, ки Абдулқодири Бедил мисли Ҳофизи Шерозӣ зоҳидони риёкору зоҳиргароро намеписандидааст ва онҳоро бо сифати “хушкмағз” мавриди тамасхур қарор додааст.

Калимаи “улфатоҳанг” ҳам аз ҷумлаи вожаҳои мураккаби ғазалиёти Бедил аст, ки санъати ҳиссомезӣ дорад:

“Зи сози улфатоҳанги адам дар пардаи гӯшам

Навое мерасад, к-аз беҳудӣ натвон шунид ин ҷо” [11, с. 41].

Калимаи мавриди назар низ аз ду ҷузъ ибора буда, ҷузъи аввали он “улфат” ҳиссӣ нест, балки мафҳуми зеҳнӣ буда, маънои дӯстию ҳамдамиро дорад. “Оҳанг” марбут ба ҳисси шунавоист. Ин калимаи мураккаб навъи нисбатан дигаргунаи ҳиссомезист, ки аз омезиши як ҳиссу як мафҳуми зеҳнӣ (абстракт) сохта шудааст. Дар бораи ин навъ ҳиссомезӣ дар фасли “Тақсимбандии ҳиссомезӣ бар асоси таркиби ҳисҳо дар ғазалиёти Бедил” ба таври муфасссал суҳан хоҳем гуфт.

Аз ин баррасиҳо бармеояд, ки ҳиссомезӣ дар ғазалиёти Бедил ду навъ аст: 1) таркибӣ, ки боз дар навбати худ а) таркибии изофӣ ва б) васфӣ мешавад; 2) ғайритаркибӣ, ки дар шакли ҷумла ё калимаи мураккаб дида мешавад. Дар сохтори таркибӣ Бедил бо истифодаи ибораҳои изофие ҳамчун “бӯйи оҳанг”, “парвози садо”, “ранги садо” ва васфӣ мисли “нолаи урён”, “ҳадиси нарм”, “оҳи шуълазо” ҳавоси гуногунро бо ҳам омехта, дар зеҳни хонанда таҷрибаи нави ҳиссӣ ба вучуд меорад. Омезиши вобастаҳои гуногуни марбут ба ҳисҳои панҷгона (шунавой, биной, бӯёӣ, ломиса ва чашоӣ) дар камоли ҳунармандӣ бо ҳадафи баёну интиқоли суҳанҳо ва ормонҳои бузургу барҷаста ба шоир қудрати бемонанди халлоқиятро додааст.

Инчунин, Мирзо Абдулқодири Бедил дар сохтани намунаҳои ҳиссомезӣ ба шаклҳои ғайритаркибӣ низ маҳорати хос нишон дода, дар қолаби ҷумлаҳои мустақил дар як мисраъ ва калимаҳои мураккаб мисолҳои зебою хотирнишини гуногун эҷод кардааст. Масалан, “Ин ҳадис аз шамъ равшан шуд”, “Рангҳо хуфтаст, Бедил, дар садои андалеб”, “Як нағма дидам” нишон медиҳанд, ки шоир дар истифодаи сохторҳои гуногуни наҳвӣ барои омезиши ҳисҳо маҳорат дошта, шунидану дидану ҳис карданро бо ҳам меорад ва воқеиятҳои ғайримуқаррарӣ месозад. Вожаҳои “нағмаранг”, “тарсадо”, “хушкмағз” ва ғайра

намунаҳои комиле барои ҳиссомезӣ дар сохтори калимаҳои мураккаб мебошанд.

Бар ин асос метавон гуфт сохтори ҳиссомезӣ дар ғазалҳои Бедил мутанаввеъ ва гуногун буда, намунаҳои боло ҳамчун “мушт намунаи хирвор” овардаву баррасӣ карда шуданд.

2.1.2. Вежагиҳои балоғии ҳиссомезӣ дар ғазалиёти Бедил

Пеш аз он ки вежагиҳои балоғии ҳиссомезиро дар ғазалиёти Бедил бо овардани мисолҳои шеърӣ баррасӣ шавад, беҳтар аст дар бораи балоғат ва вежагиҳои балоғати бадеӣ маълумот манзур гардад. Сипас, метавон ба баррасии вежагиҳои балоғии ҳиссомезии ғазалҳои Бедил гузашт, зеро дар ин сурат дарки муносибу дуруст дар бораи мавзуи баррасишаванда ҳосил мешавад.

Балоғат ба маънои умумии калима “сухан гуфтан ба муктазои ҳоли мухотабу шунаванда аст” [164, с. 119], аммо коркарди бадеии балоғат ё вежагиҳои балоғати бадеӣ бо таърифи умумии балоғат фарқ мекунад. Коркарди бадеӣ ё вежагиҳои балоғии бадеӣ аз истифодаи ҳунармандонаву таъсиргузори забон барои интиқоли маъно, эҷоди таъсир ва барангехтани эҳсосот дар мухотабу хонанда иборат аст, ки метавонад боиси лаззати бадеӣ, ҳунари ва эҳсосӣ шавад [164, с. 115].

Дар бораи ҷойгоҳи бадеъ дар балоғати классикӣ профессор Абдунабӣ Сатторзода дар китоби худ чунин овардааст: “Атоуллоҳ Маҳмуди Ҳусайнӣ дар “Бадоеъ-ус-саноеъ” (бахши “Тамҳид”) гуфтааст, ки донишмандони араб илми бадеъро “илми тавобеъи балоғат” гуфтаанд, яке аз шоҳаҳои он дар шумори маонӣ ва баён. Ба андешаи онҳо, мавзуи баҳси илми балоғат (маонӣ ва баён) навъи аввали зебоиҳои калом муҳассаноти зотия буда, илми бадеъ махсуси муҳассаноти аразия мебошад [127, с. 228].

Бар ин асос, балоғати бадеӣ ё коркарди бадеии балоғат ва вежагиҳои он ба зебоишиносӣ дар шеър адабиёт иртибот мегирад. Аз назари зебоишиносии адабӣ арзиши як асари адабӣ дар таъсиргузории он бар руҳияи хонанда ё

шунаванда аст [65, с. 93], ки ин таъсиргузори дар заминаи шигардҳо ва коркардҳои бадеии балоғат сурат мегирад. Вақте ки сухан аз коркарди бадеии балоғат меравад, дар ҳақиқат сухан аз ташбеҳ, истиора, киноя, маҷоз ва ғайра аст, зеро балоғати бадеӣ дар шигардҳову коркардҳои бадеӣ баён зоҳир мешавад.

Бинобар ин, тарзи истифодаи санъатҳои бадеӣ ва баён ба вежагиҳои балоғию бадеии як асар марбут мешавад. Ғазалиёти Мирзо Абдулқодири Бедил аз назари вежагиҳои балоғӣ хусусиятҳои хоси худро доранд. Бедил дар қорбурди ороӣ ҳиссомезӣ низ аз вежагиҳои балоғии баёни бадеӣ, аз ҷумла аз тасвири ташбеҳӣ, истиорӣ, киноӣ ва маҷозӣ истифода кардааст.

Сохтори балоғии ҳиссомезӣ дар шеърҳои Бедил аз назари ду сӯи таркиб (вежагии ду ҳисси таркибшуда) метавонад ташбеҳ, истиора, маҷоз ё киноя бошад.

Лозим аст ба чанд вежагии балоғӣ дар ороӣ ҳиссомезии ғазалҳои Бедил ишора кард, ки намунаҳои ҳиссомезӣ дорои тасвири балоғӣ ҳамчун ташбеҳ, истиора, маҷоз ва киноя ҳастанд. Масалан, дар мисраи “Дуди сипанд гашт сухан дар даҳони мо”, аз як тараф “дуди сипанд гаштани сухан” ҳиссомезист ва аз тарафи дигар “сухан дар даҳон” ба “дуди сипанд” ташбеҳ шудааст. Яъне дар ороӣ ҳиссомезии бархе аз байтҳои Бедил ҳамзамон чанд вазифаи бадеӣ дида мешавад: ҳам ороӣ ҳиссомезист ва ҳам тасвири балоғии ташбеҳӣ, истиорӣ, маҷозӣ ё киноӣ дорад. Мисоли дигар: “То расад бар кангури мақсуд дасти нолае”, дар ороӣ ҳиссомезии “дасти нола” тасвири истиорӣ вуҷуд дорад, зеро дар воқеият наметавонем барои “нола” дасте тасаввур кунем. Шоир бо додани *даст* ба *нола* ҷон бахшида, аз санъати ташхис низ истифода кардааст, ки шомили истиора мешавад. Дар намунаи дигар: “Хурӯши даҳр баланд аст, бар тағофул зан”, дар ибораи ҳиссомезии “хурӯши даҳр” *даҳр* на ба маънои ҳақиқии худ (ҷаҳон), балки ба маънои маҷозии он, ки мардуми ҷаҳон аст, ба қор рафтааст, яъне аз макон ном бурда шудааст, аммо мурод мардумонанд, ки дар он макон зиндагӣ мекунанд. Намунаи дигар: “Пеш-пешаш бонги хар гарм аст,

мирзо меравад” нишон медиҳад, ки орояи ҳиссомезии “бонги гарми хар” тасвири киноӣ низ дорад ва мурод аз он ҳаёҳуи бемаънии афроди нодон аст.

Барои дарки хар чӣ бехтару бештари вежагиҳо ва сохтори балоғии ҳиссомезиҳои шеърҳои Бедил намунаҳои балоғӣ аз тасовири ташбеҳӣ, истиорӣ, маҷозӣ ва киноӣ ироа гардида, ба сурати муфассал мавриди баррасию тавзеҳ қарор мегиранд:

Ҳиссомезӣ дар тасвирҳои ташбеҳӣ. Дар ин гуна ҳиссомезӣ ду ҳис дар таркиб бо якдигар робитаи мушобеҳат доранд, яъне як тарафи таркиб нақши мушаббаҳ ва тарафи дигар нақши мушаббаҳунбиҳиро дар орояи ҳиссомезӣ иҷро мекунанд.

“Ба завқи гарди раҳат медавам саросари боғ,

Зи бўйи гул намаке мезанам ба захми димоғ” [14, с. 926].

Дар ин байт “аз бўйи гул намак задан” орояи ҳиссомезии дорои тасвири ташбеҳист. Бӯй, ки мутааллиқ ба ҳисси бўёист бо намак, ки мутааллиқ ба ҳисси чашоист, дучори омехтагии ҳиссӣ шудааст. Бӯйи гул маъмулан ба инсон эҳсоси хуш мебахшад, аммо дар ин байт бўйи гул боиси сӯзиши нохушоянд дар димоғ гардида, гӯё намак бар захм пошида шудааст. “Бӯйи гул” ва “намак” аз назари сохтори балоғии ҳиссомезӣ ду тарафи сохтор аст, ки “бӯйи гул” мушаббаҳ ва “намак” мушаббаҳунбиҳӣ аст ва “бӯйи гул” ба “намак” ташбеҳ шудааст.

Байт аз назари маъноӣ ба ранҷу дарди ошиқ ишора мекунад. Ошиқ бо умеди ёфтани гарде аз роҳи рафтаи маъшук дар боғ медаваду ҳама чоро ҷустуҷӯ мекунад. Барои он ки захми димоғ (ёду хотираи маъшук)-аш тоза бимонад, бўйи гулҳоро мешамад ва онро ҳамчун намаке ба захмаш медонад. Ошиқ ҳарчанд аз ин захми вучудаш ранҷ мекашад, аммо намехоҳад он ранҷ поён ёбад ва дармон шавад.

“Бо наргисат чӣ арзи таманно диҳад касе,

Дидем сурмае, ки ниғаҳ шуд садои мо” [13, с. 89].

“Ниғаҳ шуд садои мо” орояи ҳиссомезии дорои тасвири ташбеҳӣ дар ин байт аст. “Ниғаҳ” ба маънои дидан мутааллиқ ба ҳисси биноист, аммо ба садо,

ки ба шунавой марбут аст, табдил шудааст. Табдили *нигаҳ* ба *садо* ба тадохули ҳавос ё омехтагии ҳиссӣ (ҳиссомезӣ) боис гардидааст.

“Нигаҳ шуд садои мо” аз назари сохтори балоғии ҳиссомезӣ тасвири ташбеҳӣ дорад, барои ин ки садо ба нигаҳ ташбеҳ шудааст. Нигаҳ дар ин байт метавонад ба маънои чашм ва садо ба маънои гӯш таъбиру тафсир шавад ва ин маъно ҳосил гардад, ки аз бас барои дидани зебоии чашми сурмакашидаат ба чашмат таваҷҷуҳ кардам, гӯши ман низ ба чашм табдил шуд то чашмони сурмаолуди туро бубинад. Фаридуни Муширӣ дар чунин вазъияте табдили тан ба чашмро ин гуна баён мекунад: “Ҳама тан чашм шудам, хира ба дунболи ту гаштам” [19, 92].

“Дар ин гулшан, ки рангаш рехтанд аз гуфтугӯ, Бедил,
Шуниданҳост диданҳову диданҳо шуниданҳо” [13, с. 146].

“Шуниданҳост диданҳову диданҳо шуниданҳо” дар ин байт дорои орояи ҳиссомезӣ буда, тасвири ташбеҳист. Нахуст шунидан бо дидан дучори омезиши ҳавос шудааст ва баъд баръакси он низ сурат гирифтааст. Ҳамин тавр, аз назари сохтори балоғии ҳиссомезӣ шунидан ба дидан ташбеҳ шуда, ташбеҳи баргаштаи он ҳам ироа шудааст, ки ташбеҳи дидан ба шунидан аст.

Намунаҳои дигар аз орояи ҳиссомезии дорои тасовири ташбеҳӣ инҳоянд:

“Ба ҷойи нола меҳезад ғубор аз хоксоронат,
Садо гардест яксар соғари нақши қадамҳоро” [13, с. 243].

“Меҳост дил зи шикваи ҳӯи ту дам занад,
Дуди сипанд гашт сухан дар даҳони мо” [13, с. 237].

“Умеди *шуълаи овози* булбулон то чанд?
Ба дуди яъс даме ошёнӣ зоғ афрӯз” [14, с. 856].

“Ҳар ҷо баҳори чилваӣ ӯ дар назар гузашт,
Ашк, ки сар зад аз мижа, бӯйи гулоб дод” [14, с. 1199].

“Аз шевани рангини вафо ҳеч мапурсед,
Дил он ҳама хун гашт, ки бурданд ба боғаш” [14, с. 868].

“Айш аз ҷаҳон маҳоҳ, ки чун *нолаи сипанд*
Ин мурғ дар камини рамидан нишастааст” [13, с. 457].

Ҳиссомезӣ дар тасвири истиорӣ. Дар ин навъ ҳиссомезиҳо ду тарафи таркиб бо якдигар робитаи истиорӣ доранд ва намунаҳои он дар ғазалиёти Абдулқодири Бедил зиёд аст:

“То дам занад аз хуррамии гулшани сунъат,
Ҳусн аз хати навҳез бароварда забонҳо” [13, с. 98].

Таркиби “дам задани гулшани сунъ” дар ин байт орои ҳиссомезии дорои тасвири истиорист. Шоир дар “то дам занад аз хуррамии гулшани сунъат” аз ҳиссе барои тавсифи ҳисси дигар истифода кардааст. *Дам задан* маъмулан ба ҳисси шунавоӣ иртибот мегираду шунида мешавад, аммо хуррамӣ зебоии гулзору гулистон (гулшан), ки мутааллиқ ба ҳисси биноист, бо дам задан тавсиф шудааст, Бинобар ин, тадохули ҳавосу ҳиссомезӣ сураат гирифтааст.

Дар “дам задани гулшани сунъ” истиора низ ба кор рафтааст, ки ташхис аст. Дар ташхис ашёи бечон бо вежагиҳои ҷондорон тавсиф мешавад [66, с. 180]. *Гулшани сунъ*, ки бечон аст, бо вежагии ҷондорон (дам задану нафас кашидан) оварда шудааст, метавонад ба навъе истиора аз зебоии табиӣ ва ҳусни ҳудодод бошад.

“Лаззати дарди муҳаббат ҳам тамошокарданист,
Дил ба завқе меҳурад хунам, ки натвон гуфт бас” [14, с. 864].

“Тамошо кардани лаззати дарди муҳаббат” дар ин байт ҳиссомезӣ ва тасвири истиорӣ дорад. Дардро тамошо намекунанд, зеро қобили дидан нест, балки эҳсосу таҷрибаи дарунист, аммо шоир бо ҳиссомезию ташхис ба дард ҷисм бахшида, бо ҳисси бинӯй пайванд ва табдил ба воқеияти дидорӣ кардааст.

“Лаззати дарди муҳаббат”, аз як тараф, тасвири мутаноқизнамо дорад ва, аз тарафи дигар, истиора ҳам дар он дида мешавад. Бо ин далел мутаноқизнамоист, ки ҳеч дарде лаззат надорад. Истиора бо ин сабаб аст, ки

муҳаббат қаринаи лаззати дард аст ва бо ин қарина мушаххас мешавад, лаззати дард истиораи ранҷи ошиқона аст.

“Бӯйи паёме аз чамани ҷилва мерасад,

Аз дида то дил оина эҷод мекунам” [14, с. 1068].

Ибораи “бӯйи паём” дар байт орояи ҳиссомезӣ ва тасвири истиорӣ дорад. Паём шунида мешавад, аммо шоир бо ҷобачоии ҳавос паёмо бо ҳисси дигар тавсиф кардааст, ки ҳисси бӯёист. *Бӯй* дар ин байт қарина ва *паём* истиора аз хабари хушест, ки аз ҷилваи маъшуқ мерасад ва шоир ҳозир аст барои دیدан ва тамошои ин ҷилва сар то по оина шавад.

Намунаҳои бештар аз орояи ҳиссомезии дорои тасовири истиорӣ:

“То расад бар кунгури мақсуд *дасти нолае*,

Бурдаам то курсии дил нардбони захмо” [13, с. 197].

“Чун сипандам орзу ҳасраткамине оташ аст,

То ба *души нола* бандам маҳмили оромо” [13, с. 228].

“Дар оташ афкананду наноле чун сипанд,

Худдории кӣ уқдаи *боли садои мост*” [13, с. 300]?

“Дилат чу шамъ ба ҳаҷри кӣ доғ шуд, Бедил,

К-аз ашқи гарми ту бӯйи кабоб механдад” [13, с. 617]?!

“Ҳоки ман сад дарди дил тӯфонғубори тангист,

Ҳасрати бемори ишқам, *нола дорад бистарам*” [14, с. 999].

“Бори дунё кай тавон, Бедил, ба осонӣ кашид,

Кӯҳ ҳам менолад аз зери камар бардоштан” [14, с. 1200].

Ҳиссомезӣ дар тасвирҳои ҳамсӯ бо маҷоз. Дар ин гуна ороҳои ҳиссомезӣ байни ду сӯйи таркиб муносибату алоқае бар пояи маҷоз вучуд

дорад. Дар ғазалҳои Бедил ин навъ ҳиссомезиҳо зиёд вучуд доранд, ки ба бархе аз онҳо ишора мешавад:

“Ғунча шав, бӯйи гули тарзи каломам нозук аст,

Бетааммул нест мумкин, кас ба ин иншо расад” [14, с. 809].

Таркиби “бӯйи гули тарзи калом” намунае аз орои ҳиссомезӣ дар ин байт аст, ки тасвири маҷозӣ низ дорад. *Тарзи калом* ё шеваи баёну гуфтор мутааллиқ ба ҳисси шунавоист, аммо шоир бо тадохулу ҷобачоии ҳавос, тарзи каломро бо бӯйи гул тавсиф кардааст, ки бӯй мутааллиқ ба ҳисси бӯёист. “Бӯйи гул” бинобар қаринаи “тарзи калом” на ба маънои ҳақиқии худ, балки ба маънои маҷозӣ ба кор рафтааст. Бӯйи гули калом, яъне, дилангезӣ, зебӣ ва таъсиргузори калом ё шеъри шоир аст.

“Ба завқи ҳарфу савти пуч ҳалқе рафтааст аз худ,

Димоғи хобнокон бояд аз афсона пурсидан” [14, с. 1232].

Ибораи “завқи ҳарф” дар ин байт орои ҳиссомезӣ ва тасвир бар пояи маҷоз дорад. *Завқ* дар маънои аслии худ ба ҳисси ҷашноӣ зоиқа тааллуқ дорад, аммо ҳарф бо он тавсиф шудааст, дар ҳоле ки *ҳарф* ба ҳисси шунавоӣ тааллуқ мегирад. Бинобар ин, тадохул ё ҷобачоии ҳавос байни завқ ва ҳарф сурут гирифтааст.

“Завқ” бинобар қаринае, ки дар мисраи дувум вучуд дорад, ба маънои ҳақиқии худ, ки ҷашидан аст, ба кор нарасафтааст. “Димоғ” дар мисраи дувум қарина буда, дар адабиёти ирфонӣ намод ва василаи дарёфту шинохт аст. Бар ин асос завқ ба таъбири маҷозии маънову мафҳум ба кор рафтааст.

“Афсона нест оинадори маоли шамъ,

Осори тирағӣ ҳама равшан шунидаанд” [14, с. 818].

Таркиби “равшан шунидани осори тирағӣ” орои ҳиссомезист, ки бар асоси маҷоз ба вучуд омадааст. Осори тирағӣ дида шуда, ба ҳисси биноӣ тааллуқ дорад, аммо дар ин байт осори тирағӣ шунида шудааст. Торикию тирағӣ равшанӣ надорад, бинобар ин, дар ин байт тасвири мутаноқизнамо низ вучуд дорад, ки *тирағии равшан* аст.

Равшанӣ ҳам бояд дида шавад, чунки мутааллиқ ба ҳисси биноист, аммо шунидан, ки ба ҳисси шунавой марбут аст, бо он тавсиф шудааст. Бинобар ин, тадохулу ҷобачоии ҳавос байни ҳисҳои шунавоию биной ба миён омадааст. Дар байт вожаи “равшан” ба маънои ҳақиқии худ ба кор нарафтааст, балки коркарди маҷозӣ дорад ва *равшан шунидан* ба маънои дарёфт ва дарки возеҳу мубарҳани ҳақиқат ва маънои чизест.

Намунаҳои бештар аз орои ҳиссомезии дорои тасовири маҷозӣ:

“*Хуруши даҳр* баланд аст, бар тағофул зан,
Ки ин фасона ба ҷуз ғуши кар наметобад” [14, с. 741].

“*Фарёди ҷаҳон* сӯхт нафас саъйи камандаш,
То сурма расонид ба миҷғони баландаш” [14, с. 904].

“Гираҳ ба риштаи сози нафас хуш он ки набандад,
Бибанд дил ба *навои ҷаҳон* чунон ки набандад” [14, с. 742].

“Синачокему хамӯшӣ тарҷумони аҷзи мост,
Раҳ зи лаб берун намебошад *ғиғони захмро*” [13, с. 198].

“Шикваи ҷаври ту нагшояд даҳони захмро,
Сурма бошад ҷавҳари теғат *забони захмро*” [13, с. 197]

Ҳиссомезӣ дар тасвирҳои киноӣ. Дар ду сӯйи таркиби санъати ҳиссомезӣ робитаи киноии лозиму малзум вучуд дорад. Киноя вақте ба миён меояд, ки “суханвар ба ҷои он ки андешаи хешро ошкоро ва яқбора дар сухан бигунҷонад ва ба равшанӣ бознамояд, онро дар киноя фурӯ мепечад ва ба шеваи пӯшида дар сухан меоварад” [81, с. 156]. Дар ғазалиёти Бедил намунаҳои ҳиссомезӣ бо тасвири киноӣ вучуд доранд, ки чанде аз онҳо тавзеҳ дода мешавад:

“Чун шафақ аз ранги хунам ҳеҷ кас гулчин нашуд,
Нохуне ҳам з-ин ҳиноӣ бенамак рангин нашуд” [13, с. 615].

Дар ин байт “ҳинои бенамак” орои ҳиссомезӣ бо тасвири киноӣ дорад. Ранг мутааллиқ ба ҳисси биноист, бояд дида шавад, аммо шоир онро бо “бенамак”, ки ба ҳисси чашой мансуб аст, тавсиф мекунад. Бинобар ин, омезишу ҷобачой байни ҳисси биноию чашой сурат гирифтааст.

Лафзи “бенамак” маънои киноӣ дорад ва мурод аз он “бетаъсирӣ ва ноҳида гирифта шудан” аст, яъне, касе аҳаммияти зиндагии маро дарк накард ва хуни ман ҳатто нохунеро ранг накард. Муаллиф ба гунае аз танҳой ва манфиат набурдани дигарон аз вучуди ӯ сухан мегӯяд.

“Доғ шуд дил, то ҷӣ даргирад ба ин дилмурдагон,

Чорагар яксар зи голу нолаи бемор сард” [13, с. 659].

Дар ибораи рехтаи “нолаи бемор сард” ҷобачоии ҳиссӣ сурат гирифта ва дар он орои ҳиссомезӣ бо тасвири киноӣ дида мешавад. “Нола” шунида мешавад ва ба ҳисси шунавой тааллуқ дорад. “Сардӣ” мутааллиқ ба ҳисси ломиса аст ва бадан онро ламс мекунад, аммо нола бо сардӣ тавсиф шудааст, ки омехтагии ҳиссӣ байни ҳисҳои шунавойю ломиса сурат гирифтааст.

Лафзи “сард” маънои киноӣ дорад, зеро ба маънои хунуку сармо ба кор нарафтааст, балки вазъияту ҳолати хосро баён мекунад. Мурод аз “сард” дар байт ҳолати бетаъсиру бенатиҷа будани фарёду нолаи бемор аст.

Дар мавриди калимаи “гол” бояд гуфт, ки он дар фарҳангҳо ба маънои фарёду ғиғон шарҳ ёфтааст. Ҳарчанд дар аксари ҷопҳо пешоянди “зи” аз “гол” чудо навишта шудааст, аммо дар мисраи боло метавонад “зигол” (шакли дигари зуғол) ба маънии ангишт ҳам ҳонда шавад, ки дар он сурат низ таркиби мавриди назари мо тафовути маъноии зиёде нахоҳад дошт.

“Тарсам, шавад озурда зи тоби ниғаҳи гарм

Рухсори ту, к-аз сояи мижгон гила дорад” [13, с. 522].

Ибораи “ниғаҳи гарм” дар ин байт дорои орои ҳиссомезӣ бо тасвири киноист. *Ниғаҳ* ба ҳисси биноӣ тааллуқ дорад, аммо *гарм* мутааллиқ ба ҳисси ломиса аст. Ниғаҳ бо гарм тавсиф шуда, бар ин асос, омехтагии ҳиссӣ ва ҷобачоии ҳавос байни ҳисҳои биноию ломиса сурат гирифтааст.

Вожаи “гарм” маънои киноӣ дошта, манзур аз он дар ин байт гармо нест, балки мурод баёни вазъияту ҳолати пуршӯру ошиқонаи инсонист. Мурод аз ибораи “ниғаҳи гарм” назари пурмеҳри ошиқона аст. Шоир мегӯяд, ки ман аз нигоҳи ошиқона ба рӯйи ту парҳез мекунам, зеро метарсам сурати нозуки ту, ки ҳатто аз сояи мижгонҳоят норозӣ аст (гила дорад), озоре наёбад.

Намунаҳои бештар аз орои ҳиссомезии дорои тасовири киноӣ:

“Марги аҳли сӯз бошад *ҳарфи сарди* носеҳон,
Шамъро теғ аст, Бедил, чунбиши домони субҳ” [13, с. 501].

“Сози тараб дилгушост, нашъа тараннумнамоист,
Мутриби мо *тарсадост*, шиша ғазалхон кунем” [12, с. 1064].

“*Ҳадиси нарм* намеояд аз забони дурушт,
Шарораҳез бувад табъ санги хороро” [13, с. 223].

“Гар хуш бувад, ибрати шуҳратталабиҳост,
Ҳамёзаи хушке, ки зи шоҳон ба нигин монд” [13, с. 579].

Бар асоси баррасиҳои анҷомшуда дида мешавад, ки ҳиссомезиҳои Бедил аз нигоҳи вежагиҳои балоғӣ асосан чор қолаб доранд: 1) ташбеҳӣ, ки дар он як ҳис ба ҳисси дигар монанд карда мешавад (масалан, “ниғаҳ шуд садои мо”, “шуълаи овози булбул”, “шуниданҳост диданҳо); 2) истиорӣ, ки тавассути ташҳис ва роҳҳои дигар сурат мегирад (масалан, “дам задани гулшани сунъ”, “ба мақсуд расидани дасти нола”, “боли садо”); 3) маҷозӣ, ки вожаву ибораҳо маънои ғайриҳақиқӣ меёбанд (масалан, “бӯйи гули тарзи калом”, “равшан шунидани осори тирагӣ”, “хурӯши даҳр”) ва 4) киноӣ, ки тавассути ишораи ғайримустақим ба вазъияту ҳолатҳо истифода мешавад (масалан, “сардии нолаи бемор”, “нигоҳи гарм”, “ҳинои бенамак”). Корбурди ҳунармандона ва муассири забон аз вежагиҳои балоғии ҳиссомезӣ дар ғазалиёти Бедил буда, боиси барангехтани эҳсоси муҳотаб мегардад ва таъсири мусбати зебоишинохтӣ дорад. Аз назари аксари балоғиёни гузаштаву имрӯз яке аз арзишҳои аслии

шеър дар таъсиргузори он бар шунавандаву хонанда аст, ки ин таъсир ба воситаи орояхое ҳамчун ҳиссомезӣ ба вуҷуд меояд.

2.1.3. Вежагиҳои маъноии ҳиссомезӣ дар ғазалиёти Бедил

Пеш аз он ки вежагиҳои ҳиссомезии шеърҳои Бедилро тавзеҳ диҳем, лозим аст ба маърифат ва маъно тавачҷуҳ намоем, то бидонем шинохт (маърифат) чӣ гуна ба даст меояд ва маъно чист. Шинохт асосан дар заминаи идроки ҳиссӣ ва маърифати зеҳнӣ ҳосил мешавад. Маърифати зеҳнию ақлӣ, шинохти ғайримоддию маънигароро дар пай дорад, аммо идроки ҳиссӣ ҳамчун шинохти сатҳӣ аз зоҳири чизҳо фаҳмида мешавад. Яке аз донишмандон дар бораи фарқи шинохти ҳиссию зеҳнӣ дар китобаш чунин овардааст: “Вақте Суқрот аз Титус мехоҳад маърифатро таъриф кунад, ӯ мегӯяд: “Маърифат иборат аз идроки ҳиссиест”. Суқрот ўро тарғиб мекунад ин таърифро канор бигузорад, амдан бар ин маъно, ки идрокоти ҳиссӣ гузаро ҳастанд, дар ҳоле ки маърифати ростин бояд дар бораи чизе абадӣ бошад” [95, с. 135]. Бар асоси ин назар, шинохти ҳиссӣ гузарову нопадид аст, вале шинохти зеҳнию ақлии ростин падидору мутмаин мебошад.

Орояи ҳиссомезӣ аксаран бар асоси идроки ҳиссӣ устувор аст, зеро маъмулан ду тарафи таркибҳои он ба яке аз ҳисҳои панҷгона тааллуқ дорад. Аз ин назар, метавон гуфт маърифату шинохт дар чунин намунаҳои ҳиссомезӣ бар асоси идрокоти ҳиссӣ сурат мегирад, зеро як ҳис бар асоси ҳисси дигар тавсиф мешавад ё як ҳис бо ҳисси дигар ҷобачо мешавад. Бино ба ҳамин далел, номи ин ороя “ҳиссомезӣ” гузошта шудааст, яъне дар он тадохули ҳавос сурат мегирад.

Вақте ки аз маъно сухан гуфта мешавад, чунин бардошт ҳосил мешавад, ки гӯё аз мавзӯи ҳиссомезӣ берун рафтаем, зеро маъно шинохту маърифати ҳиссӣ нест ва ба шинохти ақлӣ, зеҳнӣ ва ғайримоддӣ тааллуқ дорад. Мо бар асоси ҳисҳои зоҳирӣ асосан чизҳои моддию айниро мешиносем; масалан, агар бипурсем “Ин миз аз чӣ сохта шудааст?”, метавонанд чунин ҷавоб диҳанд: “Аз оҳан”. Аммо агар савол кунем, ки “Маънои зиндагӣ чист?”, “Маънои ҷаҳон

чист?”, “Адабиёт чӣ маъно дорад?”, “Маъноӣ ишқ чист?” ва ғайра посухи ин пурсишҳо ба осонии пурсишҳое нест, ки дар бораи модда, зоҳир ва айнияти чизҳо метавон кард. Дар посух ба савол дар бораи чинси ягон миз, агар чинси он оҳан бошад, ҳамаи башар тавофуқ доранд, ки оҳан аст, вале дар посухи “Маъноӣ адолат чист?”, “Маъноӣ зиндагӣ чист?” ва ғайра, ҳар фард метавонад дидгоҳи худро дошта бошад. Ҳатто, метавон гуфт, ба андозаи теъдоди инсонҳо барои чистии “адолат” ва “зиндагӣ” метавонад маъно вучуд дошта бошад.

Бинобар ин, пурсиш ин аст, ки дар ороӣ ҳиссомезӣ маъно чӣ ҷойгоҳе дорад? Чаро ва чӣ гуна метавон дар бораи маъно дар ҳиссомезӣ суҳан гуфт? Маъно дар ороӣ ҳиссомезӣ, бавежа дар намунаҳои ҳиссомезии ғазалиёти Бедил, метавонад баррасӣ шавад, зеро Бедил аз ҳиссомезиҳое, ки ҳар ду тарафи таркиб ҳиссӣ ҳастанд, фаротар рафтааст. Дар навъе аз ҳиссомезиҳои ӯ як тарафи таркиб ҳиссӣ буда, тарафи дигари он вожаҳои зехнию маънавӣ (абстракт) ба қор рафтааст, ки шинохти онҳо ба ҳавос иртибот намегирад, балки барои маърифати онҳо ба баҳсҳои ақлонӣ, маънавӣ ва мафҳумӣ ниёз аст [112, с. 157]. Бинобар ҷойгоҳе, ки дар бофтор (контекст)-и байту ғазал доранд, метавон дар бораи маъноӣ онҳо ибрази назар намуда, таъвилу тафсир ироа кард.

Таҳлили намунаҳои ҳиссомезие, ки як тарафи таркиби онҳо як вожаи ақлию зехнист, бо таҳлили ҳиссомезиҳое, ки ҳар ду тарафи таркиб вожаҳои ҳиссӣ ҳастанд, фарқ мекунад ва ниёз ба таҷзияву таҳлили ақлию маъношиносона дорад, зеро “вожаҳои интизоӣ (зехнӣ – Х. Э.) дорои ҷанбаи рамзӣ ҳастанд” [95, с. 145] ва бояд аз назари маъноӣ таҳлили рамзкушоёна сурат гирад.

Навъҳои ҳиссомезӣ маъмулан бар асоси омехтагии ду ҳис аз панҷ ҳис дастабандӣ мешаванд, аммо мисолҳои зиёде дар миёни ҳиссомезиҳои ғазалиёти Бедил вучуд дорад, ки наметавон онҳоро бар асоси омехтагии ду ҳис ҷудо кард, зеро дар як тарафи он вожае қарор дорад, ки мафҳуми ақлию зехнӣ дошта, бо як вожаи ҳиссӣ таркибу омехта шудааст. Дар натиҷа, тасвирҳои зебо, бадеъ ва дорои маъноҳои амиқ ба вучуд омадааст.

Бинобар ин, намунаҳои ҳиссомезие, ки дар ғазалҳои Бедил аз назари ду тарафи таркиб ҳиссӣ-мафҳумӣ ҳастанд, омехтагии ду ҳис аз панҷ ҳис ҷудо дастабандӣ шудаанд ва вежагии маъноии онҳо ба назар гирифта шудааст. Чанде аз чунин намунаҳои ҳиссомезии ҳиссӣ-мафҳумӣ аз ғазалҳои Бедил ироа ва тавзеҳ дода мешаванд.

“Кист 3-ин гулшан, ба рангу бӯйи маънӣ ворасад?

Гунча ҳам, Бедил, намедонад чӣ гул дар чанги ўст” [13, с. 314].

“Рангу бӯйи маънӣ” дар ин байт орояи ҳиссомезии ҳиссӣ-зеҳнӣ дорад, ки дар як тарафи ороя ҳисҳои биноию бӯёӣ (рангу бӯй) қарор дошта, дар тарафи дигараш мафҳуми зеҳнӣ (маънавӣ) омадааст. “Ранг” ба ҳисси биной ва “бӯ” ба ҳисси бӯёӣ тааллуқ дорад, аммо “маънӣ” мутааллиқ ба ҳеч кадом ҳисси панҷгона намешавад, балки як мафҳуми зеҳнист, ки бо ақл қобили дарк аст.

Бедил дар байтҳое, ки ҳиссомезии ҳиссӣ-зеҳнӣ доранд, зоҳиру маънии ҷаҳону зиндагиро дар канори ҳам ва ба гунае рӯ ба рӯйи ҳам қарор медиҳад. Манзур аз “гулшан” дар ин байт ҷаҳон ва “рангу бӯ” зоҳири ҷаҳону гулшан аст; саволи шоир чунин аст: аз аъзои ин гулшан касе ҳаст, ки аз зоҳири ҷаҳон ба маъноии ҳақиқати ҷаҳон бирасад?

Шоир дар мисраи дувум ба ин савол посухи шоиронаву ғайримустақим медиҳад, ки маъно ва ҳақиқати ҷаҳон пушти зоҳири ҷаҳону ашё пинҳон аст ва касеро тавоноии дарки он нест, монанди гунча, ки ҳарчанд гул дар дасти ўст, намедонад ва хабар надорад, ки чӣ чизе дар чанг дорад. Бинобар ин, ҷаҳон ва инсон низ аз маънову ҳақиқати даруну ботини худ огоҳ нестанд. Манзури Бедил аз “маънӣ”-ро метавон ҳақиқати ҳастию ҷаҳон ё ба гуфтаи донишмандони фалсафа “ибҳоми вучудӣ” тафсир кард, ки ҳақиқатест пинҳону фаротар аз огоҳии мо.

“Сахт ноёб аст матлаб в-арна кӯшиш кам набуд,

Эҳтиёҷ аз ноумедӣ ранги истиғно гирифт” [13, с. 422].

Ибораи “ранги истиғно” дар ин байт орояи ҳиссомезии ҳиссӣ-зеҳнӣ дорад, яъне як ҳисси зоҳирӣ бо як мафҳуму маънӣ омехта шудааст, на бо ҳисси дигар.

“Ранг” мутааллиқ ба ҳисси биноист, аммо “истигно” мутааллиқ ба ҳавос нест, балки мафҳуми зеҳнист, ки маънои он бо ақл қобили истидлолу дарк аст.

Манзур аз “матлаб” дар ин байт ҳақиқат ва маънист. Аз назари Бедил ҳақиқату маънӣ дастрас, бавежа дастраси умуми мардум нест, агарчи кӯшиш дар мавриди он зиёд аст, аммо бо он ҳам ҳақиқату маъно худро ошкор намекунад. Шоир таъкид мекунад, ки барои дарки ҳақиқат (матлаб) муҳтоҷ аст, вале аз он чое, ки саҳт ноёб асту умеди расидан ба он вучуд надорад, ноумедиам ба истигно (бениёзӣ) табдил гардидааст.

“Зи мову ман нашуд маҳрамнавои офият гӯшам,

Ҳама афсона аст ин маҳфил, аммо хоб кам дорад” [14, с. 813].

“Маҳрамнавои офият” дар байт орояи ҳиссомезии ҳиссӣ-зеҳнӣ дорад, ки ҳисси шунавоӣ бо мафҳуми зеҳнии “офият” омехта шуда, “офият” бо “наво” тавсиф шудааст. Калимаи мураккаби “маҳрамнаво” ба маънии садою оҳанги ошно ба гӯш мутааллиқ ба ҳисси шунавоӣ ва “офият” мафҳуми абстрактӣ ақлӣ аст.

Манзур аз “навои офият” метавонад садои оромиши азалию абадии ваҳдативучудӣ бошад, аммо “мову ман” ва худбинию худхоҳӣ намегузорад бо ҳақиқат ваҳдату ягонагӣ ёбем. Маҳфили дунёву зиндагӣ ба назари шоир ҳақиқат надорад ва афсона аст. “Хоб кам дорад” метавонад киноя аз ин бошад, ки талош барои зиндагии афсонамонанд маъное надорад; ин ҳама ҳаёҳуе, ки дар зиндагӣ дорему худро беҳоб кардаем, дар воқеъ на барои ҳақиқати мутлақ, балки барои ҳеч аст.

“Дар нафас оинаи гарди суроғи мо гум аст,

Нолаи ҳайратхиромии нотавазонам мо” [13, с. 186].

Таркиби “нолаи ҳайратхиром” дар ин байт орояи ҳиссомезии ҳиссӣ-зеҳнӣ дорад. “Нола” ба ҳисси шунавоӣ тааллуқ дорад ва “ҳайратхиром” як мафҳуми зеҳнию ақлист. Бар ин асос, ҳисси шунавоӣ бо як мафҳуми интизоию ақлӣ омехта, мафҳуми зеҳнии “ҳайратхиром” бо ҳисси шунавоии “нола” тавсиф шудааст.

“Оина” ва “хайрат” ду вожаи калидию меҳварӣ дар шеъри Бедил аст. Агарчи оина як чизи айнию воқеист, аммо он дар шеъри Бедил фаротар аз як чиз, балки як намод ва мафҳуми зехнӣ (абстракт) аст. Оина аз назари ӯ чоест, ки манийяту худбинӣ дар он нест, балки ҳарчиро ончунон ки ҳаст, бозметобонаду таҷаллӣ медиҳад. Бинобар ин, он намоди вучуди холӣ аз худ ва омодаи пазириши ҳақиқат аст.

“Хайрат” дар шеъри Бедил ба маънои саргаштагию нафаҳмидан нест, балки ҳамчун мафҳуми фалсафию ирфонӣ марҳалае аз нотавонӣ дар дарки ҳақиқату ҳастист. Инсоне, ки ба он марҳала мерасад, дармеебад, ки фаҳмидан дигар дар он чо мақоме надорад, зеро худро варои зоҳири ҷаҳон дар ҳақиқату куллияти ҳастӣ гарде меёбад, ки хабаре аз суроғи он нест, Бинобар ин, фард дучори ҳайрату шигифтзадагӣ мешавад.

“Бе балое нест, аз ҳар чо таровад бўйи дард,

Дар ниқоби пардаи ин созҳо дилхастаест” [13, с. 444].

Ибораи “бӯйи дард” дар ин байт орояи ҳиссомезии ҳиссӣ-зеҳнӣ дорад. “Бӯй” мутааллиқ ба ҳисси бўёӣ буда, “дард” як мафҳуми зеҳнист ва бинобар бофти калом бо ақл қобили тафсиру маъност. Бинобар ин, дар ин ороя омехтагӣ байни ҳисси бўёии “бӯй” ва мафҳуми интизоии “дард” рух додааст.

Дар мисраи нахуст дида мешавад, ки аз ҳама чо дард метаровад, аммо инсон бало (ранҷу сахтӣ)-и дардро дарк намекунад, балки даргири садоҳову созҳоест, ки дар зоҳири зиндагӣ ҷараён дорад. Дар ҳоле ки дар ниқобу пушти пардаи ин садоу оҳанги созҳо дилхастае ниҳон аст, вале мо худро фиреб медиҳему нолаҳои ҳастаи ӯро суруди сархушона тасаввуру эҳсос мекунем ва ранҷу дардҳои ӯро намебинем.

“Ба завқи ваҳшати он қавм сӯхтам, Бедил,

Ки нолавор чу бархостанд, наншастанд” [14, с. 769].

“Завқи ваҳшат” дар ин байт орояи ҳиссомезии ҳиссӣ-зеҳнӣ дорад. “Завқ” мутааллиқ ба ҳисси ҷашоӣ ва “ваҳшат” як мафҳуми абстрактист, ки ба шарҳу тафсир ниёз дорад. Дар ибораи “завқи ваҳшат” ҷобаҷоӣ ва омезиши ҳисси ҷашоии *завқ* бо мафҳуми *ваҳшат* сурат гирифтааст.

Бедил бо қавме ҳамдилӣ мекунад, ки ба ваҳшат (ваҳшоният) шавку завқ доранд ва он барояшон маззаву лаззат дорад. Ба ранҷу ҳамдили касе эътино намекунад, дарке аз ҳамзистии оромишу ваҳдати миллӣ надоранд, рафторашон ваҳшатбарангез аст ва вақте ки аз ҷо бармехезанд, дигар ором намешаванд. Ба навъе ин байт метавонад нишондиҳандаи нигоҳи интиқодии шоир аз вазъияти иҷтимоӣ фарҳангии ҷомеае бошад, ки Бедил узви он будааст.

“Ёрон мазаи ибрат аз ин моида бурданд,

Дар нону намакҳо қасаме буд, ки хӯрданд” [14, с. 817].

“Мазаи ибрат” дар ин байт ороӣ ҳиссомезии ҳиссӣ-зеҳнӣ дорад. “Маза” ба ҳисси ҷашӯ тааллуқ дошта, “ибрат” як мафҳуми маънавият, ки бо ақл дарк мешавад. Бинобар ин, дар ибораи “мазаи ибрат” ҳисси ҷашӯии *маза* бо мафҳуми зеҳнии *ибрат* дучори омехтагӣ шудааст.

Шоир бо баҳрагирӣ аз забони намодин (рамзӣ) меғӯяд, ки аз вақте ки дӯстон қасамҳои худро бо хӯрдани нону намак фурӯ бурданд, яъне фаромӯш карданду ба он амал накарданд, дигар дар ҳамнишинию хӯрок хӯрдан дар гирди як дастархон маззае (маъноӣ арзише) намондааст. Ба таври зимнӣ шикояти шоир аз паймоншиканию бевафоии ёронаш аст.

“Фикри нозук гашт, Бедил, монеи осоишам,

Дар бисоти дида ин ҷо дурбоши хоби мӯст” [13, с. 320].

“Фикри нозук” дар ин байт ороӣ ҳиссомезии ҳиссӣ-зеҳнӣ дорад. “Фикр” як мафҳуми зеҳнист, аммо “нозук” марбут ба ломисаю биноист, зеро чизи нозукро ҳам метавон ламс кард ва ҳам метавон дид. Бинобар ин, ҳисси ламсии *нозук* бо мафҳуми зеҳнии *фикр* омехта шуда, намунаи ороӣ ҳиссомезӣ шакл гирифтааст.

Муроди шоир аз “фикри нозук” ин аст, ки ӯ фикру андешаи резбин ва дақиқу амиқ дорад ва ин фикри амиқ намегузорад, ки дар бораи муносибатҳои зиндагӣ ҷаҳон бепарвою бедикқат бошад. Бинобар ин, чунин фикре осоишу оромишро аз ӯ гирифтааст. Муносиботу иртиботот ва он чи дар зоҳири зиндагӣ

барои дигарон мояи оромишу осоиш аст, барои ӯ ин чизҳо арзишу аҳаммият надоранд, балки мисли тори мӯ ғайри қобили эътимод ҳастанд.

Аз ин намунаҳо дида мешавад, ки Бедил омехтагӣ байни як ҳис ва як мафҳуми зехниро ба шакли густарда ба кор бурдааст ва аз ҳар панҷ ҳис (биной, шунавой, чашой, бўёӣ ва ломиса) дар омехтагӣ бо мафҳумҳои гуногуни зехнию ақлӣ истифода кардааст, ки баёнгари тавоноии фикрӣ, бориқбинии бадеӣ, санъатсозӣ ва ҳаллоқияти ӯст. Дуруст аст, ки дар ашъори намояндагони дигари сабки ҳиндӣ ин навъ ҳиссомезӣ каму беш дида мешавад, аммо аз нигоҳи вусъати иборот ва густардагии истифода ин кори Бедилро метавон ибтикор ва ҳувийят бахшидан ба як падидаи хос донист.

Дар бархе пажуҳишҳо омехтагии ҳис ва мафҳумҳои зехниро шибҳиҳиссомезӣ гуфтаанд. Дар ҳақиқат, омехтагии ҳис ва мафҳумро наметавон орояи ҳиссомезӣ номид, ба ин далел, ба назари мо, беҳтар аст он орояи “ҳиссумафҳумомезӣ” номида шавад.

Ба ин тартиб, бар асоси баррасиҳое, ки анҷом шуд, метавон чунин натиҷагирӣ кард, ки Мирзо Абдулқодири Бедил аз қолабҳои маъмулии ҳиссомезӣ фаротар рафта, танҳо ба омехтагии ду ҳис қаноат намекунад. Ӯ навъи тозае аз ҳиссомезиро ба кор мебарад, ки дар он як ҳис бо мафҳумҳои зехнӣ (масалан, истиғно, ҳайрат, ибрат) омехта мешавад. Ин омезиш, ки метавон онро “ҳиссумафҳумомезӣ” номид, ҷанбаҳои рамзӣ, фалсафӣ ва ирфонӣ дорад ва бо далелҳои ақлию маърифатӣ қобили дарк аст. Ба ин тартиб, тасвирҳои Бедил танҳо ба ҳавос маҳдуд намешаванд, балки ба маърифат ва дарки фалсафии ҳастӣ роҳ меёбанд.

Намунаҳои баррасишуда нишон медиҳанд, ки Бедил бо истифодаи ҳиссумафҳумомезӣ хостааст андешаҳои баланди инсонӣ ва ирфонии худро дар перояи мафҳумҳои зехнию маънавӣ ва бо забону пуррамзу роз бозгӯ намояд. Ҳиссумафҳумомезиро, ки дар ғазалиёти Бедил қадаме аз ҳиссомезии маъмулӣ фаротар рафтани шоирро нишон медиҳад, метавон ҳамчун як навъи хосси орояи маъноӣ дар шеърӯ адабиёт ба таври ҷудогона мавриди пажуҳиши адабию маъношиносона қарор дод.

2.2. Тақсимбандии ҳиссомезӣ бар асоси таркиби ҳисҳо дар ғазалиёти Бедил

Аз истилоҳи “ҳиссомезӣ” чунин бармеояд, ки ба таркибҳое метавон ҳиссомезӣ гуфт, ки аз ду тарафи таркиб ҳадди ақал ду ҳис аз панҷ ҳисси зоҳирии инсон вучуд дошта бошад. Агарчи метавонад як тарафи таркиб як ҳис ва як мафҳуми зеҳнӣ низ бошад, ки дар фасли қабл баррасӣ шуд.

Бо он ки дар орои ҳиссомезӣ як тарафи таркиб метавонад ба ҳавос тааллуқ надошта бошад, аммо ин ки як тарафи таркиб як мафҳуми зеҳнӣ бошад, хеле умумӣ нест, камтар дида мешавад. Он чи дар орои ҳиссомезӣ умумию фарогир аст, омадани вобастаҳои ҳадди ақал ду ҳис аз ҳавоси панҷгона аст. Бинобар ин, мурод аз истилоҳи ҳиссомезӣ ҳамин аст, ки ороиро бояд аз назари табдилу таркиби ҳисҳои зоҳирӣ ба баррасӣ гирифт ва мавзӯи асосию меҳварӣ дар орои ҳамин баррасии таркибу табдили ду ҳис аст.

Дар ин бахш ба сурати мушаххас ба баррасии навъҳои табдилу таркиби ду ҳис дар шеърҳои Бедил пардохта мешавад ва намунаҳое дар ин мавзӯ оварда шуда, аз кадом ҳисҳо бештар истифода кардани шоир тавзеҳ дода хоҳад шуд. Дар идома ба ин нукта низ тавачҷуҳ мешавад, ки ҳиссомезӣ дар шеърҳои Бедил аз назари миқдору андозаи корбурд ва аз назари вежагию чигунагии истифодаи сабкӣ чӣ қойгоҳе дорад.

Чунонки қаблан ишора шуд, бар асоси баррасии Шафеии Кадканӣ “аз лиҳози ҷадвали имконоти забонӣ ба таносуби панҷ ҳисси зоҳирӣ, аз назари таркиб ё табдили ин ҳавос ба якдигар метавон бисту панҷ навъ ҳиссомезӣ фарз намуд, ки бисёре аз он ҳеч гоҳ дар забони форсӣ қобили тасаввур намебошад” [75, с. 16].

Бар ин асос бо ҳавоси биной, шунавой, бўёӣ, чашой ва ломиса танҳо метавон 9 гуна орои ҳиссомезӣ дар забони форсии тоҷикӣ ёфт: 1) биной бо шунавой; 2) биной бо бўёӣ; 3) биной бо чашой; 4) биной бо ломиса; 5) шунавой бо чашой; 6) шунавой бо бўёӣ; 7) шунавой бо ломиса; 8) бўёӣ бо ломиса; ва 9) бўёӣ бо чашой, ки, албатта, ҳангоми омешиш ё таркиби ин ҳавос бо якдигар, аз

назари дар аввал ё дар охир будани вежагиҳои ҳавос, ҳолати акси мавридҳои нуҳгонаи ёдшуда низ қобили тасаввур аст. Барои намуна дар таркиб ё табдили ҳисси биной ва шунавой ё ду ҳисси дигар метавонад ду ҳолат дида шавад, яъне биной-шунавой ва шунавой-биной.

Биной-шунавой (шунавой-биной). Орояи ҳиссомезии шунавой-биной дар шеър, на танҳо ҷилвае аз таҳайюли шоирона, балки абзоре барои офариниши ҷаҳони ҷандово дар забони адабӣ ва шеър аст. Шоир бо баҳрагирӣ аз ҳиссомезӣ марзи байни шунидану диданро дучори тардид мекунад, ки садоҳо фақат шунда намешаванд, балки дорои ранг шуда, ба навъе дида мешаванд ва ҳамин тавр рангҳо на фақат дида, балки шунда низ мешаванд.

Дар ин навъи ҳиссомезӣ вежагӣ чун садо, суҳан, вожа, оҳанг ва ғайра аз мутааллиқҳои ҳисси шунавой бо вежагӣ монанди ранг, шикастан, сиёҳӣ, тирагӣ, рӯшноӣ, дидан, руят ва ғайра аз мутааллиқҳои ҳисси биной таркиб мешаванд. Дар мавриди аввал ё дувум омадани биноӣ шунавой қоидаи ягонае вучуд надорад, ҳар кадоме метавонад дар тарафи нахуст ҳиссомезӣ ё тарафи дувуми он қарор гирад.

Дар шеърҳои Бедил орояи ҳиссомезии биной-шунавоӣ зиёд вучуд дорад, ки ҷанд намуна баррасӣ мешавад:

“То ба шӯҳӣ накашад замзамаи сози нигоҳ,

Мардумак шуд зи азал сурмаи овози нигоҳ” [14, с. 1291].

“Замзамаи сози нигоҳ” дар мисраи нахуст орояи ҳиссомезии шунавой-биной дорад. *Замзамаи соз*, ки ба ҳисси шунавой тааллуқ дорад, як тараф ва *нигоҳ*, ки ба ҳисси биной марбут аст, тарафи дигари ороя қарор дорад; онҳо бо ҳам таркиб шудаанд ва табодули ҳисси байни ду ҳис (шунавоӣ биной) рух додааст.

Бинобар ин, бар асоси санъати таҳхис тавре вонамуд мешавад, ки нигоҳ дорои замзамаву соз аст. Ин гуна низ метавон таъбир кард, ки гӯё замзамаву мусиқӣ метавонад дида шавад. Дар мисраи дувум низ ҳиссомезии биной-шунавой-биной рух додааст. Дар мисраи қаблӣ ҳисси шунавой дар тарафи нахуст ва ҳисси биной дар тарафи дувуми ороя қарор гирифта буд, аммо дар

мисраи дувум “мардумак”-у “сурма”, ки мутааллиқ ба ҳисси биной ҳастанд дар аввали ороя, “овоз”, ки ба ҳисси шунавой марбут аст дар миёнаи ороя ва “нигоҳ”, ки ба ҳисси биной мансуб аст, дар охири ороя қарор гирифтааст.

Ба ин далел, сохтори орояи ҳиссомезии мисраи дувумро метавон ин гуна дар назар гирифт: биной-шунавой-биной. Чунин сохторе баёнғари тасаллут ва тавоноии шоиронаву бадеии Бедил дар эҷоди орояи ҳиссомезии биной-шунавоист, ки дар ҳақиқат на ду тараф, балки се тараф дорад: биной, шунавой ва биной.

“Ин ҳадис аз шамъ равшан шуд, ки дар базми виқор

Доғ дорад зеби дил чун зинати дастор гул” [14, с. 963].

“Ин ҳадис аз шамъ равшан шуд” орояи ҳиссомезии шунавой-биной дорад. *Ҳадис* мутааллиқ ба ҳисси шунавоист ва бояд шунида шавад ва “равшан шудан (ё равшан будан)-и шамъ” мутааллиқ ба ҳисси биноист ва бояд дида шавад. Аммо шоир бо орояи ҳиссомезӣ даст ба ҷобачои ҳавос мезанад ва он чи бояд шунида шавад, ба дида шудан иртибот гирифта, ҳисси шунавой (ҳадис) бо ҳисси биной (нури шамъ) дармеомезад ва орояи ҳиссомезии шунавой-биной шакл мегирад.

Аз назари маъной вақте ки шоир мегӯяд “ҳадис аз шамъ равшан шуд”, маънои “равшан шудан” ошкору маълум шудани чизест, яъне шоир мегӯяд, ки аз сӯхтани шамъ дарсу ҳикмате омӯхта шуд. Ва он дарсу ҳикмат ин аст, ки доғдидагию доғдории дил набояд мояи нангу шарми кас бошад, балки доғи дил бар шукӯҳу ҷалоли фард меафзояду вучудаширо зеботар мекунад.

“Ҳар ҷо расидам, як нағма дидам

Ё Раб, кучоист ин ҷо ба ҷо ман” [14, с. 1171].

“Нағма дидам” орояи ҳиссомезии шунавой-биной дорад. *Нағма* мутааллиқ ба ҳисси шунавой ва *дидам* мутааллиқ ба ҳисси биноист. Бинобар ин, дар *нағма дидам* тадохул ва ҷобачоии ҳисси байни ҳисси шунавоию биной рух додааст.

Дар ин байт навъе аз саргаштагӣ ва ҳайрати шоирона матраҳ аст, зеро шоир ҳар заррае аз ҳастиро чун садои нағмае намешунавад, балки мебинад. “Як нағма” метавонад киноя аз якрангию қолабӣ будани ҷомеа ва инсонҳо

бошад. Шоир мепурсад, ки дар чомеаи шахшудаду дар миёни одамони якранг чойи мани дигарандеш ва мутафовит бо дигарон кучост?! Оё дар ин чо барои ман чое ҳаст?!

“Бӯйи гул меояд аз кайфийяти парвози ман,

Болу пар ранг аз навои андалебон кардаам” [14, с. 1077].

Ин байт дар ҳар ду мисраъ намунаи ҳиссомезӣ дорад, дар мисраи аввал “бӯ доштани кайфияти парвоз” ё худ парвоз ва дар мисраи дувум “ранг кардани болу пар аз навои андалебон”. Дар мисраи дувум орояи ҳиссомезии биной-шунавой вучуд дорад, яъне ҳисси биной пеш аз шунавой омадааст. Дар байтҳои пешина маъмулан ҳисси шунавой аввал ва ҳисси биной баъди он ба кор рафта буд. Агар бихоҳем онро дар як ибора хулоса кунем, “ранги наво” хоҳад буд. *Ранг* мутааллиқ ба ҳисси бинойист ва бояд дида шавад, аммо шунида мешавад, зеро *наво* мутааллиқ ба ҳисси шунавойист. Бинобар ин, дар “болу пар ранг аз навои андалебон кардан” тадохул (омезиш) ва ҷобачоии ҳисси байни ҳисҳои бинойю шунавой рух додааст.

Шоир бо истифода аз орояи ҳиссомезии биной-шунавой аз иртиботи тахайюли шоиронаи худ бо табиат тасвири зарифона месозад, эҳсоси шоиронаи ӯ монанди бӯйи гул латиф аст ва шеърӣ ӯ мисли садои булбулон шуниданист. Метавон “кайфияти парвоз”-ро дар ин байт киноя аз олами беинтиҳои халлоқият ва эҷоду ҳунари шоир донист. Меғӯяд рангинии болу пари ман дар ин парвози баланд ҳосили ҳамнишинӣ бо булбулон (масалан, шоирони бузурги гузаштаи Ҳинд, мисли Амир Хусрави Деҳлавӣ ва Ҳасани Деҳлавӣ) аст. Яке аз вежагиҳои сабки ҳиндӣ ин аст, ки шоир ба фазилати шоирӣ худ фаҳри шоирона мекунад. Дар ин байт низ ба таври зимнӣ шоир аз қудрати шоирӣ худ сухан меғӯяд.

“Дар ин гулшан, ки рангаш рехтанд аз гуфтугӯ, Бедил,

Шуниданҳост диданҳову диданҳо шуниданҳо” [13, с. 146].

Таркиби “ранг рехтан аз гуфтугӯ” орояи ҳиссомезии биной-шунавой дорад. *Ранг* ба ҳисси биной ва *гуфтугӯ* ба ҳисси шунавой тааллуқ дорад. Бинобар ин, байни ҳисси бинойю шунавой омезиши ҳавос сурат гирифтааст.

Дар мисраи дувум низ ба чобачоии шунавоию биной таъкид дорад ва мегӯяд, ки шунидан ҳамон дидан аст ва дидан ҳамон шунидан.

Манзур аз “гулшан”-ро дар ин байт метавон ҷаҳон дар назар гирифт ва “ранг”-ро маънову ҳақиқати ҷаҳон, ки аз гуфтугӯ (садо) мерезад. Шоир мегӯяд, ки маънову ҳақиқати ҷаҳонро фақат бо ҳисси биной ё шунавой наметавон дарк кард. Бинобар ин, боястӣ бо ваҳдати ҳавос, ки метавонад ба ваҳдати идрок бианҷомад, маънову ҳақиқати чизҳо ва ҷаҳонро дарк кард, зеро марзи мушаххас байни шунидану дидан вучуд надорад, бояд садоҳо ва овозҳоро дид ва рангҳо, равшанию тирагӣ ва зоҳири чизҳоро шунид.

Аз назари шоир садои ранг ва ҳама чиз дар ҷаҳон бо ҳам пайвастагӣ ваҳдат доранд ва қобили ҷудо кардан бо ҳавос нестанд; дар ин сурат, дарки ҳақиқату маъно аз ҳавос фаротар рафта, ба идроки ваҳдатовҷудии ирфонӣ иртибот мегирад, ки баёнғари ҷамъ омадани чизҳои гуногун, яъне хок, санг, дарахт, об, оташ, бод ва ғайра аст. Агарчи дар зоҳир мутаозуи зидди ҳам ба назар мерасанд, аммо дар ботин бо ҳам ваҳдат доранд ва ҷаҳон ҳамчун як кулӣёт натиҷаи ваҳдати ин зидҳо аст. Дарки ин ваҳдати зидҳо ба содагӣ наметавонад бо ҳисси мушаххас сурат гирад ва муҳимтар аз ҳама ҳисҳо низ дар зоҳир ҷудо ба назар мерасанд, аммо дар ботин бо ҳам иртибот ва ваҳдат доранд, зеро ки диданҳо шуниданҳо ва шуниданҳо диданҳост.

Биной-бӯёӣ (бӯёӣ-биной). Навъи биной-бӯёӣ намунаи зарифу халлоқонае аз ҳиссомезист, ки дар он вежагиҳои марбут ба ҳисси биной монанди ранг, нур, шакл ва тасвир бо вежагиҳои марбут ба ҳисси бӯёӣ монанди бӯ, атр ва роиҳа дарҳам омехта мешаванд ва шакл мегиранд. Дар чунин таркиби ҳиссӣ нависанда ё шоир мекӯшад, то бӯро бачашмоварданию диданӣ созад ё тасвиреро бо кайфияти бӯиданӣ биёфаринад.

Ҳиссомезӣ байни ҳисҳои бӯёию биной боис мешавад, ки идроки ҳиссию зебоишиносии хонанда густардатару ҳаёлангезтар шавад, ба гунае, ки эҳсоси бӯёию биной дар зеҳн ба сурати ҳамзамон ғаёл мешаванд. Масалан, вақте ки Бедил мегӯяд; “Бӯи гул дар дидаам дуди зиоташҷастаест”, ба навъе пайванд байни ҳисси бӯёии “бӯи гул” ва ҳисси биноии “баланд шудани дуд аз оташ”

барқарор мешавад, ки ба таҷрибаи шоирона умқ ва тозагӣ мебахшад ва ба барҷаста шудани тасвир, ки аз вежагиҳои шеърӣ Бедил аст, имкон фароҳам меорад.

Орояи ҳиссомезӣ дар кул ва орояи ҳиссомезӣ бо таркиби биной-бӯёӣ ба шакли хос танҳо нишонгари ҳаёлангезӣ дар забон нест, балки бозтобе аз дарки печидаи инсон аз ҷаҳон ва талош барои баёни таҷрибаҳост, ки дар қолаби ҳавоси гуногун ба якдигар пайванд мешаванд ва дар шеър дида мешаванд.

Ин гуна аз ҳиссомезӣ дар ғазалиёти Бедил аз танаввуи болое бархурдор аст ва дар сохти он, вожаи бӯ бештар бо яке аз вежагиҳои ҳисси биной таркиб шуда, тасвири ҳиссомезӣ месозад.

“Ба гулшане, ки диҳам арзи шӯҳии ўро,

Таҳайюр оинаи ранг мекунад бӯро” [13, с. 123].

“Таҳайюр оинаи ранг мекунад бӯро” орояи ҳиссомезии биной-бӯёӣ дорад. “Оина”-ву “ранг” ба ҳисси биной тааллуқ дошта, “бӯ” ба ҳисси бӯёӣ марбут аст. Байни ҳисси биной ва ҳисси бӯёӣ омезиши ҳиссӣ рух додааст. Шӯҳии ў чунон дилангез ва зебост, ки ҳатто чизҳои диданӣ монанди ранг ва оинаро дучори ҳайрат мекунад ва рангу оина зимни дида шудан бӯида низ мешаванд. Ҳамин гуна бӯ зимни бӯидаи қобили дидан ҳам ҳаст. “Шӯҳии ў” метавонад киноя аз ҷаззобият ва рафтори дилфиребу зарифонаи маъшук бошад.

Дар ин байт намунаи дурахшон аз ҳиссомезии биной-бӯёӣ рух додааст ва бо бакоргирии вожаҳои бӯ, ранг, оина, таҳайюр, шӯҳӣ ва ғайра тасвири зинда ва ҳаёлангез аз таҷрибаи шоир дар дучор шудан бо гуногунии латофати гулшан ва шӯҳии маъшук эҷод шудааст.

“Баски, Бедил, кулфатандуд аст гулзори ҷаҳон,

Бӯи гул дар дидаам дуди зиоташҷастаест” [13, с. 444].

Дар таркиби “бӯи гул дар дидаам” байни ҳисси бӯёӣ ва ҳисси биной омезиш ба миён омадааст. Шоир намегӯяд, ки бӯи гулро бо бинӣ бӯидааст, балки мегӯяд бӯи гулро монанди дуд, ки аз оташ бичаҳад, дидааст. Ин ки чашм метавонад бӯиро бубинад, ҷобачоии ҳиссии хеле зарифона ва ҳунармандона рух додааст.

Бедил дар ин байт аз забони орифи дилозурда сухан мегӯяд, ки ҷаҳонро дигар ба сурати гулзори зебӣ намебинад; гӯё ҷаҳонро пардае аз тирагию ранҷу андӯх фаро гирифтааст. Ҳатто вақте ки бӯйи гулро ҳис мекунад, ин бӯ ҳушояндаш нест, балки монанди дуди оташест, ки аз даруни ранҷу андӯх бархостааст, ё шуълаи дудолуде, ки аз дард ҷаҳида бошад. Андӯҳу ранҷ он қадар амиқу густарда аст, ки “бӯйи гул” чун таҷассуми оташ ва дуди ғаму афсурдагӣ дида мешавад.

“Сурати бемаънии ҳастӣ надорад имтиҳон,

Акси гул наззора кун, аммо мабӯ ойинаро” [13, с. 246].

Дар “мабӯ ойинаро” орояи ҳиссомезии бӯёй-биноӣ вучуд дорад, зеро ҳисҳои бӯёйю биноӣ ҳамзамон матраҳ шудаанд, чунки оина бояд дида шавад, на бӯйида, аммо шоир мегӯяд оинаро бӯ макун. Хонанда ба дидани тасвири гул дар оина даъват мешавад, вале аз бӯйидани он манъ мешавад, чун гул воқеӣ нест, балки тасвиру нақше дар оина аст ва оина бӯ надорад. Мурод аз “оина” дар ин байт оинаи дунёст.

“Сурати бемаънии ҳастӣ надорад имтиҳон”, яъне зоҳири ҷаҳон бемаънист ва арзише барои имтиҳону озмоиш надорад, ки барои шинохтани он талош кунем. “Сурат” дар ирфон намоди зоҳир аст, “маънӣ” намоди ботин. Агар ботин вучуд надошта бошад, зоҳир фиребандаву беарзиш аст.

“Акси гул наззора кун, аммо мабӯ ойинаро”, дар ин ҷо “акси гул” ишора ба ҷилваҳои зоҳирии ҳақиқат дорад ва оина намоди воситаест, ки он тасвиrho бозтоб медиҳад, бинобар ин, он чи дар оина дида мешавад, воқеият нест, фақат акси воқеият аст. Шоир мегӯяд набояд фиреби суратҳо ва зоҳирҳоро бихӯрем, бояд ҳуди ҳақиқатро дарк кунем, на бозтоби фиребандаи онро.

“Дар ин гулшан на бӯе дидаму не ранг фаҳмидам,

Чу шабнам ҳайрате гул кардаму ойина хандидам” [14, с. 1065].

Дар таркиби “бӯе дидам” орояи ҳиссомезии бӯёй-биноӣ рух додааст, зеро байни ҳисси бӯёй ва ҳисси биноӣ омезиши ҳавос ба вучуд омадааст, чун бӯй дида намешавад, балки бӯйида мешавад, аммо дар байт бӯ диданӣ вонамуд шудааст.

Дар “ранг фаҳмидам” низ орояи ҳиссомезии биной-зеҳнӣ иттифок афтодааст; ранг на фаҳмида, балки дида мешавад. Фаҳми мавзӯ ҳиссӣ нест, мавзӯ ақлию зеҳнист. Шоир мегӯяд дар ин гулшан (чаҳону ҳастӣ) на бӯе (ҳисси хушоянде) ёфтам ва на ранге (зебоие) дидам. Монанди шабнам ҳузури нопойдору гузаро дорам ва дар оина ба тасвири муваққати худ меҳандам.

Биной-чашой (чашой-биной). Орояи ҳиссомезии биной-чашой яке аз гунаҳои муҳимми ҳиссомезист ва дар ин гуна ҳиссомезӣ шоир аз ранг, нур ва дигар вежагиҳои дидорӣ барои тавсифи таъму мазза истифода мекунад. Ба баёни дигар, маззае, ки дар воқеъ бояд аз тариқи ҳисси чашой эҳсосу дарк шавад, бо вежагии дидорию басарӣ тавсиф мешавад то тасвири зеҳнии қавитар, амиқтар, латифтар ва ҳисси мутафовиттар дар зеҳни хонанда падида ояд.

Барои намуна, вақте Бедил мегӯяд “Маҳох ранги ҳаловат зи гуфтугӯ, Бедил” ранг мутааллиқ ба ҳисси биной буда, дида мешавад ва ҳаловат мутааллиқ ба ҳисси чашоист ва мазидаву чашида мешавад. Шоир ба ранг маззаи ширин мебахшад, ки ҳамзамон тавассути ҳисҳои биноӣю чашой, жарфо ва умқи тасвирии ранг дар зеҳн таҷриба шавад. Чунин таркибе илова бар зебоии тасвирии забонию адабӣ, ба таҷрибаи ҳиссии чандгонаи чизҳо низ кумак мекунад.

Орояи ҳиссомезии биной-чашой сирфан бозии забонию адабӣ нест, балки талоше барои баёни таҷрибае печидатар аз ашё ва чаҳони перомуни мост. Таҷрибае, ки дар он марзҳои ҳавос шикаста мешавад ва хонанда ҳамзамон бо чаҳоне чандовой ва ҳаёлбарангез рӯ ба рӯ мешавад.

Ин навъи ороя бо вежагӣҳои ҳамчун ширинӣ, туршӣ, шӯрӣ, намакин, завқ ва ғайра дар таркиб бо вежагиҳои ҳисси биной чун ранг, ҳусн, лаъл ва ғайра дар шеърҳои Бедил тасвирҳои бадеъеро ба вучуд овардааст.

“Маҳох ранги ҳаловат зи гуфтугӯ, Бедил,

Найе, ки нола кунад, қобили шакар набувад” [13, с. 853].

Дар ибораи “ранги ҳаловат” орояи ҳиссомезии биной-чашой вучуд дорад, зеро ранг ба ҳисси биной ва ҳаловат ба ҳисси чашой тааллуқ дорад. Шоир

эҳсосу дарки рангро ба ҳаловат (ширинӣ) нисбат додааст, бинобар ин, тадохул ва омезиши ҳавос рух додааст.

Шоир мегӯяд аз гуфтугӯ умеди ширинӣ надошта бош, зеро гуфтугӯҳо ва нолаҳое, ки барои зохирнамоию худнамоӣ бошад ва садо бидиҳад, ба шакару ширинӣ табдил намешавад. Бинобар ин, на ҳама вақт ҳар найе, ки нола мекунад, дар худ шакару қанд дорад. Найҳои хомӯши найистон манбаи аслии шакар ҳастанд. Мисли он ки одами бофазилат ором асту оҳиста сухан мегӯяд ва худнамоӣ намекунад. Инчунин, дар ин байт мисли ҳамаи байтҳои дигари Абдулқодири Бедил аз нигоҳи балоғат таносуби қавию маҳкаме миёни калимаҳо вучуд дорад, ҳаловат бо шакар, шакар бо най, най бо нола, нола бо гуфтугӯ робитаи амиқ дошта, мисли ҳалқаҳои занчире ба якдигар васл шудаанд.

“Чӣ хамушӣ, чӣ ситам дошт лаъли ширинаш,

Ки талх кард чу гӯш интизори душномам” [14, с. 1053].

Дар ибораи “лаъли ширин” ороияи ҳиссомезии биной-чашой вучуд дорад. Лаъл, ки истиора аз лаби сурху дурахшон аст, ба ҳисси биной тааллуқ дорад ва бояд дида шавад, аммо ба ширин, ки мутааллиқ ба ҳисси чашоист ва бояд таъму мазза дошта бошад, нисбат дода мешавад. Бинобар ин, байни ду ҳисси биноию чашой ҷобачой ва омезиши ҳавос сурат гирифтааст.

Дар бораи яке аз сабабҳои ба вучуд омадани ин навъ ҳиссомезӣ бояд гуфт, ки ҳамаи инсонҳо дар мавриди маззаҳо шинохт ва вокуниши отифии нисбатан яксоне доранд, дар ҳоле ки дар мавриди садоҳо, ки баланд ё пас, зер ё бам мешаванд, назари ҳар кас гуногун аст; яке садои баланди мусиқиро дӯст медорад, дигаре садои пасти онро; касе садои бами сарояндаеро қабул дорад, каси дигар садои зери бонуи овозхонеро. Аммо шириниро аксари одамон меписанданд ва талхиро ҳеч кас намеписандад. Шоир вақте ки меҳодад эҳсоси отифии хонандаро таҳрик кунад ва шиддату таъсири суханро боло бурда, дар дарки маънӣ муҳотабашро бо худ шарик созад, лаълро, ки истиора аз лаби маъшуқ аст, ба ширинӣ нисбат медиҳад, чунки шириниро ҳама хуб медонанд ва дӯст медоранд.

Ба сухани дигар, хомӯшию ситами маъшук агарчи интизории талх дорад, аммо дар он мунтазир мондан низ навъе аз лаззат ниҳуфта аст, ки дар ирфон ба камолоти руҳу равон меанҷомад. Агар маъшук душном диҳад ва хомӯшиаширо бишиканад, ин кор барои ошики ориф меҳрубонию лутф доништа мешавад.

“Фарш аст дастгоҳи ҳаловат ба кунчи фақр,

Най гашта буриёву шакар мекашад ҳанӯз” [13, с. 853].

“Дастгоҳи ҳаловат”, аз як тараф, таркиби хеле ғайримунтазираро хунармандона аст ва, аз тарафи дигар, дар он орои хиссомезии биной-чашой дида мешавад, зеро *дастгоҳ* ба ҳисси биной ва *ҳаловат* ба ҳисси чашой марбут аст, Бинобар ин, байни бинойу чашой омезиши ҳавос руҳ додааст, ки ин руҳдод ба шеър маънии хос бахшидааст, ки яке аз тафовутҳои шеъри Бедил аст.

“Кунчи фақр” ба зиндагии сода, порсоманишонаву орифона ишора дорад ва таъкиди шоир бар ин аст, ки чунин зиндагӣ дастгоҳ (сармоя)-и ҳаловату оромиш аст. Албатта, ба ин далел, ки аксари сухани Бедил чандпахлуст, ин байти Бедилро метавон ба тарзи гуногун маънӣ кард. Аз ҷумла метавон чунин гуфт, ки ба андешаи шоир ширинӣ ва лаззати ҳақиқии зиндагӣ дар гӯшаи фақру қаноат ҳамчун фарше паҳн шудааст. Зиндагии сода ва бетакаллуф боиси хушии ростин дар зиндагӣ мегардад, на таҷаммулу зоҳиргарой. Бедил барои тасдиқи сухане, ки дар мисраи аввал иброз доштааст, дар идома ирсоли масали муносибе меорад, ки най ҳарчанд аз шакараш ҷудо шуда, ба буриё табдил шудааст, гӯё ҳанӯз шириниро бар дӯш мекашад, яъне ҳанӯз мардум онро меписанданд ва мавриди истифода қарор медиҳанд. Паёми байт ин аст, ки зиндагии одии инсонӣ ҳарчанд зоҳиран сахту душвор аст, дар худ ба гунае ширинии дарунӣ дорад, фарше, ки аз найи талх сохта шудааст, ширинию манфиате дорад, ки қолиҳои гарон онро надоранд.

Ба сухани дигар, шоир меғӯяд, ки инсон бояд аз зиндагӣ ва мавқеияти худ қонеъ ва хурсанд бошад, тавре ки най табдил ба бурё шудаву шукргузор аст. Муроди шоир аз хурсандию шукргузорӣ ҳамон ризои ирфонӣ аст, ки дар замони Бедил нуфуз дошт ва як рукни зиндагии мардумро ташкил медод. Найе,

ки дарунаш холӣ бошад, рамзи орифи фақир аст ва фақр дар ирфон либоси солиқ аст.

“Бедил, аз хусни малеҳаш чанд ғофил зистан,
Дидаҳои захмро ҳам мекунад бино намак” [14, с. 939].

Дар ибораи “хусни малеҳ” орои ҳиссомезии биноӣ-чашоӣ дида мешавад, зеро хусн ба ҳисси биноӣ ва малеҳ ба ҳисси чашоӣ тааллуқ дорад. Бинобар ин, байни биноӣю чашоӣ тадохул ва омезиши ҳавос сураат гирифтааст. Дар мисраи дуюм низ орои ҳиссомезии биноӣ-чашоӣ руҳ додааст, барои ин *дидаҳои захм* ба биноӣ ва *намак* ба ҳисси чашоӣ марбут аст. Вожаи “малеҳ” низ бо “намак” қаробату наздикӣ дорад ва ҳамин “малоҳат” аст, ки ба сураат зебоӣ мебахшад.

Ранҷу дард (захм) аз манзари ирфонӣ муқаддимае барои басирату огоҳист. Намаки ин захм ҷамолу таҷаллии маъшуқ аст, ки бо вучуди ранҷовар буданаш дилро бино мекунад ё ҷашми дилро равшан менамояд. Дар ин байт умқи таҷрибаи ирфонӣ эҳсос мешавад, ки дар он ранҷ омили рӯшноӣю биноӣю ботин ва расидан ба ҳақиқат доништа мешавад.

“Зи аҳли савмаа икроҳ нест мастонро,
Ки туршрӯи зоҳид ба базми бенамак аст” [13, с. 379].

Дар калимаи мураккаби “туршрӯӣ” орои ҳиссомезии чашоӣ-биноӣ вучуд дорад, зеро “турш” ба ҳисси чашоӣ ва “рӯӣ” ба ҳисси биноӣ тааллуқ дорад. Бинобар ин, тадохул ва омезиши ҳавос байни ҳисҳои ҷашоӣю биноӣ руҳ додааст. Шоир зоҳидро ба навъе муқобили ориф медонад. Зоҳид аз манзари ирфонӣ рафтори мазҳабии хушқу риёкорона дорад, аммо ориф аҳли ҳақиқат асту дар рафтори худ мудороро пеша мекунад. Бинобар ин, орифон аз рафтори зоҳидони хушқмағз нороҳат намешаванд ва туршрӯи зоҳидонро дар базму маҷлиси худ ҷошние медонанд, ки ба мазза (дилхушӣ)-и маҷлиси унсашон меафзояд.

Биноӣ-ломиса (ломиса-биноӣ). Орои ҳиссомезии биноӣ-ломиса гунае аз таркиби ҳунари дар забон аст, ки дар он вежағиҳое, ки ба ҳисси ломиса марбутанд ба унсурҳои дидории мутааллиқ ба ҳисси биноӣ нисбат дода мешавад, ё баръакси он. Дар ин шеваи тасвирсозӣ ороисозӣ шоир мекушад, ки

бо нисбат додани вежагиҳое чун нармӣ, забарӣ, гармӣ, сардӣ, захмпазирӣ, лағзандагӣ ё хушкӣ ба падидаҳое, ки дар дараҷаи нахуст бо чашм дарк мешаванд, таҷрибае чандҳиссӣ барои хонанда ва мухотаб биёфаринад.

Масалан, вақте ки Бедил мегӯяд: “Нармрафторӣ ба маънӣ хоби роҳат кардан аст”, *наرم*, ки мутааллиқ ба ҳисси ломиса аст ба *рафтор*, ки мутааллиқ ба ҳисси биноист, нисбат дода мешавад. Бинобар ин, зеҳни хонанда ногузир мешавад барои дарки ороя ва тасвири шоирона ҳисси ломисаву биноиро бо ҳам даромезад ва “наرمрафторӣ”-ро ба шакли нав эҳсосу дарк кунад.

Корбурди орояи ҳиссомезии биной-ломиса метавонад ба халқи фазои ошнотару эҳсоситар дар шеър кумак кунад ва боис шавад, ки таҷрибаи басарию дидорӣ аз сатҳи сирфи дидан фаротар равад ва бо бофтҳои ҳиссии амиқтар гиреҳ бихӯрад. Ин ҳамомезии ҳиссӣ забонро аз чорчӯбҳои шахшуда фаротар мебарад ва ба он тавоноии шоиронаву тахайюлӣ мебахшад, ки дар он ҳамкориҳои муштараки ҳавос барои эҷоду дарки ҳиссомезӣ ва тасвир ба миён меояд.

Бедил дар шеърҳояш аз орояи ҳиссомезии биной-ломиса нисбатан камтар истифода кардааст:

“Тарсам шавад озурда зи тоби ниғаҳи гарм,

Рухсори ту, к-аз сояи миҷгон гила дорад” [13, с. 522]

Дар таъбири “ниғаҳи гарм” орояи ҳиссомезии биной-ломиса вучуд дорад, зеро *ниғаҳ* мутааллиқ ба ҳисси биной ва *гарм* мутааллиқ ба ҳисси ломиса аст. Шоир бо нисбат додани гарм ба ниғаҳ, ки диданист, на ламспазир, байни ду ҳис (биноию ломиса) ҳиссомезӣ эҷод кардааст.

Байтро метавон чунин шарҳ дод ва аз забони шоир гуфт, ки нигарон ҳастаму метарсам, ки аз гармои сӯзони нигоҳи ман рухсори ту озурда шавад, рухсоре, ки ҳатто аз сояи миҷгони ҳудаш гиламанд аст ва сояи миҷгони ӯ бар рухсораш сангинӣ мекунад. Маъшук он қадар латифу ҳассос аст, ки ҳато ба фишори сояи миҷаҳояшро тоб намеорад. Байт ишора ба латофат ва зарофати зиёди маъшук дорад, ки теғи нигоҳи ошиқ мумкин аст рухсори ӯро биёзорад.

“Дар ҷавонӣ беҳ, ки бошӣ ҳамсулуки офтоб,

То ҳаво гарм аст, бояд гармии рафтор сард” [13, с. 659].

Дар “гармии рафтор сард” ороия ҳиссомезии ломиса-биной-ломиса вучуд дорад, зеро *гармию сардӣ* мутааллиқ ба ҳисси ломиса ва *рафтор* мутааллиқ ба ҳисси бинойист. Дар ин байт рафтори гарм бо зоҳири сард тавсиф шудааст, ки дарку эҳсоси он хеле зарофату борикбинӣ меҳаҳад, чун ҳисси дугонаро дар зехни хонанда бедор мекунад, ки чи гуна метавон рафтори гарму сардро ҳамзамон дошт. Муроди шоир ин аст, ки инсон бояд нияти пок, самимияти ботинию гарму сӯзон дошта бошад, аммо дар зоҳир сард бошад. Таркиби “сардии рафтор” ишора ба ҳештандорӣ, матонат ва виқори берунӣ мебошад.

“Офтоб” намоди ҳақиқат ва камол аст. Ҳамсулукӣ бо офтоб, яъне аз ҷавонӣ бояд бо ҳақиқат ҳамсӯю ҳамнаво шуд ва гармии ботинро бо сардии зоҳир ҳамроҳ кард, ба ин маъно, ки бояд шуълавар буд, аммо насӯхт; ошиқ буд, аммо хомӯш; пур аз шавқ буд, аммо бо зоҳири сарду ором; оташи зери хокистар бояд буд. Ин ҳамон сулуку миёнаравии орифона аст, ки аз даруне ҷӯшону муштоқ ва беруне хомӯшу матину бовиқор иборат аст.

“Ба гармии ниғаҳ аз шуъла тоб мерезад,

Ба нармии сухан аз гавҳар об мерезад” [13, с. 565].

Таркиби “гармии ниғаҳ” ороия ҳиссомезии биной-ломиса дорад, зеро *ниғаҳ* мутааллиқ ба ҳисси биной ва *гармию шуъла*, ки ҳароратию ламспазиранд, ба ҳисси ломиса тааллуқ доранд. Шоир ниғаҳро ончунон пурҳарорат ва гарм тавсиф мекунад, ки гӯӣ аз гармои ниғаҳ шуъла мерезад, бинобар ин, ҳиссомезӣ байни ҳисси бинойю ломиса руҳ додааст.

Аз назари шоир нигоҳи маъшук сӯзонандаву таъсиргузор ва суханаш оромбахшу латиф аст. Тазодди байни шуъла ва об ба байт зебоии хос бахшидааст.

Дар ин байт ғайр аз ороия ҳиссомезии биной-ломиса ороия ҳиссомезии ломиса-шунавой низ дида мешавад, ки дар “нармии сухан” аст, зеро *сухан*, ки мутааллиқ ба ҳисси шунавоист, ба *нармӣ*, ки мутааллиқ ба ҳисси ломиса аст, нисбат дода шуда, сухан бо нармӣ тавсиф шудааст.

“Нармрафторӣ ба маънӣ хоби роҳат кардан аст,

Бистару болин ҳам аз худ зери сар медорад об” [13, с. 273].

Дар калимаи мураккаби “нармрафторӣ” орояи ҳиссомезии ломиса-биноӣ вучуд дорад, зеро рафтор, ки ба ҳисси дидорӣ тааллуқ дорад, бо нарм, ки мутааллиқ ба ҳисси ломиса аст, тавсиф шудааст. *Об зери сар гузоштан ё бистару болин аз об доштан* низ орояи ҳиссомезии биноӣ-ломисаи латифу сабуке дорад, зеро болину бистар дидашаванданд, аммо об дар зимни он ки дида мешавад, ҳарорат дорад ва гармию сардии онро бо ламс метавон фаҳмид.

Нармрафторӣ дар байт ба оромиши даруну рафтори мутавозеонаи ирфонӣ ишора дорад, ки заминасози хоби роҳат ва оромиши ботин аст. Агар инсон бархурдор аз нармрафторию оромиши дарун бошад, на танҳо худӣ ӯ, балки ҷаҳони перомунаш низ ба сӯйи латофат мегарояд ва ором мегирад; гӯё рӯйи об хоб рафтаӣ, бе он ки ғарқ шавӣ. Дар назарияи ваҳдативучудии ирфонӣ оромию нармии сулуки инсон дар ҳама чиз ҷорӣ мешавад ва ӯ бо ҷаҳон ваҳдат пайдо карда, ба оромиши ҳалалнопазир даст меёбад.

Шунавой-чашоӣ (чашоӣ-шунавой). Орояи ҳиссомезии шунавой-чашоӣ яке аз ҷилваҳои ҳунармандонаи ҳиссомезӣ дар забони бадеист, ки дар он вежагиҳои марбут ба ҳисси шунавой ба падидаҳои мансуб ба ҳисси чашоӣ нисбат дода мешавад, баръакси он низ сураат мегирад. Дар ин ороя, шоир бо баҳрагирӣ аз тахайюлу офариниши ҳунараӣ, садо ё овоеро чунон тавсиф мекунад, ки гӯӣ маззае хос дорад ва падидаҳои чашоиро тавре баён мекунад, ки гӯё садо дошта бошанд.

Ин таркиби ҳиссомезӣ сабаби эҷоди тасвири тозаву таъсиргуздор дар зеҳни хонанда мешавад ва таҷрибаи эҳсосии аз дарки маъмул фаротар барои барҷастасозии зебоии савтӣ ё баёни латофат ё талҳии садохост, ба тавре ки садо на танҳо шунида, балки чашида ҳам мешавад ва ҷизҳои чашоӣ гӯё шунида мешаванд.

Дар ғазалиёти Бедил орояи ҳиссомезии шунавой-чашоӣ ба таври нисбӣ вучуд дорад ва шоир дар ин гуна ҳиссомезӣ ҳисси чашоиро бо вобастаҳое чун намак, шӯрӣ, ширинӣ, завқ, талҳӣ, шакарин, бемазза ва ғайра бо ҳисси шунавой ва вобастаҳое монанди ханда, гуфтугӯ, душном, гуфтор, хабар, ғиғон, ҳарф, афсона, садо ва сухан таркиб карда, тасвирҳои зебоеро ба вучуд меорад.

“Булбул, ар расй ба чаман, тарҳи хомушй мафикан,

Нола кун, ки бар лаби гул ханда бенамак нашавад” [13, с. 618].

“Ханда бенамак нашавад” ороия ҳиссомезии шунавой-чашой дорад, зеро *ханда* ба ҳисси шунавоию биной тааллуқ дорад, бояд шунидаву дида шавад, аммо *намак* ба ҳисси чашой тааллуқ дорад, бояд чашида шавад, то мазза эҳсос гардад. Шоир бо ин таркиб се ҳисро бо ҳам омехта ва ҳиссомезии шунавой-биной-чашой эҷод кардааст.

“Булбул” дар адабиёти ирфонӣ намоди солики ошиқ аст ва гул намоди маъшук ё ҳақиқати мутлақ аст. “Чаман” намоди ҷаҳони ҳастист. “Булбул” (ошиқ) вақте ба “чаман” (маҳзари маъшук) мерасад, набояд сукутро интиҳоб кунад, зеро дидор бо маъшук шавқу шӯри даруниро бармеангезад, ки ба сурати овозу нола таҷаллӣ меёбад.

“Булбул” (ошиқ) дар сурате ки изҳори ишқу нола кунад, сабаби “намаки хандаи гул” (хандаи маъшук) мешавад. Дар инҷо навъе робита байни ошиқу маъшук матраҳ аст. Нолаи ошиқ боиси хандаи маъшук мегардад ва онро маъно мебахшад. Бинобар ин, ошиқ набояд ҳоли дарунии худро пинҳон кунад, бояд бо нолаву ғиғон онро ба маъшук баён намояд. Таҷаллию шукуфоии ҷамоли гул (маъшук) аз хандаи лабаш аст. Агар ошиқ хомӯш бимонад, ханда ва дар натиҷа зебӣ аз ҷамоли маъшук аз байн меравад, зеро нолаи ошиқ ва хандаи маъшук дар ҳалқи маъно ва зебӣ шариканд.

“Ширинии гуфтор зи мо завқи амал бурд,

Чун ваъдаи ноқис ба вафое нарасидем” [14, с. 1098].

Таркиби “ширинии гуфтор” ороия ҳиссомезии чашой-шунавой дорад. Шоир бо канори ҳам овардани ҳисҳои чашоию шунавой ҳолати шунидории *сухан гуфтанро* бо сифати чашидани *ширин будан* тавсиф мекунад, ки боиси тадохул ва омезиши ҳавос шудааст. “Завқи амал” низ дар ин байт ороия ҳиссомезии чашой-биной дорад, зеро *завқ* (дар маънои қадимӣ ва воқеии худ) ба ҳисси чашой ва *амал* (рафтор) ба ҳисси биной тааллуқ дорад.

Бедил дар ин байт мегӯяд ба сабаби ширину лаззатбахш будани гуфтугӯ ба он часпидаем, нишастаему соатҳо гап мезанем, аммо амале аз пайи он надорем.

Ба монанди ваъдаи хому сарсарие, ки иҷро карда намешавад. Агар ба тарзи дигар гӯем, бо забонбозию ҳарф ба мақсад намерасем, чунки вафо бо амалу рафтор исбот мешавад, на бо ваъдаҳои ширину фиребандаи забонию гуфторӣ. Дар байт таъкид шудааст, ки ҳарфу сухани холиро тарк намоему ба анҷоми корҳо иқдом кунем. Дар ин маврид ин гуфтаи Мавлоно бисёр муносиб меояд: “Кӯшиши беҳуда беҳ аз хуфтагӣ”.

“Оҳ, аз ҳаловати сухану халқи бетамиз,

Оташ ба хонаи кӣ занад ангубини мо” [13, с. 114]?!

Шоир дар ибораи “ҳаловати сухан” ҳисҳои чашоию шунавоиро бо ҳам омехтааст ва ҳиссомезии чашой-шунавой эҷод кардааст, зеро суханро ба ширинӣ нисбат дода, бо ҳаловат (таъми ширин), ки чашида мешавад, тавсиф кардааст, дар ҳоле ки сухан бояд шунида шавад, на чашида.

Бедил дар ин байт ба навъе ҳасрату шикоят аз ҳамзамононаш мекунад, ки қадри сухани нобро намедонанд ва аз он лаззат намебаранд. Дар мисраи дуюм манзур аз “ангубини мо” метавонад шеърӣ баланду шаккарини шоир бошад, ки монанди асали воқеӣ ба сабаби баландмартабаву камёб буданаш хонандаи қадрдону хушфаҳми худро наёфтааст. Ибораи “халқи бетамиз” дар мисраи аввал интиқоди талхи иҷтимоист, ки ба аз байн рафтани маънавияту ахлоқ дар ҷомеа ишора мекунад.

“Забони ҳоли хат дорад ҳадиси шаккари лаълаш,

Аз ин тӯтӣ тавон омӯхтан ширинмақолиро” [13, с. 227].

“Ҳадиси шаккари лаълаш” ва “ширинмақоли” орои ҳиссомезии чашой-шунавой доранд, зеро “ҳадис”, ки мутааллиқ ба ҳисси шунавоист, бо “шакар”, ки мутааллиқ ба ҳисси чашоист, тавсиф шудааст ва “мақол” (сухану калом) низ бо “ширин” тавсиф шудааст. Бинобар ин, дар ҳар ду маврид омезиши ҳавос байни ҳисҳои чашоию шунавой сураат гирифтааст.

Аммо дар “ҳадиси шаккари лаълаш” тадохулу омезиш байни се ҳис (шунавой, чашой ва биной) рух додааст, чунки “лаъл” (истиора аз лаб) ба ҳисси биной дахл дорад. Омезиши се ҳис дар як оро ба таҳайюли зарифи Бедил иртибот дорад, ки дар як тасвир се ҳисро даргир мекунад ва падидаеро бо

тасвирсозӣ эҷоду ироа мекунад, ки ҳамзамон шуниданӣ-чашиданӣ-диданӣ буда, барои эҳсосу дарки он ниёз ба се ҳис аст.

“Забони ҳол” дар ирфон ишора ба баёнест, ки бо дилу ботин анҷом мешавад, на бо забони зоҳирӣ. Ба ҳамин далел, паёми маъшук ба ориф (ошиқи солиқ) аз тариқи баёни ҳол, ки забони ғайризохирист, мунтақил мешавад. Дар ин маврид бо як масъалаи муҳим ва бузурге дар таърихи адабиёту ирфон бармехурем, ки аксари орифони шоир ба он ишора кардаанд ва он ҳам нотаваии забон дар баёни таҷрибаҳо ва ҳақиқатҳои ирфонист. Онҳо бовардоранд, ки чун маърифати ирфонӣ аз роҳи шухуд бидуни ширкати ақлу мантиқ ба даст меояд, гоҳе забон, ки бар асоси қоидаҳои мантиқию ақлонӣ бунёд ёфтааст, дар баёни он таҷрибаҳо ва дарёфтҳо очиз менамояд. Дар ин гуна ҳолатҳо ва мавридҳост, ки ба гуфтаи муҳаққиқи тоҷик Шодимуҳаммад Суфизода “орифони шоир дар баёни андешаи худ ранҷҳо мекашанд ва забонро дар баёни ҳолоти ботинии хеш нотаваӣ ва бегона меҳисобанд ва ба навъе нобоварона ба он муносибат мекунанд. Шояд аз ин ҷост, ки теъдоди бузурге аз аҳли тариқат, ки зикрашон дар тазкираҳову маноқиб ва таърихномаҳо фаровон дида мешавад, ба тасниф ва китобат даст назадаанд” [134, с. 56].

Шунавой-бӯёӣ (бӯёӣ-шунавой). Ороӣ ҳиссомезии шунавой-бӯёӣ аз ҷумлаи таркибҳои ҳунароӣ дар забони форсии тоҷикӣ, ки дар он шоир ба шакли бисёр зариф байни ду ҳисси гуногун пайванд барқарор мекунад, то таъсири бештаре бар зеҳни хонанда бигузорад. Дар ин навъи таркиб ё омезиши ҳисси бӯйидани як чиз бо шунидан ҳамроҳ мешавад ва баръакс он низ сурат мегирад, яъне шунавой дар зимни шунида шудан бархурдор аз бӯй низ мешавад.

Бедил мегӯяд, ки “Ҷуз ба гӯши гул садои бӯйи гул нашнадаам”, *садо* ба ҳисси шунавой дахл дошта, бо бӯй, ки ба ҳисси бӯёӣ марбут аст, ҳамроҳ мешавад ва гӯё бӯйи гул дорои садо аст.

Дар шеърҳои Бедил бо истифодаи вежагии “бӯ” ҳамчун мадраки ҳисси бӯёӣ ва бархе аз вежагии ҳисси шунавой ҳамчун шунидан, овоз, садо, нағма, тарона ва ғайра ороӣ ҳиссомезии шунавой-бӯёӣ (бӯёӣ-шунавой) сохта шудааст.

“Бехудӣ нанхуфт асрори дили ғампешаам,

Бӯйи май охир садо шуд аз шикасти шишаам” [14, с. 1013].

“Бӯйи май охир садо шуд”, яъне бӯ мутааллиқ ба ҳисси бӯёй, табдил ба садо шудааст, ки ба ҳисси шунавой марбут аст; ангор бӯй шунида мешавад, на бӯйида ва истишмом. Ин омезиши ҳиссӣ тасвире хеле зебо ва хорикулода эҷод кардааст, ки ба сюрреализму фаровокеият мерасад, зеро дар сухани шоир бӯйи май ба садо табдил шудааст.

Бехудӣ дар ирфон ҳолатест, ки солиқ пас аз таййи мароҳили сукуту риёзат ба он мерасад ва гӯё дар ҳақиқат фонӣ мешавад. Асрори дили ғампешаи ориф, ки нихуфта аст, мавқеи фонӣ шудан дар ҳақиқат бо он яке мешавад. “Май” намоди маърифату шароби васл аст ва шиша пардаву “ман”-и ҷисмонии фард аст, вақте ки шиша шикаста мешавад, солиқи ориф аз пардаву мани ҷисмонӣ раҳо шуда, дар ҳақиқат фонӣ мешавад. Асрори пинҳон мавқеи шикастани шишаи нафс ошкор мешавад.

Дар ин байт бо омезиши ду ҳис ва истифода аз намодҳои ирфонии (май, шиша ва бехудӣ) тасвире зебо аз фурӯпошии нақш ва таҷрибаи висол ироа шудааст. Байт дорои сохтори забонии зебову чандовоист ва маънои ирфонии амику латифе дорад.

“Ғайрро дар хилвати таҳқиқи маънӣ бор нест,

Ќуз ба гӯши гул садои бӯйи гул наштидаам” [14, с. 991].

Дар “садои бӯйи гул” орои ҳиссомезии шунавой-бӯёй вучуд дорад, зеро садо мутааллиқ ба ҳисси шунавой ва бӯй мутааллиқ ба ҳисси бӯёист. Шоир мегӯяд, бӯйи гулро шунидааст ва ба бӯй садо мебахшад, дар ҳоле ки бӯй садо надорад. Бинобар ин, байни ҳисси шунавой ва бӯёй омезиши ҳисҳо ба миён омадааст.

Манзури ирфонии байт ин аст, ки ҳақиқатро фақат аҳли ботин ва покдилон, ки худ монанди гул ҳастанд, дарк меkunанд, зеро ҳақиқат пок аст ва барои дарки он бояд мисли гул пок бошем. Барои дарки ҳақиқат зарурат ба далел овардан нест, балки аҳли дил ҳақиқатро аз роҳи дил бо шухуд дарк меkunанд.

“Чунуни нотавагонро ҳамӯшӣ медиҳад шуҳрат,

Ба ғайр аз бӯ садое нест занҷири рағи гулро” [13, с. 107].

Дар “ба ғайр аз бӯ садое нест” орояи ҳиссомезии бӯёй-шунавой вучуд дорад, шоир ҳисси бӯёии “бӯ”-ро ба ҳисси шунавоии “садо” меомезад, ки ин кор боиси тадохулу омезиши ҳавос шуда, ҳиссомезӣ руҳ медиҳад.

Манзури шоир ин аст, ки барои дарки ҳақиқат ниёз ба чунун ва он ҳам чунуну ҳаёхуи зоҳирӣ нест, шоиста аст, ки чунуни ориф дар сукуташ пинҳон бошад, яъне даруни пурчӯшу хурӯш дошта бошад, аммо зоҳири сокиту ором. Ҳақиқат мисли садову ҳаёху нест, мисли бӯй аст, ба оромӣ дар ҳама ҷо паҳн мешавад, бояд ҳақиқатро бо хомӯшию оромӣ эҳсосу дарк кард ва аз занҷири асорати беҳабарӣ раҳой ёфт.

“Навои андалебон нақҳати гул шуд дар ин саҳро,

Магар мино ба қул-қул вокашад ҳарф аз лаби чӯе” [14, с. 1325].

Дар таркиби “навои андалебон нақҳати гул шуд” ду ҳисси шунавой (навои андалебон) ва бӯёй (нақҳати гул) бо якдигар омезиш ёфтаанд. Шоир навро ба нақҳат (атр) табдил кардааст; ангор овози парандагон бӯй ва атри гулҳоро дорад. Дар ин мисол ҳиссомезӣ ба сурати бисёр бадеъ ва ҳаёлангез руҳ дода, ду ҳисси гуногун дар як тасвир идғом шудааст.

Чунон ки қаблан зикр шуд, дар ирфон андалеб ё булбул намоди ошиқ ва гул намоди маъшук аст. Ин ки навои булбул ба гул табдил мешавад, нишон медиҳад ошиқ чунон дар зикри маъшук ғарқ аст, ки овози ошиқ ҳам бӯйи маъшукро медиҳад.

Шунавой-ломиса (ломиса-шунавой). Орояи ҳиссомезӣ бо ду сӯйи таркиби шунавой-ломиса яке аз шеваҳо ва рӯйкардҳои адабӣ дар забони форсии тоҷикӣ, ки бо баҳрагирии ҳамзамон аз вежагиҳои марбут ба садо (шунавой) ва тамоси ҷисмӣ (ломиса) дар тавсифҳо ва тасвиросозиҳои адабӣ ба кор меравад.

Ин ороя бо эҷоди таркибе аз идрокоти шунавоию ломиса талош мекунад таҷрибае зиндатару ошнотар аз як мавқеият, саҳна ё эҳсосро ба хонанда мунтақил кунад. Дар ин навъи баён шоир садоҳоро тавсиф мекунад, ки на танҳо шунида мешаванд, балки ба навъе ламс низ мешаванд; тавре ки Бедил

мегӯяд: “Ҳарфи сарде кӯҳи тамкинро зи ҷо бармеканад”, ки *ҳарф* ба ҳисси шунавой ва *сард* ба ҳисси ломиса мутааллиқ аст, аммо ду ҳисси шунавоию ломиса бо ҳам омезиш ёфта, тасвири ҳиссомезии “ҳарфи сард”-ро эҷод кардааст, ки шуниданию ламсшуданист. Сухани шоир киноист ва бо ҳарфи сард, яъне сухани бемавқеъ ва нодуруст, инсонии бисёр ботамкин ва ором ҳам ошуфтаву асабӣ мешавад, ки воқеан тасвири дуруст аст.

Дар шеърҳои Бедил ороияи ҳиссомезии шунавой-ломиса вучуд дорад ва гоҳе ба сурати киноӣ намоён шудааст.

“Саҳл машмар сухани сард ба равшангуҳарон,

Ки нафас бар руҳи оина зи селе кам нест” [13, с. 283].

Ибораи “сухани сард” намунае аз ороияи ҳиссомезии шунавой-ломиса аст, зеро *сухан* ба ҳисси шунавой ва *сард* ба ҳисси ломиса тааллуқ дорад. Бинобар ин, тадохулу омезиши ҳавос байни ду ҳис сурат гирифтааст.

Шоир мегӯяд, инсонҳои поксирешту некиҳод (равшангуҳарон) монанди оина ҳастанд, тавре ки нафас кашидан дар баробари оина бар он таъсир мегузорад, сухани сард бар дилу ҷони афроди поксирешт таъсири озордиҳанда мегузорад. Бар ин асос, беҳтар аст мутаваҷҷеҳи чигунагии рафтору суҳбати худ бо инсонҳо, бавежа инсонҳои поксирешт, бошем.

“Хун шуд дилу зи ашк асар мекашад ҳанӯз,

Соз об ғашту нағмаи тар мекашад ҳанӯз” [14, с. 863].

Дар таркиби “нағмаи тар” ороияи ҳиссомезии шунавой-ломиса вучуд дорад, зеро дар ин таркиб, шоир вежагии ламсии тар буданро ба унсури шунавой (нағма) нисбат додааст. Дар ибораи *нағмаи тар* омезиши ҳавос байни ҳисҳои шунавоию ломиса сурат гирифтааст ва бар асоси он ороияи ҳиссомезӣ эҷод шудааст.

Дар ирфон ҳар унсури табиӣ маъноӣ рамзӣ дорад. Хун шудани дил, асар кашидани ашк, об ғаштани соз ва нағмаи тар кашидан ҳама аз назари ирфонӣ қобили таъбиру тафсир ҳастанд. Дар ин тасвири ноб фироқу сӯзи ошиқӣ ориф барои маъшук вучуд дорад. Байт на танҳо дарди фироқӣ ошиқонаи ирфониро ба

тасвир мекашад, балки онро ба зебоии мусикиёӣ бадал мекунад; гӯй дар авчи дард навъе ҷамоли пинҳони маъшук вучуд дорад.

“Ҳарфи сарде кӯҳи тамкинро зи ҷо бармеканад,
Аз насиме хонаи бетобии дарё бапост” [13, с. 299].

“Ҳарфи сард” орояи ҳиссомезии шунавой-ломиса дорад, зеро *ҳарф* ба ҳисси шунавой ва *сард* ба ҳисси ломиса мутааллиқ аст. Дар ин таркиб омезиши ҳавоси шунавоию ломиса рух дода, тасвири шуниданию ламсшудани “ҳарфи сард” эҷод шудааст.

Шоир мегӯяд, ки сухани сард ҳарчанд ба зоҳир ночизу хурд намояд ҳам, метавонад таъсири бузургу ғайриҷашмдошт дошта бошад; метавонад кӯҳи тамкиnero аз ҷо беҷо кунад ва эҳсосоту хашмро ба вучуд биёрад. “Кӯҳи тамкин” дар ин ҷо истиора аз инсонии сабуру матину бовиқор аст. Монанди он ки гоҳе як насими одӣ сабаби нооромию ҳаракатҳои бетобонаи оби дарёву баҳр мегардад.

“Ҷарбу нармӣ дар каломии ошиқон парвардаанд,
Нағмаи минқори мурғони ту мағзи pistaest” [13, с. 240].

“Ҷарбу нармӣ калом” орояи ҳиссомезии шунавой-ломиса дорад, зеро сифатҳои *ҷарбу нарм* мутааллиқ ба ҳисси ломиса ҳастанд, аммо дар ин байт ба *калом*, ки ба ҳисси шунавой марбут аст, нисбат дода шудааст. Бинобар ин, байни ду ҳисси шунавоию ломиса омезиш ба миён омадааст.

Сухани инсонҳои ошиқ пур аз зебоию ширинист, фаҳшу дурӯғу талхӣи озори касе аз забони онҳо шунида намешавад, чунки дунёи ишқ олами нармию зебоию хушзабонист. Ишқ ошиқони воқеиро тарбият мекунад ва ба онҳо зебонигарӣю ширинзабонӣю ҳулки нек меомӯзад.

“Ошиқон” аз назари адабиёти ирфонӣ касонero мегӯянд, ки орифу солики роҳи ҳақиқатанд. Бар ин асос, забони орифон лабрес аз малоҳату латофату нармист, чунки дилҳояшон пуру оганда аз ишқи ҳақиқат аст, суханашон аз сарчашмаи ишқ метаровад ва монанди мағзи pistaи бидуни пӯст, ки чизи арзишманду писандида аст, пур аз ҷавҳару маъност. “Мурғони ту” метавонад киноя аз касоне бошад, ки ошиқи маъшук ҳастанд ва ўро меситоянд.

Бӯёй-ломиса (ломиса-бӯёй). Шоир гоҳе барои интиқоли таҷрибаи дарунӣ ё ҳисси аз таркибу омезиши ду ҳис истифода мекунад; яке аз ин омезиши ду ҳис, таркибу талфиқи ҳисҳои бӯёию ломиса аст. Дар ин ҳолат роиҳаву атри хос, на танҳо ба машом мерасад, балки навиъе эҳсоси ҳисмию ламсиро низ дар зеҳн ба вучуд меорад; гӯй бӯ қобили ламс аст ё ҳиссе аз гармӣ, сардӣ, нармаӣ ё дуруштиро дар худ дорад ва ҳамин тавр унсурҳои ламсию ҳисмӣ, гӯё атрею бӯе доранд.

Чунин таркибҳое таҷрибае амиқтару ошнотар барои хонанда аз тасвир дар шеър ба вучуд меоварад ва ўро бештар даргири фазои бадеию таҳайюлии асар мекунад.

Ҳиссомезии бӯёй-ломиса дар шеърҳои Бедил вучуд дорад, аммо кам аст ва ба чанд байт маҳдуд мешавад:

“Агар ба бӯйи дили хаста тар кунанд димоғат,

Гули дигар, ки надорад ҷаҳон, ба ҷанг нагирӣ” [14, с. 1386].

“Ба бӯйи дили хаста тар кунанд димоғат” орояи ҳиссомезии бӯёй-ломиса дорад. *Бӯй* мутааллиқ ба ҳисси бӯёй ва *тар* мутааллиқ ба ҳисси ломиса аст ва шоир мегӯяд бо бӯй димоғи туро тар кунанд. Бинобар ин, ҳисси бӯёию ломиса омехта шуда, ҳиссомезӣ рух додааст.

Манзури байт ин аст, ки агар бӯйи дарду ранҷи дилҳои шикастаро дарку эҳсос кунӣ, ба огоҳии амиқу ирфонӣ даст ёфта, ҳақиқатро дар ранҷу риёзат дармеёбӣ. Дар он ҳолат ҳеч зебоию лаззати даргузару инҷаҳонӣ, ҳатто агар гули бемонанд бошад, туро ҷазб нахоҳад кард, чун ту ба ҳақиқати волотар даст ёфтай.

“Бӯйи баҳор дар қафаси ғунча доғ шуд,

Азбаски танг кард ҷаманро ғиғони мо” [13, с. 87].

“Бӯйи баҳор дар қафаси ғунча доғ шуд” орояи ҳиссомезии бӯёй-ломиса дорад, зеро бӯй мутааллиқ ба ҳисси бӯёй ва доғ (хеле гарм) шудан мутааллиқ ба ҳисси ломиса аст. Бинобар ин, доғ шудан, ки гармову сӯзиш дорад ва ламсист, бо бӯй, ки бӯёист, тавсиф шудааст. Бар асоси иртиботи *бӯй* ва *доғ* омезиши ҳавос байни бӯёию ломиса рух додааст.

Шоир ишора ба ранчу дарду фиғони одамӣ дорад, ки аз бас зиёд аст, чаману табиатро низ фаро гирифтааст; бӯйи баҳор натавониста фарогир шавад ва дар кафаси ғунча сӯхтаву фано шудааст.

“Зи аҳли қол тавон бӯйи дарди дил бурдан

Ба ҷойи нағма агар хун кашад раги танбӯр” [14, с. 846].

“Бӯйи дарди дил” орояи ҳиссомезии бӯёй-ломиса дорад. *Бӯй* ба ҳисси бӯёй ва *дарди дил* (дар маънии аслии худ) мутааллиқ ба ҳисси ломиса аст, зеро дард ҳамчун сӯзиш ва ғайра ба навъе эҳсосӣ-ламсӣ буда, андӯху дарди дил метавонад сабаби ҳисси фишурдагию сангинию сӯзиш дар сина шавад. Бар ин асос, омезиши ҳавос байни бӯёй ва ломиса ба миён омадааст.

Муроди шоир ин аст, ки агар аз ранчи башарӣ воқиф бошем, метавонем ҳатто аз аҳли қолу ҳаёху бӯйи дарду андӯхи дилу ҷонашонро эҳсос кунем, зеро ҳаёхуи аҳли қол (мубоҳисаву баҳсу чадал) мисли нағмаи танбӯр аст ва нағмаи танбӯр метавонад хуни рағу тори танбӯр бошад.

“Бӯйи дарде метаровад аз мизочи навбаҳор,

Дар ғубори ранг дорад нолаи бемор гул” [14, с. 963].

Таркиби “бӯйи дард” дар воқеъ орояи ҳиссомезии бӯёй-ломиса аст, чун дард, ки ҳисси ламсист, ба сурати бӯёй тавсиф шудааст, дар ҳоле ки дард бӯй надорад. Бинобар ин, чизе, ки ламс ё ҳис мешавад, бо бӯй баён шудааст. Дар *бӯйи дард* ҳисси бӯёй ва ломиса дучори омезиши ҳиссӣ шудаанд.

Мурод аз ин байт он аст, ки ҳама ҷоро андӯху ранҷ фаро гирифтааст, ҳатто, монанди об аз мизочи навбаҳор метароваду мавҷ мезанад. Гулҳо, ки дар баҳор бояд бишқуфанду нишот оваранд, ба ҷойи нишот, дар даруни ғубор мисли беморон нола мекунанд. Ба гумони қавӣ, шоир ба нооромӣҳо ва ҷангу хунрезӣҳои шохзодагонӣ Ҳинди замонааш низ ишораи зимнӣ кардааст.

Бӯёй-чашой (чашой-бӯёй). Шоир бо таркибу омезиши ҳавос тасвири ғайриодӣ ҳаёлангез меофаринад, зеҳни хонандаро ба таҷрибае тоза ва фаротар аз дарки маъмул фаро меҳонад. Яке аз анвои таркиби ҳавос ё ҳиссомезӣ омехтани ҳисси бӯёйю чашоист, зеро ин ду ҳис дар таҷрибаҳои рӯзмарра, бавежа вақти хӯрок хӯрдан ё бӯйидани роиҳаи ғизо ва ғайра пайванди табиӣ

доранд. Дар ин навъи ҳиссомезӣ бӯйи чизе бо маззаи он омехта мешавад, то ҳисси наву отифитар ба хонанда илқо шавад.

Масалан, вақте ки Бедил мегӯяд: “зи бӯйи гул намаке мезанам”, дар воқеъ ҳисси бӯёию чашоиро омехтааст, зеро намак ба ҳисси чашоию зоиқа иртибот дорад ва бӯй ба ҳисси бӯёй. Аммо Бедил ба бӯйи гул маззаи намакро изофа мекунад ва ҳамзамон, ки гул бӯй медиҳад, маззааш низ чашида мешавад.

Орояи ҳиссомезии бӯёй-чашой дар шеърҳои Бедил вучуд дорад, аммо мисли ҳиссомезии бӯёй-ломиса каму маҳдуд аст:

“Ба завқи гарди раҳат медавам саросари боғ,

Зи бӯйи гул намаке мезанам ба захми димоғ” [14, с. 926].

Дар таркиби “зи бӯйи гул намаке мезанам” орояи ҳиссомезии бӯёй-чашой вучуд дорад, зеро бӯй ба ҳисси бӯёй ва намак ба ҳисси чашой тааллуқ дорад. Бинобар ин, ҳисҳои бӯёию чашой дучори тадохулу омезиши ҳиссӣ шудаанд.

Дар байти нахуст орояи ҳиссомезии чашой-биной низ вучуд дорад, чун дар таркиби “завқи гарди раҳ” ҳисси чашой, ки *завқ* аст ва ҳисси биной, ки *гарди раҳ* аст, омехта шуда, ҳиссомезӣ руҳ додааст.

Ин байт яке аз байтҳои хеле зебои Бедил аст; шоир аз орзуи дидори маъшук сухан мегӯяд, аммо аз дидоре, ки амалӣ намешавад, зеро ошиқ мунтазир асту дар саросари боғ медавад ва гарди роҳи маъшукро мечашад, аммо ба ёр намерасад ва фақат захми интизори ӯ тоза мешавад.

“Бӯйи гул ташнаи таълифи вафост,

Ғунча поси нафаси беморист” [13, с. 331].

Дар таркиби “бӯйи гул ташнаи таълифи вафо” орояи ҳиссомезии бӯёй-чашой вучуд дорад, зеро таркиби *бӯйи гул*, ки ба ҳисси бӯёй тааллуқ дорад, бо вожаи *ташна*, ки ба ҳисси чашой марбут аст, омехта шудааст ва байни ҳисҳои бӯёию чашой омезиши ҳавос сураат гирифтааст.

Бӯй ва роиҳаи гул намоди зебоию латофат буда, ташнаи пайванд бо вафодорӣ ва муҳаббат аст, зеро зебоии зоҳирӣ бидуни вафо ноқис аст. *Ғунча* намоди хомию нопухтагист, гӯй посдор ё муҳофизи як нафаси бемор аст. Шоир дар ин байт зебоии зоҳирӣ (гулу бӯй)-ро ниёзманди вафодорию маънавият

медонад ва адами шукуфтагӣ (ғунча будан)-ро ҳамчун беморӣ ё камбуди дарунӣ муаррифӣ мекунад.

Дар поёни баррасиҳои ин фасл, ки ба далели асосу ҷавҳари мавзуи ҳиссомезӣ будани он каме тулонӣ шуд, бояд ба сабабу омилҳои муҳимми истифодаи фаровони Бедил аз он ишора шавад. Ба назар мерасад, омили аввал ҷаҳони шоиронаи Бедил аст, ки мислу монанде ба худ надорад. Ёро бар асоси ҷаҳонбинӣ ва навъи андешаҳояш метавон “абаринсон” номид. Бедил ҳастӣ ва ҷаҳонро чуноне намебинаду намефаҳмад, ки инсонҳои дигар онро мебинанду мефаҳманд. Ҷаҳон аз назари Бедил чандово, печида ва сайёл (равону ҷорӣ) аст. Ҳама чиз дар нигариши ӯ дар охир ба як нуқта мерасанду ваҳдат меёбанд ва ашъи моддӣ сояву намоде аз ҳақиқати кул ҳастанд. Барои баёни чунин ҷаҳону ҷаҳонбиние забони якҳиссӣ кофӣ нест. Ба ин хотир, барои нишон додани умқи идроки инсонӣ ва ваҳдати таҷрибаҳо вежагиҳои ҳавзаҳои ҳиссию ба якдигар омезишу интиқол медиҳад.

Омили дуюм мавзӯ ва муҳтавои олии зеҳние ҳамчун асрори тавҳид, рози ҳастӣ ва мавқеияти инсон дар ин ҷаҳон аст, ки шоир аз он суҳан меғӯяд. Бедил бо бакоргирии ҳисҳои зоҳирӣ дар баёни ин мавзӯҳо сабъ кардааст, ки он муҳтавиёти олиро барои муҳотабонаш то ҳадде дастрастару ошнотар кунад. Ба ин далел, ки инсон чизҳоро, ки бо ҳисҳои зоҳириаш бевосита таҷриба мекунад, бештар мефаҳмад ва бештар қабул мекунад.

Вежагии ошноизудоёна доштани ҳиссомезӣ ва таровату тозагӣ бахшидан ба забону баён аз омилҳои дигар аст, ки қаблан дар чанд маврид ба он ишора шуд.

Омили дигар баландтар ва дуртар рафтани парвози ҳаёли шоир бо истифодаи ҳиссомезист. Нозукҳаёли ва ҳаёлпардозии беш аз андоза дар сабки ҳиндӣ тақозо кардааст, ки шоирон ба ҷанбаҳои гуногуни вучуди инсонӣ ба таври дигаре нигоҳ кунанд ва ба ин ки ҳудудҳои ҳиссии инсон мутлақ аст, шакл кунанд, ки ин кор дар шеърӣ Бедил боиси кашфи ҷанбаҳои тозаии тавоноии ҳиссии инсон аз нигоҳи ҳисҳои панҷгона гаштааст.

Ҳамчун натиҷагирии ин фасл метавон зикр кард, ки ҳарчанд бар асоси гуфтаи Шафеии Кадканӣ тақсимбандии ҳиссомезӣ дар забони форсии тоҷикӣ бар асоси таркиби ҳавос метавонад бисту панҷ навъ бошад, аммо чунон ки баррасии мо нишон медиҳад, дар ғазалиёти Мирзо Абдулқодири Бедил фақат анвои ҳиссомезиҳои *биноӣ-шунавоӣ*, *биноӣ-бӯёӣ*, *биноӣ-чашоӣ*, *биноӣ-ломиса*, *шунавоӣ-чашоӣ*, *шунавоӣ-бӯёӣ*, *шунавоӣ-ломиса*, *бӯёӣ-ломиса*, *бӯёӣ-чашоӣ*, дар умум нӯҳ навъ, ба кор рафтааст. Албатта, метавон бо иваз кардани ҷойи ҳисҷо анвои ҳиссомезиро ба ҳаждаҳ навъ расонд ва мушаххас кард, ки дар ғазалиёти шоир ҳаждаҳ навъи ҳиссомезӣ ба кор рафтааст. Аз назари басомад дар ҳиссомезӣ бар асоси таркиби ҳавос бештарин ҳиссомезии шеърҳои Бедил марбут ба ҷойгузиниҳои вежагиҳои ҳисҷои биноӣю шунавоӣ аст ва камтарин басомад дар таркиби ҳавоси бӯёӣ ва чашоӣ дида мешавад. Таркиби ҳисҷои чашоӣ ва ломиса дар ғазалиёти шоир ба кор нарафтааст.

2.3. Ҳиссомезӣ – ҷузъи муҳимми сабксоз дар ғазалиёти Бедил

Пеш аз баррасии ҳиссомезӣ аз назари сабксозӣ ва ҷойгоҳи сабкӣ дар ғазалиёти Бедил дар мавзӯи ҷӣ будани сабк ва ҷӣ гуна нақши сабксоз пайдо кардани падидае чанд суҳан гуфтан лозим аст.

Сабк, ки муодили англисию русии он “style” ва “стиль” аст, дар забони арабӣ ба маънои ғудохтани зар ва нуқра мебошад [51, с. 15]. Ба ин маъно, ки зару нуқраи бешакл ғудохта мешавад ва дорои шаклҳои формҳои мутафовит шуда, бар асоси тафовути шаклу форм ҳар кадом ҳувият ва номи ҷудогона аз якдигар пайдо мекунад. Дар ҳоле ки дар тилофурӯшӣ садҳо гӯшвора аз як чинс (масалан, аз тило) вучуд дорад, аммо ҳар кадом бинобар сабки худ фарқ мекунад.

Сабк дар шеър низ ҳамин вазифаро дорад, ки бо равишҳои хос он чи дар зеҳни мост, онро ба василаи таркиби калимот ба баён медарорад ва дар шеър ироа мекунад [92, с. 38] ва боиси иттиҳоди шаклу муҳтаво мешавад [144, с. 29]. Аммо эҷоди сабк дар шеър ба осонӣ сурат намегирад, зеро шоир бо маҷмуаи

азиме аз забон рӯ ба рӯст, ки овоҳо, калимаҳо, сохторҳои сарфию нахвӣ, сохторҳои балоғӣ ва орояҳои бадеиро шомил мешавад. Аз чигунагии истифодаву интиҳоби ин мавридҳо метавон таркибҳои гуногуне сохт ва каломро оҳангин кард, шигардҳои бадеиро дар он ба кор бурд ва навоварию маъноофаринӣ кард. Бинобар ин, сабк чигунагии корбурди ин мавридҳо ва имконҳост [96, с. 121].

Муҳим ин аст, ки ин имконот ва мавридҳоро шоир чигуна гузинишу интиҳоб мекунад. Дар сурате як шоир метавонад ба сабк дар шеър калом даст ёбад, ки аз маҷмуаи имконҳои забонӣ ба интиҳоби ҳадафманд ва ангезадор даст занад [103, с. 130] то тавонад ба сабк ё шеваи баёни худ бирасад.

Шеъри кӯтоҳе аз Бедил интиҳоб мегардад, ки он чи дар боло дар бораи сабк гуфта шуд, дар он нишон дода шавад:

“Зи ранги ноз чун гул базми ишрат чиданат нозам,
Чу шамъ аз шӯхии барқи ниғаҳ болиданат нозам.
Зи хомӯшӣ ба ҳам печидай шӯри қиёматро,
Ба чайби ғунча тӯфонҳои гул дуздиданат нозам.
Набуд ин дашт, эй пойи таманно, қобили ҷавлон,
Ба ранги ашк дар аввалқадам лағзиданат нозам.
Ҳама лутфию аз ҳоли мани Бедил най ғофил,
Назарпӯшида сӯйи хоксорон диданат нозам” [14, с. 1086].

Бедил ин шеърро бо интиҳоби вожаҳо ва таъбиру таркибҳои ҷудогона аз даруни маҷмуаи калимаҳои забони форсии тоҷикӣ эҷод кардааст; яъне бо истифода аз имконҳои забонию бадеии забону адабиёти форсии тоҷикӣ тавонистааст аз байни ҳазорон калимаву иборат вожаҳои ин шеърро ҳадафмандона интиҳоб карда, бо услубу равишҳои хоси худ онҳоро таркиб намояд, ба калимаҳое маънои нав бахшида, саранҷом ин шеърро ба вучуд биёрад. Албатта, манзур ин нест, ки Бедил ин корро огоҳона ва бо барномарезӣ кардааст, балки ҳамаи ин интиҳоб, ибтикор ва сабксозии ӯ ба таври нохудоғҳ дар зеҳну замири ӯ сурат гирифта, шеъри ӯ ҳамаи хосиятҳои зикршударо ба таври табиӣ соҳиб шудааст. Ҳеч шоири бузурге бо барнома ва тасаннуъ шеър

наменависад, балки ба далели зухури андеша ва эҳсоси шоирона ашъор аз зехну забони онҳо қорӣ мешавад.

Он чи дар сабксоӣ аҳаммиёт дорад, басомади вожагон, таркибҳо, ороҳо ва ғайра дар шеърӣ як шоир аст. Дар ин ғазали нисбатан кӯтоҳ таркибҳо ва ороҳои хоссе дида мешавад, ки вежагии сабкӣ ба шеър бахшидааст ва ин таркибҳоро ороҳо дар шеърҳои дигари Бедил ба гунаҳое нисбатан мутафовит такрор шудааст. Масалан, *ранги ноз, базми ишрат, ҷайби гунча, пойи таманно ва ранги ашк* аз таркибҳои сабксоии Бедил ҳастанд, ки чунин таркибҳое бо басомади боло дар шеърҳои Бедил барои зухури сабки фардии шоир замина муҳайё кардаанд. Инчунин, таъбирҳои *базми ишрат чидан, аз шӯҳии барқи нигаҳ болидан, ба ҳам печидани шӯри қиёмат, дуздидани тӯфонҳои гул, ба ранги ашк лағзидан, назарпӯшида сӯйи касе дидан* аз сохтаҳои зехни ҳаллоқи шоир аст ва каломи шеърӣ ўро хоссу барҷаста месозад. Ин гуна таркибҳоро таъбирҳо дар ҳақиқат, зебоиҳои зариф ва нозукхаёлиҳои шигифтангез дар сабки ҳиндӣ, хусусан шеърӣ Бедил аст [145, с. 24].

Яке аз мавридҳое, ки дар эҷоди сабк ба он ишора шуд, такрор ва басомади ягон санъат ва шигарди забонию бадеӣ дар шеър буд. Бар ин асос бояд дид, ки оё ороҳои ҳиссомезӣ ҳамчун як санъати маънавӣ ва шигарди забонию бадеӣ дар ғазалҳои Бедил такрор шуда, дорои басомад аст, ки онро ҳамчун яке аз унсурҳои бадеӣ ва забонии сабксоии Бедил ба шумор орем.

Чунон ки қаблан гуфта шуд, ҳиссомезӣ дар шеърӣ форсии тоҷикӣ аз оғоз ҳузур дошта, аммо дар давраҳои нахустӣ шеърӣ форсӣ бисёр кам ва ба нудрат вучуд доштааст ва дар шеърӣ шоире хеле бо басомади боло наомада ва такрор нашудааст, ки ба шеърӣ он шоир вежагии сабкӣ бахшад.

Ин оро пас аз садаи саздаҳум дар шеърӣ форсии тоҷикӣ бештар мешавад ва дар шеърӣ сабки ҳиндӣ, бавежа дар шеърӣ Бедил, ки ба гуфтаи адабиётшиноси шинохта Абдуҷаббор Раҳмонзода “Шеърӣ пурҳаводис ва пуртуғӣни Бедил ва фалсафаи ҳаёлогӯи вай ҷаҳони дигар аст” [117, с. 103], басомад ва такрори он боло меравад ва ҳатто метавон гуфт, ки аз оғози шеърӣ

форсии тоҷикӣ то рӯзгори Бедил “ҳиссомезӣ бештарин басомадро дар шеъри Бедил доштааст” [77, с. 42].

Мувофиқи гуфтаи муҳаққиқи тоҷик Нуралӣ Нуров “Агарчӣ вежагиҳои хосаи хунарие чун тасвирҳои парадоксӣ, ҳиссомезӣ, корбурди вобастагиҳои адабӣ дар шеъри кудамо чун ҷузъиёти камранг ва норушан ба чашм мерасанд, вале Бедил бо такмилу таҷдид дар шеваи офариниши ин шигардҳои хунари онҳо ба муҳимтарин шохисаҳои ашъори ҳел бадал сохтааст” [104, с. 375].

Бар ин асос, орояи ҳиссомезиро метавон яке аз унсурҳои сабксоz дар шеъри Бедил донист. Тавре ки ишора шуд, гузиниши огоҳона, ҳадафманд ва боангезаи ягон услуб ва шигарди адабӣ дар эҷоди сабки фардии шоир нақши асосӣ дорад. Бедил орояи ҳиссомезиро огоҳонаву ҳадафманд ҳамчун яке аз унсурҳои сабксоz дар ашъораш ба кор бурдааст. Ҳузури ин ороя дар ашъори ӯ тасодуфӣ набуда, балки бо басомади нисбатан боло ва ҳеле ҳам зарифонаву хунармандона дар шеърҳои Бедил ба кор рафтааст.

Шафеии Кадканӣ санъати ҳиссомезиро дар қатори чанд падидаи дигари бадеию балоғӣ яке аз шеваҳои аслию муҳимми шеъри Абдулқодири Бедил дониста, афзунии басомади онро дар ғазалҳои шоир таъкид кардааст [77, с. 40].

Дар девони ғазалиёти Бедил, ки мавриди таҳқиқи мо қарор дошт [13; 14], беш аз 350 намунаи орояи ҳиссомезӣ дида мешавад, ки баёнгари басомади боло ва нақшу ҷойгоҳи он дар эҷоди сабки Бедил аст. Бинобар баррасӣ ва таҳлиле, ки аз орояи ҳиссомезӣ дар ин пажӯҳиш дар ғазалиёти Бедил ироа шуд, ҳамчун ҷамъбасти боби дувум, ки ба сурати мушаххас дар бораи ин санъати маънавӣ дар ғазалиёти Бедил буд, метавон онро яке аз аносири сабксоz дар шеъри ӯ бо ин вежагиҳо донист:

Ҳиссомезӣ дар ғазалҳои Бедил бо ҷанбаҳои гуногуни тасвирӣ ба кор рафтааст, ки ин ҷанбаҳо ба он бештар аҳаммияти сабксоzӣ бахшидааст. Як қисме аз намунаҳои ашъори Бедил тасвири ҳиссомезию мутаноқизнамоиро ҳамзамон дар як байт ё мисраъ дар худ доранд, масалан, дар мисраи “Расонидам ба гӯши оина фарёди хомӯшӣ”, *расонидам ба гӯши оина* орояи ҳиссомезӣ дорад, аммо *фарёди хомӯшӣ* мутаноқизнамоист. Бинобар ин, дар ин мисол мушоҳида

мешавад, ки орояхои мутаноқизнамоию ҳиссомезӣ бо ҳам дар як мисраъ омадаанд, ки ин ҳолат аз назари зарфияту халлоқияти бадеӣ дар зимни ҷолибу шиғифтангез будан вежагии сабксоӣ низ махсуб мешавад. Дар мавриди ин нукта дар фасли “Вежагиҳои корбурди ҳиссомезӣ дар ғазалиёти Бедил” тавзеҳи муфассал дода шуд.

Бедил орояи ҳиссомезиро аз назари сохторӣ дар сохтори таркибию ғайритаркибӣ ба кор бурдааст, ки сохтори таркибии орояхои ҳиссомезии ғазалиёти ӯ тавсифиyo изофӣ ва сохтори ғайритаркибии он дорои сохтҳои гуногуни наҳвии ҷумла ва калимаи мураккаб мебошад. Ҳар орояи ҳиссомезии ғазалҳои Бедил, ки сохторашон ғайритаркибӣ бошад, аз нигоҳи забоншиносӣ сохтори махсус ба худ ва фарқкунанда бо намунаҳои дигарро соҳиб ҳастанд.

Аз назари балоғӣ низ намунаҳои марбут ба орояи ҳиссомезии ғазалиёти Бедил вежагиҳои балоғии хосдоранд. Ҳиссомезӣ дар байтҳои Бедил ҳамроҳ бо тасвири ташбеҳӣ, истиорӣ, маҷозӣ ва киноӣ ба кор рафтааст, мисли “Парвози нола низ ба ҷое намерасад”, ки *парвози нола* орояи ҳиссомезӣ дорад, аммо таркиби истиорӣ низ ҳаст ва дар ин намуна тасвири истиорию ҳиссомезӣ дар як вақт дида мешавад, зеро парвози нола ба истиораи макнӣ, ки ташхис марбути он аст, дахл дорад.

Намунаҳои ҳиссомезии зиёде дар ғазалҳои Бедил вучуддоранд, ки ҳар яке аз онҳо аз як тасвири балоғӣ низ бархурдор аст. Ин маврид дар фасли “Вежагиҳои балоғии ҳиссомезӣ дар ғазалиёти Бедил” тавзеҳ дода шудааст.

Он чи назари бадеӣ ва мавзуи ҳиссомезӣ дархури таваҷҷуҳ аст, ин аст, ки дар бархе аз ҳиссомезиҳои Бедил дар як тарафи ороя як падидаи ҳиссӣ ва дар тарафи дигари он як мафҳуми мучаррад (зеҳнӣ, абстракт) вучуд дорад. Масалан, дар мисраи “Фикри нозук гашт, Бедил, монеи осоишам”, ки дар ибораи “фикри нозук” ҳиссумафҳумомезӣ вучуд дорад. *Нозук* ба ҳисҳои биноиyo ламсӣ тааллуқ дорад, зеро *нозук* ҳам бо ҷашм қобили دیدан ва ҳам бо ламс қобили эҳсос аст, аммо *фикр* бо ҳавоси панҷгона қобили дарку эҳсос нест, зеро он як мафҳуми зеҳнӣ буда, бо ақлу хирад қобили фаҳм аст.

Дар ғазалҳои Бедил таркибҳои монанди *ранги истиғно, навои офият, нолаи ҳайрат, бӯи дард, завқи ваҳшат, маззаи ибрат* ва ғайра вуҷуд доранд, ки як тарафи он ҳисси ва тарафи дигари он мафҳумист. *Ранг* ҳисси биной ва *истиғно* мафҳумӣ, *наво* ҳисси шунавой ва *офият* мафҳумӣ, *нола* ҳисси шунавой ва *ҳайрат мафҳумӣ*, *бӯи* ҳисси бӯёӣ ва *дард* мафҳумӣ, *завқ* ҳисси чашой ва *ваҳшат* мафҳумӣ ва *мазза* ҳисси чашой ва *ибрат* мафҳумӣ ҳастанд.

Дида мешавад, ки Бедил бо истифода аз падидаҳои ҳиссии гуногун бо мафҳумҳои гуногуни ақлӣ намунаҳои бадеии “ҳисси-мафҳумӣ” сохтааст ва чунин таркибҳои бадеӣ ба сабаки ғазалҳои ӯ аҳаммият, хусусият ва вежагӣ бахшидааст. Дар ашъори ӯ натавонӣ унсури ранг бо мафҳумҳои зеҳнӣ таркиб шудааст, балки бархе дигар аз вежагиҳои ҳисси биной низ бо мафҳумҳои ақлию дар тасвирсозӣ ба кор бурда шуда, ҳатто, дар дигар ҳисҳо низ мафҳумҳои маънавӣ бо ҳисҳои зоҳирӣ омезиш ёфта, тасвирҳои зебоеро дар ростии густариш ва фарох кардани забони шеърӣ эҷод кардаанд [78, с. 111]. Мавзӯи ҳиссомезиҳое, ки як тарафи он ҳиссию тарафи дигари он мафҳумист, дар фасли “Вежагиҳои маъноии ҳиссомезӣ дар ғазалиёти Бедил” баррасӣ ва тавзеҳ ёфтаанд.

Фаротар аз ин мавридҳо ҳиссомезӣ бар асоси таркиби ҳавос дар ғазалиёти Бедил ба кор рафтааст, ки навъҳои биной-шунавой, биной-бӯёӣ, биной-чашой, биной-ломиса, шунавой-чашой, шунавой-бӯёӣ, шунавой-ломиса, бӯёӣ-ломиса ва бӯёӣ-чашоиро дар бар мегирад. Ҳиссе, ки бештар аз ҳама бо ҳавоси дигар таркиб шуда ва ба кор рафтааст, биной дар омезиш бо дигар ҳавоси зоҳирӣ аст. Баъд аз он шунавоию бӯёӣ басомади болотаре доранд. Таркиби ҳавоси бӯёию чашой нисбатан камтар ба кор рафтаанд.

Орояи ҳиссомезӣ аз назари зебоишиносии сабқӣ сабаби ибҳом, нозукхаёли ва ошноизудоии бадеӣ дар ғазалиёти Бедил шудаанд ва тавонистаанд ба шеъраро вежагиҳои сабкии хос бахшанд. Ин вежагиҳо мухтас ба шеъри Бедиланд ва хонандагони ошно бо чунин вежагиҳои сабкие эҳсос мекунанду дар як нигоҳ мешиносанд, ки ғазале аз Бедил ҳаст ё нест. Дар ин байт метавон нақши сабксозии ҳиссомезиро дар ғазали Бедил эҳсос кард:

“Пинҳонтар аз бӯ дар сози рангем,

Урётар аз ранг зери қабоем” [12, с. 971].

Дар намунаи ҳиссомезии “бӯ дар сози ранг” се ҳисси мутафовит бӯёӣ, шунавой ва биной бо ҳам омехта шудаанд, ки ин омехтагии ҳиссӣ, аз як тараф, нозукхаёли дорад ва, аз тарафи дигар, ибҳоми шоирона. “Бӯ доштани сози ранг”, ки ба хаёли Бедил расидааст, дар хаёли ҳар шоире намерасад, бинобар ин, сохтан ва эҷоди чунин таркибе ба нозукхаёлии ӯ марбут буда, ҳосси забону баёни ӯст.

Ин нозукхаёли бо тасвире, ки эҷод кардааст, боиси ибҳоми шоирона ва ошноизудой дар забони бадеӣ шудааст, зеро хонанда қабл аз хондани шеъри Бедил бо чунин тасвиру таркибе дар шеъри форсии тоҷикӣ рӯ ба рӯ нашудааст. Пас, аз ин рӯёруӣ шигифтзадаву мутааҷҷиб мешавад, ки чи гуна бӯ, соз ва ранг бо ҳам омада, барои сохтани мазмуне хидмат кардаанд.

Бар ин асос, дида мешавад, ки ибҳоми шоирона ва ҳаллоқият бо ҳадафи ошноизудой яке аз пайомадҳои корбурди ҳиссомезӣ дар ғазалиёти Бедил гардидааст. Ибҳомҳои маъноӣ забонӣ дар шеър боиси душвории фаҳмидани манзур ва маъноӣ мавриди назари шоир мегардад. Ба назар мерасад, тавассути санъатҳои ҳамчун ҳиссомезӣ душвортар кардани забони шеър аз тарафи Мирзо Абдулқодири Бедил дар баъзе мавридҳо ихтиёран ё худ қасдан сурат гирифтааст. Баёни мураккаби фикр ва печида дар санъатҳои шеърӣ бо ҳадафи душвор шудани ғаври маънӣ ва мушкил кардани фаҳми матлаб интиҳоб шудааст [114, с. 362]. Ба назари мо, ин кор метавонад чанд далел дошта бошад: 1) шоир хостааст мазмуну маъноӣ суҳанҳои фақат касоне бифаҳманд, ки сатҳу мартабаи фаҳмишашон баланд аст, яъне ҳар касеро маҳраи асрори худ надонидааст; 2) ин шеvaro бо ҳадафи нишон додани қудрату ҳунари шоиронаш интиҳоб кардааст; 3) Бедил шохисаҳои сабки ҳиндиро хуб риоя кардааст, зеро “печидагии маъно ва душворфаҳмии мазмун аз мушаххасоти асосии сабки мазкур” [116, с. 363] буд. Ӯ ҳамчун бузургтарин намоёнҳои сабки ҳиндӣ ин аслҳоро хуб риоя карда, гоҳе қорро ба ҳаде расонидааст, ки дар фаҳмидани баъзе манзуру маъноӣ баъзе байтҳои ӯ, ҳатто, бузургтарин муҳаққиқони осораш

очиз мондаанд. Масалан, байти “Ҳайратдамидаам гули доғам баҳонаест// Товуси чилвазори ту оинахонаест” [11, с. 263] душвортарин байти Бедил дониста шуда, мавриди баҳсҳои зиёде қарор гирифтааст, аз ҷумла Шафеии Кадканӣ, Ҳасани Ҳусейнӣ, Алии Муаллим, Муҳаммадризо Ақрамӣ ва дигарон дар мавриди ин байт мақолаҳои ҷудогона навиштаанд.

Худи Бедил дар ҷое сарохатан иброз менамояд, ки яке аз ҳадафҳои ӯ аз баёни маъниҳои равшан бо имову ишора (яъне бо рамзу киноя, ба тарзи печида ва мураккаб) санҷидани фитрат (ақлу заковат)-и ёрону мухотабонаш аст:

“Ҷуз имтиҳони фитрати ёрон мурод нест,

Бепарда маъние, ки ба имо навиштаем” [12, с. 946].

Дар ин замина, устод Садриддин Айнӣ дар асари пуларзиши “Мирзо Абдулқодири Бедил” сабабҳои душвории забон ва сабки Бедилро ба ду омил вобаста донистааст. Омили аввал, дар натиҷаи кӯшишу талоши зиёд дар навиҷдорӣ навиҷӣ ба забони нисбатан душвор ва печида расидани шоир ва омили дуюм, зарурати истифодаи забони хос барои ифодаи афкор ва андешаҳои фалсафии худ аст. Аз ҷумла, дар ин маврид дар китоби мазкур омадааст: “Ифодаи маъниҳои дақиқи махсус таъбирҳои душвори махсусро талаб мекунад, хусусан муаллиф маъниҳои фалсафиаширо дар пардаи суфизм печондан хоҳад, ин печдарпечӣ дучанд мегардад” [10, с. 109]. Зимнан, бояд зикр кард, ки қорбурди ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоӣ ба ду омили зикршуда рабти мустақим дорад, зеро ин падидаҳо ҳам барои навиҷӣ ва навиҷиҳои Бедил хидмат карда, ҳам бо баёни андеша ва ҷаҳонбинии фалсафии шоир иртибот мегиранд.

Дар асоси ҳамаи баррасиҳое, ки дар ин фасл анҷом шуд, бо эътимоди комил гуфта метавонем, ки ҳиссомезӣ яке аз унсурҳои аслии сабксоз дар ғазалиёти Мирзо Абдулқодири Бедил аст. Ин падида дар ғазалҳои ӯ аз ҳар нигоҳе ба камол расида, аз нигоҳи сохторию маъноӣ бо ибтиқору тозақориҳои шоир вусъату густариш ёфтааст. Барои таркибҳои гуногун аз нигоҳи ду тарафи ҳиссомезӣ намунаҳои барҷаставу комиле дар девони шоир вучуд дорад, ки мисолҳояш қаблан ба андозаи кофӣ оварда шуданд. Муҳимтар аз ҳама, аз нигоҳи ҳадду миқдор (басомад)-и истифода қорбурди падидаи мазкур дар

девони ҳеч шоири дигаре ба андозаи ашъори Бедил дида намешавад. Дуруст аст, ки ҳиссомезӣ аз оғози шеъри форсии тоҷикӣ вучуд дошта, яке аз унсурҳои суварии ҳаёли решадор дар шеъри классикии мо будааст, аммо фақат дар ашъори Мирзо Абдулқодири Бедил аст, ки ҳузури пуррангу таъсиргузори он дида мешавад.

БОБИ III

БАРРАСИИ МУТАНОҚИЗНАМОЙ ДАР ҒАЗАЛИЁТИ БЕДИЛ

3.1. Вежагиҳои корбурди мутаноқизнамоӣ дар ғазалиёти Бедил

Қабул аз он ки дар бораи вежагиҳои корбурди мутаноқизнамоӣ дар ғазалиёти Абдулқодири Бедил сухан равад, зарур аст, ки дар мавриди вежагиҳои худӣ сабки ҳиндӣ ва хусусиятҳои падидаи мавриди назар дар ин сабк ишора шавад.

Мутаноқизнамоӣ ҳамчун орояи адабӣ ва воситаи тасвирҳои шоирона дар ҳамаи давраҳои шеърӣ форсии тоҷикӣ каму беш вуҷуд доштааст. Дар давраи гузариши адабиёти ирфонӣ (дар назму наср) нисбат ба давраҳои қабул бештар шудааст, аммо дар давраи шеърӣ сабки ҳиндӣ басомади тасвирҳои мутаноқизнамо аз давраи ривоби адабиёти ирфонӣ низ болотар меравад. Бедил дар миёни шоирони сабки ҳиндӣ бештарин намунаи тасвирҳои мутаноқизнамоиро истифода мекунад [77, с. 57].

Дигардесӣ ва тағйиру таҳаввул дар сабки ироқӣ ба эҷоди сабки наво анҷомид, ки ин сабк дар раванди тақомули хеш ба ду қуллаи бузург бо меҳварияти Мирзо Муҳаммадалӣ Соибӣ Табрешӣ ва Мирзо Абдулқодири Бедилӣ Деҳлавӣ расид. Бар асоси ашъори Соибӣ Табрешӣ бархе номи сабкро дар Эрон ба номи сабки исфаҳонӣ ёд мекунанд, аммо дар берун аз Эрон аксарият ин сабкро ҳиндӣ меноманд [150, с. 52]. Бо ин ки гоҳе дар Эрон ин сабк ба номи *исфаҳонӣ* ёд мешавад, вале шуморе аз пажӯҳишгарони эронӣ, аз ҷумла Забҳуллоҳи Сафо ба ин таъкид кардаанд, ки номи аслий ва дурусти он *сабки ҳиндӣ* аст [122, с. 534].

Ба гуфтаи Сируси Шамисо шева ва рӯйкард дар сабки ҳиндӣ одатшиканӣ кардан ва бо нигариши тоза мазмунҳои маъмул, ошно ва шинохташударо дучори “маънии бегона” сохтан аст. Ё меғӯяд: “Ҳар гоҳ касе ба офоқу анфус нигоҳи тозае дошта бошад, ба ночор барои интиқоли суварӣ навини зеҳнии худ – мофиззамири худ – бояд аз забони ҷадида истифода кунад; истилоҳот ва нахву

таркиби навине ба кор барад. Ба ночор исм ва истилоҳ вазъ хоҳад кард, ё ба луғот бори маъноии тозае медиҳад” [166, с. 15].

Дар сабки ҳиндӣ метавон аз ҷиҳатҳои гуногун ба ҷаҳон ва ҷизҳо нигоҳ кард. Ба ин тартиб, як ҷизро ба шаклҳои гуногун мушоҳида кардан мумкин аст. Барои мисол, агар бо дарахте рӯ ба рӯ шавем ва аз се зовияи гуногун ба он нигоҳ кунем, бешак тасвирҳои гуногун ҳосил хоҳем кард, ҳол он ки он дарахт як ҷизи собит аст. Гуногунии зовияҳои дид сабаби тафовут дар сурату маъноӣ шеър мешавад ва дар натиҷа ба эҷоди маъноӣ тозаву нав (маънии бегона) боис хоҳад шуд.

Аз он ҷо ки шоирони сабки ҳиндӣ мувофиқи гуфтаи ҳудашон пайваста ба думболи маънии бегона ҳастанд, мо дар шеърҳои онҳо – бархилофи шоирони пешин – бо зовияҳои диди гуногуну рангоранге рӯ ба рӯ мешавем. Дар шеърҳои сабки ҳиндӣ хонанда ҳамеша бо боло пойин шудани диду нигариш рӯ ба рӯст ва ин ҳаракат боиси ибҳоми ҳунарию мутаноқизнамоӣ дар шеър мешавад. Шеърро ҳамеша “мисли дарё муталотиму пуртахаррук ниғаҳ медорад” [99, с. 127] ва онро аз якрангию шахшудагию қолабӣ будан берун меорад.

Шафеии Кадканӣ ба ин назар аст, ки санъатҳо ва шеваҳои адабӣ дар сабки ҳиндӣ, бавежа дар шеъри Бедил, хеле фаровонанд ва бархе аз онҳо навад, ки нахустин бор тавассути Бедил дар шеъри форсӣ ироа шудаанд [77, с. 15].

Мутаноқизнамоӣ дар ҳавзаи суварӣ ҳаёли сабки ҳиндӣ ва шеъри Бедил яке аз орояҳову шигардҳои адабиест, ки бо басомади боло корбурд дорад ва ҷузъе аз унсурҳои сабксоз дар сабки ҳиндӣ дар шеъри Бедил аст. Вежагиҳои корбурди мутаноқизнамоӣ дар шеъри Бедил бар ҳамон “мазмунофаринии тоза ва бегонагии маъно” дар сабки ҳиндӣ устувор аст. Ў меҳодад бо истифода аз он мазмунҳои тоза эҷод кунад, маъноҳои ошноро дучори ошноизудоию бегонагӣ созад, то кашфи маънӣ аз даруни тозагии маънӣ боиси лаззати бадеию шигифтии хонанда шавад.

Бар ин асос, метавон ин вежагӣҳоро дар корбурди санъати мутаноқизнамоӣ дар ғазалиёти Бедил дар назар гирифт:

Нахустин вежагӣ *тозагии мавзуъ ва мазмун* аст. Бо ин ҳадаф Бедил ба эҷоди тасвирҳои мутаноқизнамо даст задааст, зеро яке аз вазифаҳои мутаноқизнамоӣ эҷоди тасвирҳои ҷадид ва ба вучуд овардани таҷрибаҳои нав дар доираи забони тақрорию мавриди истифодаи гузаштагон аст. Ба ҳамин сабаб аст, ки ба ақидаи бархе пажуҳишгарон мутаноқизнамоӣ “тамрини озодии бесобиқаест дар забони малолангези рӯзмарра” [146, с. 330].

Бедил бо ироаи тасвирҳои мутаноқизнамо талоши зиёде барои офаридани мазмунҳои тозаву нав кардааст ва шеърӣ ӯ шеърӣ мазмунҳои нав аст. Бо диққат ба ин байт мушаххас мешавад, ки шоир аз роҳи мутаноқизнамоӣ таровату тозагии мазмунро таъмин кардааст:

“Бе дард начӯшад нафас аз синаи ошиқ,

Мавче, ки аз ин баҳр дамад, шуълаи оҳ аст” [11, с. 290].

Ин байт тасвири мутаноқизнамо дорад, зеро дар он “шуълаи оҳ” аз “мавчи баҳр” бармехезад. Хонанда вақте ки бо ин тасвир рӯ ба рӯ мешавад, дучори тааҷҷубу шигифтӣ мегардад, ки чи гуна оҳи оташин аз мавчи дарё дамидааст. Аммо вақте ки бештар диққат кунем, мефаҳмем, ки манзур аз “баҳр” вучуди ошиқ аст, ки мавҷ аз синаи ӯ медамад ва дарди ишқ сарчашмаи ин мавҷ аст, ки ба “шуълаи оҳ” ташбеҳ шудааст.

Дар байти дигар ба баҳси қадимии лафзу маънӣ ишора карда, ҷонибдорӣ худро аз иртиботи танготанг доштани маънӣ ва лафз бо истифодаи мутаноқизнамоӣ нишон медиҳад:

“Буруни лафз мумкин нест сайри олами маънӣ,

Ба урёнӣ расидам, то даруни пирахан рафтам” [12, с. 980].

Мавриди дуюм, ки дар корбурди мутаноқизнамоии шеърҳои Бедил вежагии хос дорад, *ошноизудою барҷастасозии* маъност. Тасвирҳои мутаноқизнамоии Бедил аз тариқи одатшиканию мухолифат бо мантиқ ва боварҳои роиҷ сабаби барҷастагӣ ошноизудой шудаанд. Шоир аз як амри маъмулу ошно бо истифодаи санъати мутаноқизнамоӣ ошноизудою бегонагии маънӣ ба вучуд оварда, мазмуну тасвири тоза меофаринад [78, с. 49]. Ба ин байт таваҷҷуҳ кунем:

“Ба сачда хок шудӣ ҳамчу ашку 3-ин ғофил,

Ки хок ҳам тарӣ аз хушкии вузуи ту дошт” [11, с. 261].

Хок, тарӣ, хушкӣ ва вузу чизҳои ошно ва рӯзмарра ҳастанд ва ҳама онҳоро мешиносанду медонанд, аммо Бедил робитаи онҳоро тавре тағйир додааст, ки иртиботи тозаашон сабаби ошноизудой гардида, барчастигии мазмун ба ибҳоми шоирона анҷомидааст ва тасвири мутаноқизнамо ба даст омадааст: тарӣ доштани хок аз хушкии вузу (тахорат)-и касе.

Эҷозро метавон севумин мавриде донист, ки вежагии корбурдӣ дар мутаноқизнамоиҳои ғазали Бедил дорад, зеро ин шигард дорои эҷози ҳунарии бисёр нерумандест [146, с. 330]. Бар асоси ҳамин эҷоз дар байтҳои Бедил ва сабки ҳиндист, ки бархе аз пажухишгарон қолаби аслии сабки ҳиндиرو на ғазал, балки байт (фард, фардбайт) медонанд [64, с. 236], зеро аксаран байтҳо дар ғазали сабки ҳиндӣ иртиботи амудӣ надоранд, балки дар иртиботи уфуқӣ ҳар байт барои худ маънои мустақил дорад. Ҳамаи шоирони ин сабк, аз ҷумла Бедил ҳам, кӯшиш кардаанд байтҳои зебову дурахшоне эҷод кунанд ва як мазмуни комилро, ки тоза ва бадеъ ҳам бошад, дар он ҷой диҳанд. Дар ҳақиқат, дар ғазалҳои сабки ҳиндӣ ҳар байт дорои дунёи мустақилу ҷудогона бо вежагиҳои хоси худ аст. Танҳо иртиботи байтҳо аз аввал то охири ғазал дар шарикӣ вазн ва қофияву радиф аст, на дар мавзӯ ва маънои ягона [99, с. 119]. Аммо Шафеии Кадканӣ, яке аз ошнотарин муҳаққиқон бо ҳавзаи сабки ҳиндӣ, аз ин ҳам фаротар рафта, асоси шеърӣ ҳиндӣ, баҳусус Бедилро мисраъ медонад. Ба назари ӯ, мисраъ дариҷае барои фаҳми шеърӣ сабки ҳиндӣ буда, “дар бисёре маворид, мисроъҳо кори як девони шеърро анҷом медиҳанд” [77, с. 79].

Бар ин асос, байтҳое дар шеърҳои Бедил ҳастанд, ки бархурдор аз эҷозанд ва маънои бисёреро дар як байт ё мисраъ ҷой додаанд. Дар ин байт, эҷозу нуктасанҷӣ ҳамроҳ бо мутаноқизнамоӣ қобили мушоҳида аст:

“Бедил, нахурӣ ишваи таъмири саломат,

Вайронии бунёди ту ободи шикастест” [13, с. 288].

“Вайронии бунёди ту ободи шикастест” тасвири мутаноқизнамо дорад, зеро ҳамзамон дар ин тасвир вайронӣ ободӣ дида мешавад; яъне на вайрон ва

на обод, аммо ҳам вайрон ва ҳам обод. Нукта дар ин аст, ки Бедил мехоҳад бигӯяд саломату ободии мутлақу комил фиребест ва набояд фиреби ишваи саломатро хӯрд. Чизхоеро, ки дар зоҳир обод ба назар мерасанд, ба сурати мутлақ ва комил обод нестанд ва вайроние дар дарунашон вучуд дорад ва зоташон устувор бар шикасту вайронист. Ба баёни дигар, бунёду асоси мавҷудияти шикастагӣ бар пояи вайронию носолимии чизест ва вақте ки чизе харобу вайрон аст, дар он ҷо шикастагӣ ба таври комилу солим вучуду ҳузур дорад. Шоир як мавзуи фалсафӣ ва ҳастишиносонаи калонро ба сурати эҷоз дар як байт ва дар як тасвири мутаноқизнамо ироа кардааст, ки тафсиру тавзеҳи он метавонад мавзуи як китоб ва фаротар аз он бошад.

Мавриди чаҳорум *чандовой ва ихоми тасвирҳо* аз вежагиҳои корбурди тасвирҳои мутаноқизнамо дар ғазалиёти Бедил аст. Дар сабки ҳиндӣ ва шеърӣ Бедил бо шакли дигаре аз тахайюл рӯ ба рӯ мешавем, ки тасвирҳои чандовой, печ дар печ ва нозукхаёлӣ ба печидагию нозукии маънӣ ва дурии парвози хаёли шеър меанҷомад [146, с. 24].

Истифода аз тасвирҳои мутаноқизнамо метавонад ба эҷоди чандовоию ихом дар тасвир боис гардад, зеро тасвири мутаноқизнамо ду буёд дорад, ки як буъди он аҷибу боварнакарданист, аммо буъди дигараш, ҳақиқатеро дар худ дорад, ки бо тафсиру тавзеҳи тасвир равшан мешавад [57, с. 291]. Аз тарафи дигар, тасвири мутаноқизнамо бо тасвирҳои дигар низ омехта гардида, боиси халқи тасвири чандлоя ва дарун ба дарун мешавад. Дар ин байт дар мутаноқизнамоии “ташрифи урёнӣ” чандовой будани тасвир эҳсос гардида, маъно дучори ихом шудааст:

“Ҷунунам ҷомаворе дорад аз ташрифи урёнӣ,

Ки гар як ришта бар рӯяш фазой, танг мегардад” [11, с. 498].

Мисраи аввал ва куллан ҳуди байт тасвири мутаноқизнамоии чандовой дорад. Ду ҷиҳат ё буъди он зоҳири лафзии мутаноқизнамоӣ ва маъноест, ки дар пушти он пинҳон шудааст. Ҷиҳатҳои дигарро дар ҷигунагии таомулу таноқузи *ҷунун, ҷома, урёнӣ, ташириф, ришта афзудан ва танг шудан* шарҳ додан мумкин аст. “Ташриф” ихом дорад, як маънии он либос ё ҳадяи арзишманди

расмиест, ки аз тарафи бузурге ба нишонаи эҳтиром ба фарде эҳдо мешавад ва маънои дигари он бузургдошту кадрдонию хурмат аст. Аммо урёни дар фарҳанги мардумию расмӣ тақриму эҳтирому ташриф дар пай надорад. Шоир чунун ё вазъиятеро ба тасвир кашидааст, ки аз урёни чомаи арзишманду бузургворона дорад ва дар ниҳояти камолу чамол буда, ҳатто риштаеро наметавон ба он афзуд, зеро афзудани як ришта боиси тангию маҳдудияти он мегардад. Шоир бар ҳилофи урфу одати одамиён урениро барои худ бузургдошту тақриму эҳтиром медонад. Инчунин, ба таври зимнӣ чунун ё беҳудиро болотарин ҳолати зиндагии инсонӣ оқил ба шумор меорад.

Бинобар ин, ба ҳақиқате, ки дар пушти ин тасвири чандовой дида мешавад, метавон ишора кард. Ба назари Бедил, воқеияти вучуди инсон бараҳнагист ва либосу нишону чизҳои дигар аразию зоҳирӣ ҳастанд, ки аз оғоз бо инсон набуда ва саранҷом аз инсон ҷудо хоҳанд шуд.

Печидагӯию ибҳом панҷумин вежагии корбурди мутаноқизнамоӣ дар ғазалҳои Бедил аст. Истифода аз мутаноқизнамоӣ сабаби мубҳам шудани суҳан шуда, раванди фаҳму дарки маъниро печидатар мекунад. Бинобар ин, мутаноқизнамоӣ “саршор аз ибҳомӣ ҳунарию дирангофарин аст ва ҷараёни худкори идрокро дарҳам мерезад” [146, с. 330].

Дар сабки ҳиндӣ печидагии суҳан ва дорои ибҳом будани он аҳаммияти фаровон дорад. Дар ҳақиқат, ҷараёни асосӣ дар шеърӣ ин давра ба ҷониби душворию печидагӣ ҳаракат карда, тибқи меъёрҳои зебоишинохтии шоирони ин сабк беҳтарин шеър он аст, ки мушкилу душворфаҳм бошад, ки маънои он ба осонӣ дарёфта нашавад.

Инчунин, дар тазкираҳои адабии ин давра ғайр аз шеърӣ шоирон яке аз мавзӯҳои пураҳаммият душвории шеър аст, ки қобилияти тавҷеҳҳову шарҳҳои зиёде бар он бастанро дошта бошад. Ба ҳамин сабаб баҳси “маънӣ” ва “яъне” дар бархе тазкираҳо дида мешавад, ки ба ақидаи мунтақидони он рӯз “он чи дар шеър бе таккаллуф ҳосил шавад маънист ва он чи ба тавҷеҳ ва такаллуф барояд яъне” [79, с. 27].

Аз ин ҷост, ки шоирони сабки ҳиндӣ, аз ҷумла Абдуқодири Бедил, ба хотири баёни печидаи худ тафохури шоирона мекунад. Бедил байти маъруфу шинохташудае дорад, ки дар он ба ин маврид ишора мекунад:

“Маънии баланди ман фаҳми тунд меҳаҳад,

Сайри фикрам осон нест, кӯҳаму кутал дорам” [12, с. 1096].

Мутаноқизнамоӣ яке аз шигардҳову воситаҳои дар сабки ҳиндӣ ва ғазали Бедил аст, ки барои эҷоди “маънии баланд” ба кор гирифта мешавад, зеро мурод аз маънии баланд талош барои дастбӣ ба печида ва дур аз зеҳн баён кардани сухан аст, ки муҳотабу хонанда паёму манзури шеърро ба содагӣ дарнаёбад.

Шигарди мутаноқизнамоӣ барои баёни сухани печидаву дур аз зеҳн нисбат ба ҳар шевае беҳтар амал мекунад, зеро аҷзое, ки дар тасовири мутаноқизнамо ба кор мераванд, аҷзову унсурҳои ҳастанд, ки дар олами воқеияту табиат канори ҳам қарор намегиранд. Бинобар ин, мутаноқизнамоӣ дарки суханро печида ва душвор мекунад:

“Дар ин нуҳошён ғайр аз пари анқо нашуд пайдо,

Ҳама пайдо шуд, аммо он ки шуд пайдо, нашуд пайдо” [11, с. 81].

Ҳар ду мисраъ мутаноқизнамоӣ доранд: дар мисраи аввал шоир меғӯяд, ки гӯё дар олами ҳастӣ пари анқо пайдо шудааст, дар сурате ки ҳуди анқо (ба маънии симурғ) дар адабиёти мо парандаи афсонавӣ ё устуравиест, ки дар кӯҳи Қоф ё Албурз зиндагӣ мекунад ва вучуди воқеӣ надорад. Дар адабиёти ирфонӣ намоди зебӣ, камол ва мавҷудест, ки дастнаёфтанию ноёб аст. Ба назари муҳаққиқи тоҷик Бахтиёри Ҳамдам “мурод аз анқо (симурғ) дар тасаввуф ҳаёло ва ё инсонӣ комил аст” [152, с. 68]. Вақте ки ин паранда пайдо намешавад, пари он ҳам ёфтани нест. Яъне шоир меғӯяд, ки дар ин оламе, ки ба бовари қадимӣ аз нуҳ табақа ё ошӯна иборат буд, ҳеҷ чизе пайдо накардам. Албатта, “пари анқо”-ро метавон тафсиру таъвилҳои кард.

Дар мисраи дуюм ҳам ба тариқи дигаре ҳамон сухани мисраи аввал идома меёбад ва “он ки шуд пайдо, нашуд пайдо” мутаноқизнамоӣ дорад, ки ишора ба “пайдои нопадо” аст. Ин ишора дар ирфон метавонад киноя аз маъшуқи азалии орифон бошад. Агар битавонем аз печидагии сухани Бедил дар ин байт

гузар кунем, ба бардошти ирфонии вахдативучудӣ мерасем, ки Ҳақиқат ё Худо зоҳиран дар ҳеч ҷо нест, аммо дар ҳар чизе ҳузуру таҷаллӣ дорад ва ҳар чизе дар ҷаҳон, ҳатто ҳуди ҷаҳон бахше аз вучуди Ҳақиқат аст.

Шашумин мавриде, ки метавон аз он ба унвони вежагии корбурди мутаноқизнамоӣ дар шеърӣ Бедил ёд кард, *эҷоди лаззату шигифтии маънавист*. Дар тасвирҳои мутаноқизнамо таркиби ду нақиз боиси ҷалби таваҷҷуҳи хонанда шуда, шигифтию тааммули ўро бармеангезад ва зехни кунҷковаширо ба кашфи зебӣ ва ҳақиқати маънии ниҳон ё пӯшидаи пушти зоҳири мутаноқизнамоӣ водор мекунад, ки ин кор сабаби эҳсоси ҳушию лаззат дар хонанда мегардад [79, с. 60].

Дар сабки ҳиндӣ ва дар ғазалҳои Бедил ба равшанӣ дарёфта мешавад, ки завқи зебоишиносии шоирону мухотабон мафтуну маҳсури лаҳзаҳои лаззатбахши шоирона аст; “ин лаҳзаҳо, ки аз кашфу ибтикорҳои таҳайюлӣ ва эҷоди таносубҳои лафзӣ ҳаёлӣ моя мегирад, бештарин таваҷҷуҳи шоиронро ба худ маътуф сохтааст” [109, с. 26]. Фароянди офаридани лаззат дар шеър сабаб шудааст, ки шоирон аз мутаноқизнамоӣ барои ҳаёлбандию ҳайратангезӣ истифода кунанд, чунки кашфи мазмунҳои наву тоза ва тасвирҳои ҷадид боиси лаззати руҳии ҳуду хонандагон мегардад. Масалан, вақте ки Бедил мегӯяд:

“Нафас аз ту субҳхирман, ниғаҳ аз ту гулбадоман,

Туӣ он ки дар бари ман, тӣҳӣ аз ман аст ҷоят” [11, с. 404].

Мисраи дувум тасвири мутаноқизнамо дорад, зеро тасаввур мешавад маъшук дар оғӯши ошиқ аст, аммо ҷойи нишасти маъшук дар оғӯши ошиқ холист. Метавон ин тасвири мутаноқизнаморо ба истилоҳи “ҳозири ғоиб” дар ирфон таъвил кард ва зикр намуд, ки ҳақиқат дар ҳама ҷо ҳузур дорад, аммо пӯшида аст ва касе ёрои дидани онро надорад. Вале ҷудо аз ин таъвили ирфонӣ, дида мешавад дар ин тасвири мутаноқизнамо шоир бинобар чиниш ва оҳанги калимот завқи мухотабу хонандаро бедор кардааст, то ў аз боз кардани аҷзои тасвири мутаноқизнамоӣ лаззат бибарад.

Ба таври хулоса метавон гуфт, ки мутаноқизнамоӣ дар ғазалиёти Абдулқодири Бедил ҳамчун як орои муҳиму сабксоз реша дар вежагӣҳои

шеъри сабки ҳиндӣ дорад. Сабки ҳиндӣ бар пояи маънии бегона ва тозагии мазмун устувор буда, бо нигаришҳои гуногун ба воқеият ва ҳанҷоршиканӣ маъноҳои нав меофарад. Дар ин раванд, тасвирҳои мутаноқизнамоӣ василаи тоза барои ошноизудӣ ва аз байн бурдани қолабҳои маъмули забонӣ мебошанд, ки тавассути онҳо шоир таҷрибаҳои нав ва мазмунҳои ғайриҷашмдоштро ба вучуд меорад. Бедил дар истифодаи ин усул бештар аз ҳама шоирони сабки ҳиндӣ пеш меравад ва онро ҳамчун воситаи эҷоди тозагии маънӣ, шигифтӣ ва барангезиши зеҳнии хонанда истифода мебарад.

Вежагиҳои асосии корбурди мутаноқизнамоӣ дар ғазалиёти Бедил дар шаш маврид хулоса мешаванд: 1) тозагии мавзӯ ва мазмун; 2) ошноизудӣ бо барҷастагии мазмун; 3) эҷоз; 4) чандовӣ ва ихомӣ тасвирҳо; 5) печидагӯӣ бо ибҳом ва 6) эҷоди лаззати шигифтии маънавӣ дар хонанда. Ин вежагиҳо нишон медиҳанд, ки Бедил бо мутаноқизнамоӣ фақат ба офаридани зебоӣ эҷоди маъноӣ тоза напардохтааст, балки хонандаро ба тафаккури амиқтару кашфи ҳақиқатҳои пинҳон дар пушти мутаноқизнамоҳои зоҳирӣ водор кардааст.

Бинобар ин, мутаноқизнамоӣ дар ғазалҳои Бедил шигардест, ки вазифаву корбурдҳои хос дорад ва ба шеърҳояш аҳаммияту вежагии сабкӣ бахшидааст. Ба баррасии санъати бадеии мазкур дар ғазалиёти Бедил дар ин боб бештар пардохта хоҳад шуд.

3.1.1. Таносуби мутаноқизнамоӣ бо дигар шигардҳои пурбасомад дар ғазалиёти Бедил

Шеъри сабки ҳиндӣ, бавежа шеъри Бедил, пур аз ороя ва шигарди бадеист ва агар хоҳем ки онҳоро дар шеъри Бедил муқоисаву баррасӣ кунем, натиҷааш як китоби чандчилдӣ хоҳад шуд. Аммо дар ин пажӯҳиш ба таносуби орояҳову шигардҳое дар ғазалҳои Бедил тавачҷуҳ мешавад, ки нақши сабксоздоранд ва сабки шеъри Бедилро шакл медиҳанд.

Муҳаммадризо Шафеии Кадканӣ дар китоби “Шоирӣ оинаҳо: баррасии сабки ҳиндӣ ва шеъри Бедил” ҳашт шигарди сабксозро дар шеъри Бедил шиносӣ кардааст, ки яке аз он мавридҳо “тасвирҳои парадоксӣ” аст [77, с. 40].

Тасвирҳои мутаноқизнамо дар шеърҳои Бедил аз басомади болое бархурдор аст ва бештар аз 940 мавриди мутаноқизнамоӣ дар девони ғазалҳои ӯ, ки мавриди таҳқиқи мо қарор гирифт [13; 14], дида мешавад. Ин рақами хеле зиёд буда, аз назари сабксоӣ дар садри шигардҳои сабксоии шеърҳои Бедил қарор гирифтани мутаноқизнамоиро нишон медиҳад. Ғайр аз ин, шигардҳои дигаре ҳам ҳастанд, ки аҳаммияту вазифаи сабксоӣ буданро дар ғазалҳои ӯ ба уҳда доранд. Ба ин шигардҳои меҳварӣ бо зикри мисол ишора мешавад:

1. Мутаноқизнамоӣ
2. Ҳиссомезӣ
3. Вобастаҳои адабии ҳос
4. Ташҳис (ҷондорангорӣ)
5. Таркибҳои ҳос
6. Таҷрид
7. Услуби муодила
8. Мотивҳои ҷадид [77, с. 40].

Ин ҳашт шигард ва ороҳои сабксоӣ дар ғазалиёти Бедил аст, ки шигарди мутаноқизнамоӣ дар аввали феҳрист омадааст, бинобар ин, дида мешавад, ки аз назари таносуб бо ороҳои ва шигардҳои сабксоии дигар ба далели басомади болояш ҷойгоҳи нахустро дорад. Аз он ҷое ки мавзӯи пажӯҳиши ин рисола ҷойгоҳи ҳиссомезию мутаноқизнамоӣ дар ғазалиёти Абдулқодири Бедил аст, ба ҳиссомезӣ дар боби дувум пардохта шудааст ва ба мутаноқизнамоӣ ба андозаи лозим дар ин боб пардохта мешавад. Бинобар ин, ба сурати фишурда ба дигар шигардҳои, ки дар қанори ду ороҳои мазкур дар ғазалҳои Бедил ҷойгоҳи вежаву сабксоӣ доранд, таваҷҷуҳ мешавад.

Агар мутаноқизнамоию ҳиссомезиро дар назар нагирем, аз шумораи севум бояд шуруъ кунем, ки “*вобастаҳои адабии ҳос*” аст. Вобастаҳои адабӣ дар забони форсии тоҷикӣ ба ададу маъдуд (нумератив) иртибот мегиранд, монанди *як китоб ё як бор биханд* ва ғайра. Ин мавридҳо тибқи қоидаи забон буда, аҳли забон онро медонанд, аммо вақте ки вобастаҳои адабӣ монанди *сад Миср шакар, як оина ҳайрат, ду сарв оҳ, сад уқбо амал, як ғунча фикр* ва ғайра

биёянд, дар ин сураат аз қолаби одии забонӣ хориҷ шуда, ҳамроҳ бо ошноизудой ба сухан ҷанбаи сабкӣ мебахшанд. Дар шеърҳои Бедил ин гуна вобастаҳои адабии хос хеле зиёд аст.

“*Сад Миср шакар* об шуд аз шарми ҳаловат
Пеши ду лаби ӯ, ки мукаррар шуда қандаш” [12, с. 854].

Ва:

“Шӯҳии наззораам дар ҳасрати дидор сӯхт,
Кош як *оина ҳайрат* ҷавҳаре медоштам” [12, с. 1079].

Ташхис ё ҷондорангорӣ яке аз шигардҳо ва унсурҳои сабксозии Бедил аст, ки балоғиёни суннатӣ аз он ба номи “истиораи макнӣ” ёд мекарданд, ки дар он мушаббахунбиҳи зикр намешавад. Ин санъат ҳамчун истиораи киноӣ бозтобе аз боварҳои бостонию ҷаҳонбинии устураист, зеро инсонии устураӣ дар ҳар чиз нишоне аз худ мебинаду меёбад. Ташхисро инсонангорӣ ва инсонгунагӣ низ номидаанд [142, с. 100]. Дар шеърҳои Бедил авҷи баҳрабардорӣ аз ташхис вучуд дорад, ки аз назари басомад ва печидагӣ қобили таваҷҷуҳ аст.

“Ба ҳаёли ҷашми кӣ мезанад қадаҳи ҷунун дили танги мо,
Ки ҳазор майкада медавад ба рикоби гардиши ранги мо” [11, с. 29].

“Майкада” дар ҳақиқат номи маҳаллу маконест, ки дар он шароб сохта ва фурӯхта мешавад, аммо дар ин байти Бедил майкада дар рикоби гардиши рангҳо медавад. “Гардиши рангҳо” низ як ҳолати ҷисмонӣ ва натиҷаи тағйир дар афъол аст, ки ба сурати шахси савор бар рӯйи асп тасвир шудааст [77, с. 61].

Мирзо Абдулқодири Бедил дар ғазалҳояш **таркибҳои хоссе** сохтааст, ки дар шоирони қабл аз ӯ чунин таркиботе дида нашудаанд. Таркибҳои хос гуфта, гурӯҳе аз вожаҳо дар шеърро меноманд, ки онҳо дар пайванди нав, бадеъ ва гоҳ ғофилгиркунанда дар канори ҳам қарор гирифта, маънии тоза, печида ва ҷандовоӣ месозанд.

Таркиботи хосси шеърҳои Бедил “вежағиҳое чун бидъат (навоварӣ – Х. Э.) дар сохтор, ибҳоми маъноӣ, тасвирсозии зеҳнию ҳаёлий ва таъвилпазирӣ доранд” [71, с. 156]. Таркиботи хосси Бедилро метавон бахше аз дерёбию печидагии шеъри ӯ донист:

“Ғафлатоҳангам, зи сози ҳайратэҷодам мапурс.

Пунба то гӯшат наафшорад, зи фарёдам мапурс” [12, с. 817].

Ё:

“Фурсатиншоёни ҳастӣ гар такаллуф кардаанд,

Сактамикдоре дар ин мисраъ таваккуф кардаанд” [11, с. 673].

Таркибҳои хосси “Ғафлатоҳанг”, “ҳайратэҷод”, “фурсатиншоёни ҳастӣ” ва “сактамикдор” дар сохтор дорои ҳаллоқияту печидагӣ ва қобилияти таъвилпазирӣ мебошанд, ки тавзеҳу таъвили онҳо ба шинохти кулли коргоҳи фикрию адабии Бедил марбут мешавад.

Тачрид аз дигар шигардҳову унсурҳои сабксози шеърӣ Бедил буда, ба ҳолате гуфта мешавад, ки шоир ё нависанда як сифат ё мафҳуми зехнӣ (мисли дил, ишқ, ақл, андух, замон, марг ва ғайра)-ро аз соҳиби он чудо фарз мекунад ва онро чунон ба тасвир мекашад, ки гӯй як шахсияти мустақил ва зинда аст [67, с. 35]. Дар илми балоғат *таҷрид* навъе аз маҷози мурсал ё шеваи хоссе аз ташхис (шахсиятбахшӣ) доништа мешавад, ки бо он мафҳумҳои мучаррад (абстракт) айният пайдо мекунанд, ки гӯё дорои ҳастии мустақил мешаванд. Дар нақди адабии муосир таҷрид шакле аз айниятбахшӣ ба умури зехнӣ ё мучаррад (абстракт) гуфта мешавад, ки дар он марзи миёни зехн ва айн (воқеият) шикаста шуда, сохтори ҳаёлангез ба вучуд меояд. Ба андешаи Шафеии Кадканӣ “Бо ин ки асоси ҳар шеър ва ҳунар, ба як таъбир, чизе чуз таҷрид (abstraction) нест, аммо таҷрид дар сабки Бедил имтиёзхое дорад, ки ба унвони як омили сабкӣ ҳамеша худро нишон медиҳад” [77, с. 61]. Масалан, дар байте Бедил таҷридро ин гуна ба қор бурдааст:

“Наҳли шамъем, ки дар шуъла давад решаи мо,

Офиятсӯз бувад сояи андешаи мо” [11, с. 135].

Дар мисоли “сояи андешаи мо” шоир *андешаро* ба гунаи шахс ё чизи воқеию айнӣ фарз карда, барои он сояе дар назар гирифтааст.

“Баски чун ҷавҳари ойина тамошоназарем,

Мечакад хуни таҳайнор зи рағу решаи мо” [11, с. 135].

Таҳайюро, ки ҳолати равонию физикист, ба сурати шахсе фарз карда, барои ӯ “хун” тасаввур кардан ва гуфтан, ки “хуни таҳайюр мечакад” таҷрид дар таҷрид аст.

Байтҳои дигари ҳамин ғазал ҳам намунаҳое аз таҷрид доранд ва дар саропои ин ғазал айниятбахшии мафҳумҳои мучаррад ҷойгоҳи муҳимму асосӣ дорад:

“Як нафас сокини *домони ҳубобем* имрӯз
В-арна чун об равонист ҳамон пешаи мо.
Гарди *сахрои заифӣ* гираҳи доми вафост,
Нола доман *нафишонад* зи найи бешаи мо.
Гар ба *таслими вафо* по фишурад *тоқати аҷз*,
Бода аз хуни *раги санг* кашад шишаи мо.
Аз *гули роз* ба *мурғони ҳавас* бӯ надихад
Гунчаи хомушии *гулшани андешаи* мо.
Боги ҷонсахтии мо сабзаи ҷавҳар дорад,
Об аз *ҷӯйи дами тег* хӯрад решаи мо.
Нафаси гарми муроқибсифатон *барқи фаност*,
Бесутун мешавад об аз шарари тешаи мо.
Дили гумгашта суроғест зи кайфийяти шавқ,
Нашъа болад, агар аз даст равад шишаи мо.
Водии шиқ самуми дили гарме дорад,
Таби шер аст, агар гард кунад бешаи мо.
Нахли наззораи шавқем саропо, Бедил,
Ҳамчу хат дар *чамани ҳусн* давад решаи мо” [11, с. 135].

Услуби муодила аз аносири дигари сабксоz дар сабки ҳиндӣ ва шеърӣ Бедил аст. Шафеии Кадканӣ бар ин назар аст, ки услуби муодила аз тамсил тафовут дорад ва тамоми мавридҳое, ки ҳамчун тамсил оварда мешавад, намунаи услуби муодила нест. Услуби муодила он аст, ки ду мисраъ комилан аз ҷиҳати наҳвӣ мустақил бошанд ва ягон пайвандак ё чизи дигаре онҳоро, на аз ҷиҳати наҳвӣ ва на аз ҷанбаи маъноӣ, бо ҳам пайваст накунад [79, с. 63].

Тавре пештар гуфта шуд, бунёди шеъри ҳиндиرو байт (такбайт) ташкил медихад, аммо абёт бо нахи қофияву радиф ба ҳам васл шуда, ба шакли ғазал даромадаанд. Шоири сабки ҳиндӣ, ки бинои шеъри худро бар такбайт ниҳодааст, ҳамвора саъй мекунад, ки мазмун ва маонии мавриди назари худро дар як байт бозгӯ намояд; он ҳам ба тариқе, ки дар мисрае “амри маъкул” баён шавад ва дар дигар мисраъ “амри махсус”. Мисраи махсус, ки ҳамон услуби муодила аст, ҳунари шоирро чилвагар месозад, чаро ки шоир мавзӯи ақлии мисраи нахустро, ки метавонад чандон ҳунариро зебо набошад, дар мисраи дигар ба мазмуни нисбатан ҳисси табдил мекунад ва матлаб бадеию ҳунари мешавад. Бар ин асос, ду мазмун ё андешаи мустақил дар ду мисраи як байт ба шакле баён мешаванд, ки гӯё муодили якдигаранд ва бо иваз кардани ҷойи онҳо маънои байт тағйир намеёбад. Бедил аз услуби муодила барои баёни мафҳуми амиқи фалсафию ирфонӣ суд чустааст:

“Ҷуз қоҳиши ҷон нест зи ҳамсухбати саркаш,
Гирён бувад он мум, ки бо шуъла надим аст” [11, с. 194]

Ва:

“Ошиқонро сандали осудагӣ дарди сар аст,
То ба сар дарде набошад, дарди сар дорем мо” [11, с. 36].

Роиҷтарин намунаи истифодаи услуби муодила дар ғазалиёти Бедил ба ин шакл аст, ки шоир дар мисраи аввал мавзӯи маъкул (пешмисраъ)-ро матраҳ ва дар мисраи дувум (мисраи барҷаста) муодили махсусу ошно барои он зикр мекунад:

“Авҷи иззат фурӯтанӣ дорад,
Қатра пасти гузид, гавҳар гашт” [11, с. 388].

Ҳамон тавр ки мулоҳиза мешавад, Абдулқодири Бедил барои он ки нишон диҳад, ки фурӯтанию тавозуъ боиси иззату бузургии инсон мегардад, мисолеро аз чигунагии шакл гирифтани марворид зикр мекунад, ки қатраи оби камарзиш ба гавҳари арзишманд табдил мешавад. Дар ин ҷо иззату фурӯтанӣ ҳар ду аз умури ақлию зеҳнӣ ҳастанд ва қатраву гавҳар аз падидаҳои зоҳирию аён.

Чанд намунаи дигар барои услуби муодила аз ғазалҳои Бедил:

“Ба вазъи фақр қонё будан иқболи ғано дорад,
Ятимӣ гарди идбор аз дили гавҳар бароварда” [12, с. 1241].

Ва:

“Саҳар дар партави хуршед маҳв аст,
Ба ҳар ҷо табъ равшан шуд, нафас кост” [11, с. 267].

Ва ё:

“Нагардад монеи ҷавлони ашкам панҷаи мижгон,
Пари моҳӣ нагирад домани амвоҷи дарёро” [11, с. 36].

Ё ки:

“Ақли рангомез кай гардад ҳарифи дарди ишқ?
Хомаи тасвир кай хоҳад кашидан ноларо” [11, с. 9]?

Инчунин:

“Кай ҷазо мерасад аз аҳли ҳаё саркашро,
Оби ойина муҳол аст кушад оташро” [11, с. 126].

Эҷоди мотивҳои ҷадид яке дигар аз шигардҳо ва мавридҳои сабксоz дар шеърҳои Бедил аст. Мотив (motif) калимаи англисӣ буда, дар забони мо метавон онро ҳамчун “воҳиди маъноии такроршаванда (тасвир, ҳаракат, ғоя ё намод)” шарҳ дод. Шоир дар ин шигард мафҳум, мазмун ва мавзуеро, ки дар гузаштаи забон маъною мазмуни мушаххас ва ҷойи муаяйни истифода доштааст, дар маҷмуаи ҷадиде аз иртибототи зеҳнии мафҳумҳову тасвирҳои тоза ба кор мебарад. Масалан, калимаи “оҳ” қаблан ҳамчун як мазмун ва мафҳум дар шеъри форсии тоҷикӣ корбурди фаровон доштааст, аммо Бедил онро дар маъно ва тасвире ҷадид ба кор бурдааст:

“Мисраи оҳе, ки гардад аз шикасти дил баланд,
Гар ғитад мавзун, ба гӯши Бедили шайдо занед” [11, с. 757].

Бедил дар ин байт оҳро ба шакли мисраи шеър тасвир мекунад, далели ин тасвиру тасаввур зоҳиран кӯтоҳии мисраъ (ва кӯтоҳии оҳ) аст. Ба ҳамин сабаб, ҳамроҳи калимаи “сатр” ҳам истифода мекунад:

“Сатри оҳе то намоён шуд, дил аз ҷо рафтааст.
Ҷомаи улфат намедонам, ҷӣ иншо мекунад” [11, с. 659]?!

Ойина низ аз пуркорбудтарин калимаҳо дар шеъри Бедил аст ва мотиви марбути “ойина” дар шеъри ӯ болотарин басомадро дорад ва ба ҳамин далел Шафеии Кадканӣ ўро “шоири оинаҳо” хондааст [77, с. 323]. Дар назари Бедил, ойина ба ин сабаб ки монанди чашмест, ки ҳамеша боз аст ва ҳаргиз баста намешавад, ёдовари “хайрат” аст:

“Ҳайрат муқими хонаи ойина асту бас,
Натвон ба рӯйи мо дари дилҳо фароз кард” [11, с. 431].

Ва:

“Рамзи ду ҷаҳон аз варақи ойина хондем,
жуз гарди таҳайюр рақаме нест дар ин ҷо” [11, с. 80].

Шабакаи тасвирҳо ва хӯшаи ҳаёли бисёр пурборе, ки шоири оинаҳо ба даври калимаи “оина” сохтааст, беназир аст. Аз ҷумла, аз он ҷое ки оина дучори ҳайрат аст, пас ҳеч иродае надорад ва тамйизи неку бадро балад нест. Дар натиҷа, хеле содалавҳ аст. жун содалавҳ аст ва ихтиёрдори худ нест, пас чизе надорад ва оғӯшаш ҳамеша тихист. Ва аз он ҷое, ки чашмаш ҳамеша боз аст, пас ҳаргиз ба хоб намеравад ва ғайра [77, с. 323].

Дар мавриди калимаи “шуъла” ҳам тасвирҳо ва тасаввурҳои аҷибу ғариби зиёде кардааст. Масалан, “аз доғи дил сипар кашидани шуъла”:

“То ҳусни офият шавад ойинадори мо,
Аз доғи дил ҷу шуъла сипар мекунем мо” [13, с. 249].

Аз байт ҷунин бармеояд, ки то вақте ки шуъла дар ҳоли сӯхтан аст, аз офият дур аст, аммо ҳамин ки хомуш шуда, фатилаи сиёҳшудаи ҷароғ мисли доғи диле аз он барҷо мемонад, ба офият (амниятро оромиш) мерасад, гӯё ки шуъла аз доғи дил сипар сохта, аз сари таслиму офиятҷӯӣ дар пушти он пинҳон шудааст.

Мисоли дигар, “барғрез надоштани хазони шуъла”:

“Арзи фанои мо набувад ҷуз шикасти ранг,
жун шуъла барғрез надорад хазони мо” [13, с. 301].

Шуъла ҳамеша бо нури зардранг дар ҳоли сӯхтан аст, монанди хазоне, ки барғҳои зард аз он ҷудо намешаванд.

Намунаи дигар, “хокистарошёнӣи шуъла”:

“Зи шуъла хокистарошёнӣ рабуд ташвиши парфишонӣ,

Ба завқи парвози бенишонӣ ту низ сар зери пар бурун о” [13, с. 90].

Шуъла дар ниҳоят ба хокистар табдил мешавад ва ба навъе сокини хонаи хокистар аст.

Инчунин, “хас дар даҳон будани шуъла” бо ишора ба зардранг будани он (хас дар даҳон гирифтани киноя аз аҷзу таслим аст), “сар ба олами боло ниҳодани шуъла” бо ишора ба рӯ ба боло доштани он, “мақоми офияти шуъла” бо ишора ба сӯхтани хокистар шудани он ва ғайраро метавон дар ғазалҳои Бедил дучор омад. Бояд зикр кард, ки аксари мисолҳо вежагиҳое, ки барои шуъла оварда шудааст, дар шеъри шоирони пеш аз Бедил дида намешавад ва бо итминон метавон гуфт, ки сохтаву парвардаи зеҳни халлоқ ва андешаи пӯёи ӯст.

Тавре ки ишора шуд, ғазалҳои Бедил ҳамчун қуллаи сабки ҳиндӣ пур аз шигардҳои сабксоз аст, бахше аз онҳо орояҳои хос ҳастанд ва бахшҳои дигар ба сохтҳои забонӣ ва мазмунсозихову андешаварзиҳои шоир марбут мешаванд. Дар шеъри Бедил қисме аз орояҳо ва шигардҳо бо доштани вежагиҳои хоссу басомади боло тавонистаанд нақши сабкӣ пайдо кунанд. Мутаноқизнамоӣ яке аз унсурҳои мавридҳои муҳимми сабксоз дар ғазалҳои Бедил аст, ки аз назари таносуб дар миёни ҳашт шигарди аслию хосси ғазалиёти шоир дар шумораи аввал қарор мегирад. Ин таносуб нишондиҳандаи ҷойгоҳ ва арзиши хосси мутаноқизнамоӣ дар шеър ва ҳатто дар сохтори фикрию таҳайюли шоиронаи Бедил аст.

3.1.2. Сохтори мутаноқизнамоӣ дар ғазалиёти Бедил

Барои ин ки манзур аз сохтор дар ин баҳс бо сохторгароӣ мушаххас шавад, лозим аст тавзеҳе дар бораи сохтор ва сохторгароӣ дода шавад. Сохторгароӣ (структурализм) чараёни фикриест, ки аз нимаи садаи бистум дар пажӯҳишҳои илмҳои инсонӣ (гуманитарӣ) ривоч ёфта, таҳқиқоти забоншиносӣ, фарҳангшиносӣ, устурашиносӣ, ривоятшиносӣ ва мардумшиносиро дар бар гирифт [113, с. 155].

Клод Леви-Строс фарҳангу устура ва Проп қиссаҳои париёнро бар асоси назарияи сохторгарой баррасӣ карданд. Сохторгарой падидорҳои фарҳангӣ ва бадеиро ба сохтҳои бунёдӣ тақсим мекунад [129, с. 19], ба ҷанбаҳои айнию зоҳирии падидаҳои бадеӣ, фарҳангӣ ва забонӣ ҷандон коре надорад, зеро рӯсохтро натиҷаи коркарди сохт ва қоидаҳои бунёдӣ медонад, ки зехнию мафҳумӣ ҳастанд [54, с. 7]. Ҷараёни сохторгарой меҳодад маълум кунад, ки қоидаҳои бунёдӣ барои сохтани як матн ва ҷумла чист. Масалан, меҳодад қоидаеро кашф кунад, ки ба асарҳои зиёде ҳамчун як жанр қобили татбиқ бошад [171, с. 27]. Он тавзеҳ медиҳад, ки масалан, ҳамаи қиссаҳои париён дар ҳақиқат дорои як қоидаву сохти бунёдӣ ҳастанд, аммо дар рӯсохт (зоҳир) аз ҳам тафовут доранд.

Ба ин маъно, ҳамаи мизҳои рӯйи олам як қоида ва сохти бунёдӣ доранд, аммо дар рӯсохт (ранг, ҷинс ва ғайра) бо ҳам тафовут доранд. Бинобар ин, сохторгарой дар пайи тавзеҳи маъноӣ берунии асар нест, балки дар пайи кашфи қоидаву сохтҳои бунёдӣ асар аст, ки дар зоҳири он ба ҷашм намеоянд [143, с. 216], аммо дар зерсатҳ вучуд дошта, ҳамчун қоидаву қонун амал мекунанд ва он натиҷаи татбиқи қоида дар зерсохт аст.

Аммо манзур аз сохтор дар ин баҳс сохторгарой ба маъноӣ кашфи қоидаву сохти бунёдӣ шеър ё мутаноқизнамоӣ нест, балки манзур аз сохтор (structure) ҷигунагии бунёду воҳиди наҳвист. Меҳодем баррасӣ намоем, ки робитаи аҷзои мутаноқизнамоӣ чӣ гуна аст. Дар баррасии сохтори мутаноқизнамоӣҳои ғазалиёти Абдулқодири Бедил ба ду маврид таваҷҷуҳ кардан лозим аст, ки ҳар ду дар рӯсохти сохтори мутаноқизнамоӣ қобили мушоҳида аст: яке сохтори забонӣ (дастури) ва дигаре сохтори маъноӣ.

Намунаҳои мутаноқизнамоӣҳои ғазалиёти Бедил аз назари сохтори забонӣ дар сохту шаклҳои *таркибҳои изофию васфӣ* ва *сохтори ғайритаркибии ҷумла ва калимаҳои мураккаб* дида мешавад.

Анвои ибораҳои таркибии мутаноқизнамоӣ мисли таркибҳои ҳиссомезӣ ба изофию васфӣ ҷудо мешаванд. Навъи изофии ин ибораҳо асосан аз *исм+бандаки изофӣ (и)+исм* сохта мешаванд. Мутаноқизнамоӣ “қисвати

урёнтанӣ” дар байти зер таркиби изофӣ (ибораи исмӣ) буда, сохтори зикршударо дорад:

“Нест, Бедил, ваҳшатам чуз поси номуси чунун,
Кисвати урёнтаниҳо доман аз ман чидааст” [11, с. 228].

Ибораи “балои офият” низ сохтори таркиби изофиро дошта, аз назари маъноӣ мафҳум ҳолиби диққат аст:

“Аз *балои офият* ҳам он қадар эмин мабош,
Оби гавҳар туъмаи хок аст аз оромҳо” [11, с. 99].

Таркиби “ранги садо” илова бар доштани сохтори таркиби изофии мутаноқизнамоӣ ороӣ ҳиссомезӣ ҳам дорад:

“Ҳарфест найранги бақо, наштида гир ин мочаро,
Май нест чуз *ранги садо*, гар башканӣ ҳоми маро” [11, с. 101].

Таркибҳои васфӣ ҳам гурӯҳи махсуси мутаноқизнамоӣ аз назари сохтори забонию дастурӣ ҳастанд, ки асосан сохтори исм+бандаки изофӣ (и)+сифатро доранд. Масалан, дар ин байт ибораи мутаноқизнамоӣ “ҷамъи парешон” сохтори зикршударо дорад:

“Ҳамчу оина ҳазорат ҷашми ҳайрон рӯ ба рӯ,
Ҳамчу кокул як ҳаҳон *ҷамъи парешон* дар қафо” [11, с. 97].

Ғайр аз ин ибораҳои, ки шакли ғайриизофӣ доранд, дар Бедил дида мешаванд. Аз ҷумла, таркиби “як қатра дарё” дар байти зер ибораи ташкилшуда аз адад, маъдуд (нумератив) ва исм буда, мутаноқизнамоӣ комил аст, зеро дарё оби фаровон дорад ва аз як қатра иборат донишгари он мутаноқиз аст:

“Бемуҳобо кист, Бедил, аз сари мо бигзарад,
Чун шикасти обида як қатра дарёем мо” [11, с. 106].

Ба назар мерасад, шоир дар ин ҳо манзури шоирона дорад ва худро аз сабаби як фард буданаш ба як қатраи танҳо ташбеҳ кардааст, аммо қатрае, ки дороӣ муҳтавиёташ баробари дарёҳост.

Шакли дигари мутаноқизнамоӣҳои ғайритаркибӣ дар ғазалиёти Бедил баёни мафҳуми мутаноқиз дар қолаби ҷумла мебошад. Дар ғазалҳои Бедил ин шакли ифодаи манзур ҳам бисёр дида мешавад. Масалан, дар ин байтҳо:

“Дар ин вайрона то кай хоҳӣ аҳроми ҳавас бастан?

Чаҳон ҷое надорад, гар тавонӣ дар диле ҷо кун” [12, с. 1178].

“Дар парда пухтем савдои хомӣ,

Чандон, ки хандид ойна бар мо” [11, с. 6].

Агар дар байти боло фақат дар мисраи дуюм мутаноқизнамоӣ омада бошад, дар мисолҳои зерин дар ҳар ду мисраи падидаи мавриди назар ба кор рафтааст:

“Гӯши кар муҳайё кун, назма ҷуз ҳамӯшӣ нест,

Бе ниғаҳ тамошо кун, ҷилва бенишонихост” [11, с. 302].

“Зи шӯри бенишонӣ бенишонӣ шуд нишон, Бедил,

Ки гум гаштан зи гум гаштан бурун овард анқоро” [11, с. 137].

Калимаҳои мураккабе, ки барои сохтани мутаноқизнамоӣ мавриди истифодаи Бедил қарор гирифтаанд, гуногунанд. Ба ин далел, ки Бедил ба сохтани калимаи мураккаб таваччуҳо алоқаи махсус дорад, мутаноқизнамоӣ дар қолаби калимаҳои мураккаб ҳам дар абёти ӯ ба чашм меҳӯрад. Масалан:

“Адамсарои дилам кунчи узлате дорад,

Ки роҳ нест дар ӯ ваҳми боли анқоро” [11, с. 137].

Ва:

“Нафаҳмиданд ин ғафлатсаводон маънии сунъе

Назарҳо бар қай зад, ҳагти хубон ҳам чалипо шуд” [11, с. 620].

Ва:

“Зи чашми бениғаҳ будам харобободи ғоратҳо,

Чӣ лозим дар дили дӯзах нишастан аз шароратҳо” [11, с. 87].

Инчунин:

“Ғунчаҳо дар бистари захми чигар осудаанд,

Эй насим, оташ мазан дилҳои улфатхастаро” [11, с. 105].

Калимаҳои “адамсаро”, “ғафлатсаводон”, “харобобод” ва “улфатхаста” сохтори калимаҳои мураккабро дошта, бори маъноии хоссеро мекашанд, ки

шоир ирода кардааст. Калимаи “адамсаро” ба ин сабаб мутаноқизнамоист, ки *адам* ишора ба нестӣ буда, *саро* маҷозан ба дунё гуфта мешавад. “Ғафлатсаводон” ҳам чунин аст, *ғафлат* муқобили *савод* аст ва одамони босавод аз хоҳи ғафлат берун омадаанд. *Харобию ободӣ* мутазод ҳастанд, аммо дар коргоҳи шоирӣ Бедил бо ҳам якҷо шуда, калимаи “харобобод”-ро сохтаанд, ки кинояе аз дунё ва олами ғонӣ доништа мешавад. “Улфатҳаста” ҳам мутаноқизнамоӣ дар қолаби калимаи мураккаб буда, сохтори изофаи мақлуб (чаппа) дорад; шакли изофии мустақими он “ҳастаи улфат” мешавад. Дар ин маврид илова кардани байти зерин муносиб аст, ки бо истифодаи калимаҳои мураккаби “хомӯшибаён” ва “фаромӯшипаём” ҷолиби диққат буда, аз нигоҳи сохтану маъно бахшидан ба вожаҳои забон авҷи хунару нозукхаёлии Бедил аст:

“Нолаам, ё Раб, чӣ сон хотирнишони ӯ шавад?!

Нома *хомӯшибаён*, қосид *фаромӯшипаём*” [12, с. 1070].

Мавриди дигаре, ки аз нигоҳи сохтори маъноӣ дар мутаноқизнамоиҳои Бедил дида мешавад, вожаҳои муқобилмаъноӣ ҷуфт ё вожаҳои мутазодди ҷуфт ҳамчун шабу рӯз, хубу бад, зану мард ва ғайра мебошанд, ки дар назарияи сохторгарой ин гуна вожаҳо “тақобулҳои дугона” низ хонда мешаванд [52, с. 77]. Масалан, дар мисраи “Зулмату нур чу оинаву ҷавҳар ба ҳаманд” калимаҳои *зулмат* ва *нур* дар канори ҳам қарор гирифта, як тасвири мутаноқизнаморо ба вучуд овардаанд, дар ҳоле ки *зулмат* ва *нур* аз нигоҳи маъно муқобили якдигар қарор доранд. Ин муқобилмаъноҳои ҷуфт дар санъати тазод рӯ ба рӯӣ ҳаманд, аммо дар тасвири мутаноқизнамо бо ҳам ба ваҳдат расида, ҷамъи зидҳоро ба вучуд меоваранд. Зулмату нур, ки дар мисраи Бедил зикр шуд, аз муқобилмаъноии дугона ба ягонагӣ (ваҳдат) даст ёфтаанд, чунки монанди оина ва ҷавҳаранд. Агар пушти шиша ҷавҳар набошад, шиша табдил ба оина намешавад. Бар ин асос, рӯз агар вучуд дорад ва қобили дарк аст, барои ин аст, ки шаб вучуд дорад.

Сохтори муқобилмаъноҳои ҷуфти мутаноқизнамоӣҳо дар ғазалиёти Бедил ҳамон вожаҳои мутазод дар маъношиносӣ ҳастанд, ки аз назари маъноӣ рӯ ба

рӯйи ҳам қарор мегиранд [113, с. 136] ва дар бадеи маънавӣ санъати тазод ба шумор мераванд [164, с. 109]. Монанди ин байти Масъуди Саъди Салмон:

“Рӯз аз висоли ҳаҷр дар обам бувад мақом,

Шаб аз фироқи васл дар оташ кунам мақил” [23, с. 445].

Дар ин байт рӯзу шаб, ҳаҷру васл ва обу оташ вожаҳои мутазод ё муқобилмаъноҳои дугонаанд, аммо дар ин ҷо онҳо сабаби ба вучуд омадани мутаноқизнамоӣ нашудаанд, фақат дорои санъати тазод ҳастанд; дар ҳоле ки дар мутаноқизнамоӣ байни ашёи мутазод ё муқобилмаъноҳои ҷуфт ягонагии зидҳо (ваҳдати азод) ба вучуд меорад.

Бедил аз муқобилмаъноҳои ҷуфт барои эҷоди мутаноқизнамоӣ истифода мекунад ва тазодду таносуби манфии вожаҳои муқобилмаъноро дар тасвир ба ваҳдати зидҳо табдил менамояд:

“Қаҳон чинси баду неке надорад,

Туӣ сармоя, ҳар ҷо сулҳу ҷангест” [13, с. 308].

“Баду нек” аз ҷумлаи вожаҳои муқобилмаъноӣ ҷуфт ё дугонаанд ва дар зехнияти инсон ҳамчун ду мафҳуми мутазодди бунёдӣ дар зиндагӣ қаҳон фаҳмида мешаванд. Тасаввури башар ин аст, ки неку бад ё хайру шар чудо аз ҳам ба сурати мутлақ вучуд доранд ва хайр дар як тараф ва шар дар тарафи дигар қарор дорад. “Шоир робитаи мутақобилаи байни хайру шарро амри ногузир меҳисобад ва ин андеша шояд аз он ақида маншаъ мегирад, ки ҳич шайъ ё аҳаде дар танҳои сирф комилиёр буда наметавонад” [123, с. 85].

Аммо Бедил мегӯяд: “Қаҳон чинси баду неке надорад”. Ин сухани мутаноқизнамо чӣ маъно дорад? Ҳарфи Бедил ба ин маъност, ки бахше аз қаҳон ба сурати мутлақ хайр ва бахши дигари он ба сурати мутлақ шар набуда, марзи мушаххасе миёни неку бад дар қаҳон вучуд надорад, зеро қаҳон ҷомеи зидҳо ё ваҳдати зидҳост. Ин ки мо (инсон) бахше аз қаҳонро хайру бахши дигари онро шар мебинем, бар асоси манфиатҳо ва арзишгузориҳои ҳудамон аст ва мо қазоватҳои худро бар қаҳон бозтоб медиҳем.

Бинобар ин, дида мешавад дар мутаноқизнамоии “Қаҳон чинси баду неке надорад” муқобилмаъноии неку бад шикаста мешавад ва неку бад ваҳдат

(ягонагӣ) пайдо мекунад. Ҳарчанд афрод бино бар бовар, бардошт ва манфиати худ ҷаҳонро ё нек ё бад мебинанд, аммо ҷаҳон дар тасвири мутаноқизнамои Бедил “нек-бад” дида мешавад, ки марзи некию бадӣ дар он мушаххас ва ҷудо аз ҳам нест.

Дар ҳақиқат дидгоҳи Бедил дар бораи некию бадии ҷаҳон дар ин байт дидгоҳи пасомодерн аст. Дар фалсафаи пасосохторгароӣ назар бар ин аст, ки марзи байни муқобилмаъноҳои ҷуфт мутлақу собит набуда, балки нисбӣ ва қобили тағйир аст.

Калимаҳои “сулҳ” ва “ҷанг” низ дар ин байти зикршуда сохтори муқобилмаъноҳои ҷуфт дошта, мутаноқизнамоиро ба вуҷуд овардаанд, зеро, ба бовари Бедил, сулҳ ва ҷанг дар ҷаҳон хостгоҳи ягона доранд, ки сарчашмаи онҳо инсон аст.

“Куфру дин дар гавари печу ҳамаи якдигаранд,

Зулмату нур чу оинаву ҷавҳар ба ҳам аст” [13, с. 303].

Вожаҳои “куфр” ва “дин” низ аз муқобилмаъноҳои ҷуфт буда, бо ҳам мутақодданд, аммо шоир ин тақодро як тақодди зоҳирӣ доништа, таъкид мекунад, ки куфру дин чунон бо ҳам печида ва гириҳ хӯрдаанд, ки наметавон якеро бидуни дигаре диду шинохт. Ба иборати дигар, марзи байни куфр ва дин мушаххас, собит ва мутлақ нест, балки мутағаййир, нисбӣ ва ҳамзамон печида ва дарун ба дарун аст.

Бедил, ки куфру динро муқобили якдигар намедонад ва онҳо дар қанори ҳам меоварад, ба ин назар аст, ки онҳо аз ҳам ҷудо нестанд ва бояд бо ҳам дарк шаванд. Ин қост, ки мутаноқизнамоӣ эҷод мешавад, зеро ду амри мутақод бо ҳам ваҳдат мекунад ва дар як тасвиру даруни як ҷаҳорҷӯба зоҳир мешаванд. Хонанда бо таваҷҷуҳ қардан ба ин тасвири мутаноқизнамо куфру динро ҳамзамон дар як ҷо мушоҳида мекунад, ки марзи мушаххасе бо ҳам надоранд. Ин ҳолат ривояти сӣ мурғ ва симурғи “Мантиқ-ут-тайр”-и Аттори Нишопуриро ба ёд меорад:

“Чун суи симурғ қардандӣ нигоҳ,

Буд он симурғ ин, қ-ин ҷойгоҳ.

В-ар ба сӯйи хеш кардандӣ назар,
Буд ин сӣ мурғи эшон, он дигар,
В-ар назар дар ҳар ду кардандӣ ба ҳам,
Ҳар ду як симурғ будӣ бешу кам.
Буд ин як ону он як буд ин,
Дар ҳама олам касе нашнуд ин.
Он ҳама ғарқи таҳайюр монданд,
Бетафаккур дар тафаккур монданд” [3, с. 426].

Сӣ мурғ (паранда), ки ба дидори симурғ – подшоҳи мурғон – рафта буданд, вақте ба пеши подшоҳи мурғон мерасанд, ба хоҳири бархурд бо ҳақиқати мутаноқизнамо дучори ҳайрат мешаванд. Ҳақиқати мутаноқизнамо ин буд, ки вақте сӣ мурғ ба худ назар мекунанд, мебинанд, ки аз назари ададӣ сӣ адад мурғ ҳастанд, аммо вақте ҳамзамон ба подшоҳи мурғон ва ба худ назар мекунанд, подшоҳи мурғон ва ҳудашонро дар як ҳақиқати тасвири мутаноқизнамо, яъне як симурғ мебинанд. Дар бораи решаҳо ва заминаҳои ба вучуд омадани ин асар муҳаққиқ Озар Салимиён чунин назар дорад, ки дуруст ба назар мерасад: “Қои шакку шубҳа нест, ки ҳафт водии ишқи солиқони роҳи ҳақиқат замина дар қиссаҳои қадимии мардуми Эронзамин, хусусан ривоёти «Шоҳнома», дорад ва «Ҳафт хони Рустам» ё «Ҳафт хони Исфандиёр» бозгӯи ин ҳақиқатанд” [123, с. 86].

Тасвири мутаноқизнамоии куфру дин дар байти Бедил низ ҳамин гуна аст, агар ҳамзамон ба куфру дин назар кунем, ҳар дуру дар як тасвир (куфр-дин) метавон дид, на куфрро ҷудо ва динро ҷудо. Шоир дар мисраи баъд зулмату нурро мисли ҷавҳару оина медонад, ки пушту рӯйи якдигаранд. Бинобар ин, куфру дин низ монанди ҷавҳару оина аз ҳам ҷудошуданӣ нестанд, балки ҷамъи зидҳо ва мутаноқизнамоиянд.

“Авҷу ҳазизи қулзуми имкон шикофтам,
Аз обрӯ мағӯ, ҳама ҷо ин гуҳар кам аст” [13, с. 253].

“Авҷу ҳазизи қулзуми имкон” аз ҷамъи муқобилмаъноҳои ҷуфт буда, дар олами зоҳир қобили ҷамъ нестанд ва ҳамзамон бо ҳам руҳ намедиханд. Ба ин

маъно, ки як фард наметавонад дар як вақт ҳам дар баландтарин ҷойгоҳи ифтихор ва ҳам дар поинтарин ҷойи зиллату хорӣ қарор дошта бошад. Чунин чизе зоҳиран мумкин нест, аммо Бедил авҷу ҳазизро дар ваҳдат (ягонагӣ) бо ҳам оварда, тазодду таносуби манфии онҳоро аз миён бурдааст.

Тасвиреро дар назар бигиред, ки фардеро дар он дар як вақт бо ғурур истода ва хору зор аз по овезон бубинед. Манзури байт метавонад ин бошад, ки байни авҷу ҳазиз марзи собиту бетағйир вучуд надорад, ҳама чи дар ҳоли тағйиру дигаргунист ва мавҷе, ки боло меравад, фурӯ мерезад ва пош меҳӯрад.

Бинобар ин, Бедил тақобулҳову тазодҳои дутоиро, ки тазодди онҳо бетағйиру мутлақ ба назар мерасад, бо пурсишу тардид дучор карда, мегӯяд, ки хубию бадии собиту мутлақ дар ҷаҳон вучуд надорад, балки ин ҳама бардошт ва бовари инсонии мост.

“Умеду яъс, вучуду адам ғубори хаёл аст,

Аз он чи нест, махур ғам, аз он чи ҳаст, бурун о” [13, с. 81]!

“Умеду яъс”, “вучуду адам” аз муқобилмаъноҳои ҷуфтанд ва шоир ду мутазодди умеду яъс (ноумедӣ) ва вучуду адамро пайи ҳам дар як мисраъ овардааст ва дар воқеъ ду мутаноқизнамояӣ дар ин мисраъ вучуд дорад. Агар аз баҳси равоншинохтии умеду яъс бигузарем ва ба вучуду адам, ки ду мавзӯи ҳастишиносист, таваҷҷуҳ кунем, Бедил онҳоро мутазодду муқобили ҳам наметавонад, дар ҳоле ки аксарияти башар ин ду падидаро ду ҳақиқати муқобилу мутазодди якдигар медонанд. Дар воқеият вучуду адам дар як вақт наметавонанд бо ҳам бошанд, зеро адам инкори вучуд аст, яъне вақте ки вучуде аз байн меравад, дучори адам мешавад. Аммо Бедил бо ҷасорати тамом таъкид мекунад, ки вучуду адам ғубори хаёл аст. Умеду яъсро метавон аз назари равоншиносӣ хаёлуна тасаввур кард ва гуфт, ки хаёлу тасаввури инсон метавонад боиси эҷоди умед ё яъс дар инсон шавад, аммо инкори воқеияти “вучуд” масъалабарангез аст, зеро вақте ки шоир вучудро ғубори хаёл мегӯяд, вучуди ҳудахро низ шомил мешавад.

Дар мисраи дувум таъкиди Бедил бар ин аст, ки дар мавриди чизе ки нест, дар бораи он ғам махӯр. Он чизе, ки нест, чист? Ба назари шоир, “вучуд” нест,

чаро? Барои ин ки вучуду адам аз назари шоир якест ва ғубори хаёл аст. Пас чизе, ки ҳаст, чист? Бар асоси бардошти шоир, чизе, ки ҳаст, дилбастагии мо ба “ғубори хаёл” (вучуду адам) аст, бинобар ин бояд аз ин дилбастагӣ берун шавем.

Мутаноқизнамоие, ки дар байт вучуд дорад, ин аст, ки шоир умеду ноумедӣ (шодию андух) ва вучуду адам (буду набуд ё ҳастию нестӣ)-ро бо ҳам овардааст ва вақте ки ба ин тасвир дар як ҷо назар карда мешавад, шодию ғам бо ҳам ва ҳастию нестӣ бо ҳам дида мешавад. Дар ҳоле ки дар олами зоҳир мумкин нест, ки фарде дар як вақт шоду ношод бошад ё чизе ҳамзамон мавҷуду номавҷуд бошад.

Шоир таъкид мекунад, ки чунин чизе мумкин аст, аммо инсон қудрати дарку эҳсос ва тавони дидани онро надорад, зеро шодию ношодии ҳамзамон дар зехну замири инсон вучуд дорад ва ҳамин тавр як мавҷуд дар ҳоле ки вучуд дорад, аз даруни худ дучори тағйиру фурӯпошӣ ва аз байн рафтани тадриҷист, ки ба адам меанҷомад. Ба таъбири Фарруҳии Яздӣ: “Зиндагӣ кардани ман мурдани тадриҷӣ буд// Он чи ҷон канд танам, умр ҳисобаш кардам” [38, с. 156].

“Ба авҷи кибриё к-аз паҳлуи аҷз аст роҳ он ҷо,

Сари мӯйе гар ин ҷо ҳам шавӣ, бишкан кулоҳ он ҷо” [11, с. 1].

“Кибриё” ва “аҷз” аз муқобилмаъноҳои дугона аст. *Кибриё* ифтихор, азамату ғурур ва *аҷз* бечорагӣ, дармондагӣю нотавонӣ маъно дорад, бинобар ин, мутазод ва муқолифи якдигар ҳастанд. Аммо Бедил дар тасвири мутаноқизнамое, ки ироа мекунад, аҷзро роҳи расидан ба кибриё, ҷалол ва азамат медонад.

Бинобар ин, кибриё ва аҷз дар мутаноқизнамоӣ ба ваҳдату ҷамъи зидҳо мерасанд ва дигар таносуби манфию муқобилмаъноӣ надоранд. Дар олами зоҳир мумкин нест, ки очизу бечора бошӣ, аммо азамат, бузургӣ, ҷоҳу ҷалол ва шукӯҳ дошта бошӣ. Пас чи гуна мумкин аст, ки аҷз масире барои расидан ба авҷи кибриё бошад? Посух дар мисраи баъдист, ки ин ки ваҳдати аҷзу кибриё на дар олами зоҳиру ҷаҳони воқеӣ, балки дар ҷаҳони ҳақиқии мавриди назари ирфон метавонад рух диҳад.

Агар касе дар ин ҷаҳон дар ҳоле ки ҷоҳу ҷалол дорад, фахрфурӯшӣ накунад ва фурӯтан бошад, дар олами маънӣ, дар дили инсонҳо ва тамоми ҳастӣ ба ҷунон иззате мерасад, ки метавонад ба эътибори он кулоҳи хешро бишканад. “Кулоҳ шикастан” ба расме дар даврони қадим ишорат мекунад, ки айёру гарданкашон кулоҳашонро қач мегузоштаанд ва он нишонаи ғуруру ифтихор доништа мешудааст [85, с. 186]. Ҳоло ҳам гоҳе қач ниҳодани кулоҳ бо ин манзур дида мешавад.

Дар заминаи баррасиҳое, ки дар ин фасл анҷом шуд, дида мешавад, ки мутаноқизнамоӣ дар ғазалҳои Абдулқодири Бедил сохтори забонии хос ва дар мавридҳое сохтори маъноӣ дорад. Сохтори забонии мутаноқизнамоӣ дар ғазалиёти Бедил дар шакли калимаҳои мураккаб (масалан, “адамсаро”, “ғафлатсаводон” ва “харобобод”), таркибҳои изофӣ (масалан, “балои офият” ва “қисфати урентанӣ”) ва васфӣ (масалан, “ҷамъи парешон”), инчунин дар қолаби ҷумла (масалан, “Гӯши қар муҳайё кун, нағма ҷуз ҳамӯшӣ нест”) ба мушоҳида мерасад. Сохтори дигаре, ки бештар ҷанбаи маъноӣ дорад, истифода аз муқобилмаъноҳои ҷуфт мебошад (масалан, “Зулмату нур ҷу ойинаву ҷавҳар ба ҳам аст”), ки дар намунаҳои мутаноқизнамоии ашъори Бедил тазодди маъноӣ таносуби манфии худро аз даст дода, ба ҷамъу ягонагии зидҳо мерасанд. Дар айни ҳол, барои ифодаи андешаҳои олии ва мазмунҳои борику файласуфонаи шоир хидмат мекунанд.

3.1.3. Мазмунҳои меҳварӣ дар мутаноқизнамоиҳои ғазалиёти Бедил

Мазмунсозӣ дар сабки ҳиндӣ ва дар шеъри Бедил яке аз вежаҳои барҷаставу муҳим аст. Шоирони сабки ҳиндӣ маъмулан барои мазмунсозӣ бо якдигар рақобат мекунанд ва ба хоҳири эҷоди мазмунҳои нав ифтихор менамоянд. Бедил яке аз шоирони матраҳи сабки ҳиндист, ки мазмунсозии хоси худро дорад.

Агар мазмунро бар асоси шеъри сабки ҳиндӣ таъриф кунем, мазмун дар воқеъ як нуқта ва хосияти ғариб аст, ки дар ҷизе вуҷуд дорад, вале то кунун қашф нашудааст, ё дар ҳаёли шоир сохтани пардохта мешавад. Муҳимтарин

хосияташ ин аст, ки “агар шеърро аз хилаи хунаровариҳои забонӣ, тасвири ва музикаӣ низ фориг созем, мазмун бо он боқӣ мемонад” [85, с. 67].

Мазмунсозии Абдулқодири Бедил дар сабки ҳиндӣ ва дар шеъри форсии тоҷикӣ хилофомад, ҳаллоқ ва навоинанд. Дар ҳар мазмуни шеъри ӯ нуктаҳои зиёде вучуд дорад, ки мухотабонро даргири тавзеҳу тафсири худ месозад ва гоҳе ҳар хонандаи огоҳе тафсиру тавзеҳи мутафовите дар бораи як мисраъ ё байти ӯ ироа мекунад. Бар асоси ҳамин тафовути дидгоҳ аст, ки дар бораи мазмунҳои шеърии Бедил китобҳои гуногуне навишта шудаанд.

Салоҳуддини Салҷуқӣ аз донишмандони Афғонистон тақрибан сад сол пеш китоби “Нақди Бедил”-ро навишт ва дар он ба тавзеҳ ва ташреҳи мазмунҳои шеъри Бедил пардохт [126, с. 12]. Ҳасани Ҳусайнӣ, аз шоирон ва муҳаққиқони эронӣ, дар китоби “Бедил, Сипеҳрӣ ва сабки ҳиндӣ” зимни баррасии сабки ҳиндӣ, таъсири Сухробӣ Сипеҳрӣ аз ин сабк ва Мирзо Абдулқодири Бедил, ба шарҳи абёти душвори Бедил ҳам, баҳусус дар бахшҳои “Илали печидагии шеъри Бедил” [159, с. 99], “Маънии як байти бемаънӣ” [159, с. 116] ва “Даре ба хонаи хуршед” [159, с. 140] пардохтааст. Китоби “Бедил ва афсуни ҳайрат”-ро Ковуси Ҳасанлӣ, устоди Донишгоҳи Шероз, дар бораи мазмунҳо ва нуктаҳои ҳайратбарангези шеъри Бедил навиштааст. Ӯ ба ин назар аст, ки мазмунсозии Бедил нозукҳаёлона аст ва шеъри ӯ “хонандаи ғайб ва шикобо металабад, то битавонад бо диранг, бурдборӣ, тамаркуз ва бозхонии чандинбора, ором-ором ғазоҳои торикро равшан ва гиреҳҳои бориқро боз кунад” [156, с. 16]. Муҳаммадқозими Қозимӣ дар китоби “Қалиди дари боз” ба бархе аз мазмунҳои шеъри Бедил мепардозад ва ба ин назар аст, ки қовиш дар мазмунҳои шеъри Бедил қори содаву осоне нест, зеро як мазмун гоҳе дорои чандин нукта аст. Вақте нуктаеро қашф мекуни, мутаваҷҷеҳ мешавӣ, захираҳои тоза ва номақшуфи дигар боқӣ мондааст. Ашъори Абдулқодири Бедил монанди маъдан аст, ҳарчи аз сатҳ ба умқ биравӣ, мутаваҷҷеҳи ғанчинаҳои бештар мешавӣ. Бинобар ин, ҳамеша барои дарки мазмунҳо ва нуктаҳои шеъри Бедил бояд дар тақопӯ буд [86, с. 76].

Аммо дар ин пажӯҳиш ба мазмунҳо ва нуктаҳои таваҷҷуҳ мешавад, ки дар тасвирҳои парадоксӣ ва мутаноқизнамоии ғазалҳои Бедил вучуд доранд. Бархе аз мутаноқизнамоиҳои Бедил, зимни доштани тасвир, мазмунҳо ва нуктаҳои халлоқ, қолиб ва аҷиб низ доранд, ки ба онҳо камтар таваҷҷуҳ шудааст.

Хомӯшӣ (сукут), фарёд, овоз ва нағма. Бедил дар байтҳои бисёре тавассути коргирии мазмунҳои чун *хомӯшӣ (сукут)*, *овоз*, *нағма*, *фарёд* ва вобастаҳои аз ин навъ мутаноқизнамоиҳои пурмазмун ва нуктадореро эҷод мекунад. Ба таври мисол: “хомӯшӣ фарёд мешавад”, “мо фарёди бесадо ҳастем”, “сози хамӯшӣ садо дорад”, “нағма чизе ҷуз хомӯшӣ нест” ва ғайра:

“Гардест часта мову ман аз пардаи адам,
Охир *хамӯшӣ ин ҳама фарёд мешавад*” [14, с. 709].

“Чу шамъ аз куштани пинҳон нашуд доғи таманноят,
Ба базми ҳасратам *сози хамӯшӣ ҳам садо дорад*” [14, с. 757].

“Ҳастии мо нест, Бедил, ғайри изҳори адам,
То хамӯшӣ парда аз рух барфиканд, овоз буд” [13, с. 698].

“Кулфатнавои дарди сари ҳеч кас наем,
Дар пардаҳои хомӯшӣ овози мо баланд” [14, с. 819].

Урёнӣ, чома ва пӯшидагӣ. Аз мазмунҳои, ки ба сурати чашмгир дар девони Бедил ба кор рафтаанд, *урёнӣ*, *чома*, *пӯшидагӣ* ва вобастаҳои дигари ин мазмун дар тасвирҳои мутаноқизнамоӣ ҳастанд, ки нуктаҳои қобили андеша ва тааммулуро дар худ доранд. Урёнӣ бештар аз дигар мавридҳо дар мутаноқизнамоиҳои ғазалиёти Бедил қобили мушоҳида аст:

“Бе такаллуф буд ҳастӣ, лек фикри бадмаош
Чомаи урёнии моро гиребондор кард” [11, с. 593].

“Эй ҳавас, расвоии дебову атлас равшан аст,
Беш аз ин аз *чомаи урёнӣ* урён маҳоҳ” [12, с. 1243].

“Баски чун гул пардаҳо бар парда шуд сомон маро,
Пирҳан дар ҷилва оям, гар кунӣ урён маро” [13, с. 119].

“Шуълае будам, кунун хокистарам муфти талаб,
Сӯхтан урёнияро ҷомаи эҳром кард” [13, с. 699].

Рӯшноӣ, зулмат, хомӯшӣ (торикӣ). Мазмунҳои дигар дар мутаноқизнамоиҳои ғазалиёти Бедил бар асоси вожаҳои *рӯшноӣ, зулмат, хомӯшӣ (торикӣ)* шакл гирифтаанд ва нуктаҳои жарфи маънодореро ба вучуд овардаанд. Тазодди рӯшноӣю зулмат аз муқобилмаъноҳои маънодори куҳан дар фарҳанги башарист, ки ба мавзӯ ва мазмунӣ хайру шар ва некию бадӣ маъно бахшидаанд. Бедил бо истифода аз мафҳумҳои рӯшноӣ ва зулмат мазмунҳо ва нуктаҳои нав эҷод кардааст:

“Фурсати ҷонкоҳи ҳастӣ халқро мағрур кард,
Шамъҳо торикӣи ин базм равшан дидаанд” [13, с. 763].

“Дар муҳити ҳодисоти даҳр монанди ҳубоб
Аз дами хомӯшии мо шамъи ҳастӣ равшан аст” [13, с. 466].

“Хондам аз гардиши паймонаи таҳқиқ хате,
Ки ба зулматкадаи ҳайрати нурам фиканад” [14, с. 758].

“Фарёд, к-аз таваҳҳум номаҳрами ҳузурем,
Хаффоши бенасибем, зулматииноси нурем” [14, с. 1121].

Ҳастӣ-нестӣ ва вучуд-адам. Мазмунҳои дигаре, ки Бедил дар мутаноқизнамоиҳои худ ба он назар доштааст, *ҳастию нестӣ ва вучуду адам* аст. Ҳастию вучуд ва нестию адам аз мазмунҳои пурқорбурд дар фалсафа, ирфон ва адабиёт аст, аммо Бедил аз мазмуну мафҳуми ҳастию нестӣ мазмунсозии ҷадиде дар мутаноқизнамоӣ ироа мекунад, ки тааммулбарангез

аст. Масалан, “дар ҳастии мо нестиро метавон дид” ва “ҳастии мо чизе ғайр аз адам нест” аз намунаҳои барҷастаи мутаноқизнамоиҳои ӯст:

*“Сози таишии адам аз ҳастии мо медамад,
Офият бе изтиробе нест, то хушем мо”* [13, с. 149].

*“Ҳастии мо нест, Бедил, ғайри изҳори адам,
То хамушӣ парда аз рух барфиканд, овоз буд”* [13, с. 698].

*“Метавон дар ҳастии мо дид арзи нестӣ,
Шуъла бе шуғли нишастан нест, то истода аст”* [13, с. 310].

*“Сози ҳастӣ ғайри оҳанги адам чизе надоишт,
Ҳар навоеро, ки водидам, хамӯшӣ месуруд”* [13, с. 676].

Озодӣ ва асорат. Мазмунҳои дигаре, ки дар ғазалиёти Бедил зимни истифода аз мутаноқизнамоӣ дида мешавад, *озодӣ, раҳой, асорат, қафас* ва ғайра аст. Озодию асорат низ аз мазоминест, ки дар фарҳангу адабиёти форсии тоҷикӣ бозтоби густарда доштааст, аммо Бедил ин мазмунҳоро дар мутаноқизнамоиҳои худ тавре ба кор мебарад, ки ба мазмунҳои наву тоза табдил мешаванд ва бояд аз нав манзури Бедилро аз мазмунсозӣ бо озодию асорат кашф кард:

*“Бедил, озодии ман дар қафаси гумномист,
Дом роҳ аст агар шуҳрати анқо бахшад”* [14, с. 714].

*“Натвон ба дили ушшоқ афсуни раҳой хонд,
З-ин силсила озоданд занҷирии гесуҳо”* [13, с. 98].

*“Қайди ҳастӣ чун нафас болу пари парвози мост,
Ҳар қадар, Бедил, гирифторист, озодем мо”* [13, с. 253].

“Гар ба фалак равӣ, ки нест банди ҳаво гусехтан,

Ҳамчу саҳар гирифтаанд дар *қафаси раҳоият*” [13, с. 451].

Дарё, мавч ва қатра. Мазмунҳои сохташуда бо вожаҳои *дарё, мавч, сароб, қатра* ва ғайра аз ҷумлаи мазмунҳои ҳастанд, ки дар мутаноқизнамоиҳои ғазалиёти Бедил ба кор рафтаанд ва дар онҳо таркибҳои мутаноқизнамоии фишурдае монанди “як қатра дарё”, “мавчи сароб” ва “баҳри бесоҳил” шигифтовар буда, зеҳни хонандаро ба андешидан водор мекунанд ва тасвирҳои мутаноқизнамоии ғарибу дилнишин месозанд:

“Мо қофилаи бенафаси *мавчи саробем*,
Чандин адам он сӯст садои чараси мо” [13, с. 148].

“Бемуҳобо кист, Бедил, аз сари мо бигзарад,
Чун шикасти обила як *қатра дарёем мо*” [13, с. 106].

“Ғубори дашти берангему *мавчи баҳри бесоҳил*,
Сари он доман аз дасти кӣ мегардад раҳо ин ҷо” [13, с. 123]?

“Обёри чамани ранг сароб аст ин ҷо,
Дар гули хандаи тасвир гулоб аст ин ҷо” [13, с. 82].

Пастӣ ва уруч. Аз мазмунҳои дигаре, ки Бедил барои сохтани мутаноқизнамоиҳои нуктадору дилнишин аз онҳо истифода кардааст, мазмунҳои чун *пастӣ, уруч, боло гирифтани кор аз пастӣ* ва монанди инҳост. Дар ин гуна тасвирҳои мутаноқизнамо Бедил бовар дорад, ки ҳамеша дар пастӣҳо сууд (болоравӣ) ва уруч вучуд дорад. Дар ҳақиқат ӯ ба ин бовар аст, ки аз дили пастӣҳо инсон метавон ба авҷу меъроҷ бирасид. Ин мазмунсозӣ, он ҳам дар тасвирҳои мутаноқизнамо тозаву навоин аст:

“Ба пастӣ низ меъроҷ аст, агар озодаӣ, Бедил,
Садои об шав, *сози тараққӣ кун таназзулро*” [13, с. 108].

“То ба пастӣҳо уруҷи эътиборам гул кунад,
Хомушӣ чун оташи ёкут зад доман маро” [13, с. 119].

“Дар раҳаш чун хома *кори настиям боло гирифт*,
Он чи, Бедил, нохуни по буд, шуд мижгон маро” [13, с. 119].

“Зери по обиларо монеи болидан нест,
Ҳаст иқболи баландам, ки сари настам ман” [14, с. 1172].

Ачз, нотавонӣ ва заифӣ. Аз мазомини дигари мутаноқизнамоии ғазалҳои Бедил ачз, *нотавонӣ ва заифист*. Шигифтию зебоии ин навъ абёт дар он аст, ки Бедил маъноӣ манфии ачзу заифиро ба маъноӣ мусбат тағйир дода, суҳанҳои нав баён кардааст. Ба таври мисол, таркибҳои мутаноқизнамое ҳамчун “иқболи ачз”, “иқболи заифӣ” ва ғайра дар ғазалҳои ӯ ба мушоҳида мерасад, ки ин кор аз як тараф ба ошноизудӣ ва аз тарафи дигар ба мазмунсозию нуктасанҷӣ анҷомидааст:

“Бедил, *иқболи заифиҳои* мо пӯшида нест,
Офтоби олами ачз аст ранги зарди мо” [13, с. 158].

“Ба ачзе, ки *дорӣ, қавӣ кун миёнро*,
Ба ҳикмат нагардондаанд осмонро” [13, с. 122].

“Зиндагӣ танҳо ваболи мо нашуд *з-иқболи ачз*,
Нестӣ ҳам бори таклиф аст, то дӯшем мо” [13, с. 149].

“*Баланд аст он қадарҳо ошёнӣ ачзи мо*, Бедил,
Ки бе саъйи шикасти болу пар натвон расид он ҷо” [13, с. 125].

Ханда ва гиря. Хандаву гиря ё нола аз мазмунҳое ҳастанд, ки дар мутаноқизнамоиҳои ғазалҳои Бедил ба чашм меҳӯранд. Ибораҳои таркибҳои мутаноқизнамоӣ *ханда ва гиря* аз лиҳози қаноатманд кардани ҳисси зебоишиносии муҳотаб таваҷҷуҳбарангез аст. Дар зимн, сохтани мутаноқизнамоии “ханда бар лаби мо қоҳ-қоҳ мегиряд” сабаби эҷоди мазмуну нуктаи тоза дар мутаноқизнамоӣ гардидааст, ки бепешина аст:

“Ба айш хосияти шишаҳои май дорем,
Ки ханда бар лаби мо қоҳ-қоҳ мегиряд” [13, с. 611].

“Бихандед, эй қадردони фурсат,
Ки як ханда бар хеш нагрисам ман” [14, с. 1207].

“Найи ин маҳфилам, аз сози айши ман чӣ мепурсӣ,
Ба сад ҳасрат лабе во кардам, аммо нола хандидам” [14, с. 1095].

“Ҳамин дард аст барги ишрати хуниндилон, Бедил,
Ҳучуми гиря масти ханда дорад табъи миноро” [11, с. 115].

Дар ин байтҳо ба хубӣ дида мешавад, ки Бедил аз мутаноқизнамоӣ фаротар аз як санъат барои мазмунсозию нуктаофаринӣ истифода мекунад ва бо ба кор бурдани мафҳумҳои тақобули дугона ба монанди *хомӯшию фарёд, урёнию нӯшидагӣ, рӯшноию зулмат, ҳастию нестӣ, озодию асорат, дарёву қатра, пастию уруч, аҷзу нотавонӣ, хандаву гиря* ва ғайра мазмунҳо ва нуктаҳои наву қобили андешаву тааммул эҷод мекунад, ки каму беш бо дарки ин мафҳумҳо дар гузашта фарқкунанда аст.

Он чи дар бораи маъноӣ мафҳумҳои ҳастию нестӣ, пастию уруч, хандаву гиря ва ғайра медонистем, дар мутаноқизнамоиҳои Бедил гоҳе комилан ва гоҳе то андозае маънояшон дигаргун мешавад. Фақат дар сухани Бедил аст, ки меъроҷро дар пасти метавон диду эҳсос кард ва ҳастиро изҳоре барои адам (нестӣ) донист. Чунин бархурде бо ин мафҳим, бепешина ва дар басте мавридҳо ғайри қобили тасаввуру шигифтиовар аст. Агар дар ҷойи дигар гуфта шавад, ки ханда гиря мекунад, қабулаш душвор аст, аммо вақте аз забони Бедил шунида мешавад, ки “Ҳамин дард аст барги ишрати хуниндилон, Бедил, // Ҳучуми гиря масти ханда дорад табъи миноро” [11, с. 115] наметавон ба мазмуну нуктаи байт андешаву таваҷҷуҳ накард.

Чаҳон ва инсон ҷамъи таноқузҳост ва ин фаҳму баёни ягонагии зидҳо боис мешавад, ки мазмуну маънии тозаеро дар бораи зиндагию чаҳон дар ғазалҳои

Бедил метавон кашф кард ва фаҳмид, ки ба таври кулӣ ҳастӣ фақат шодию ханда ё гираву нола нест, балки агар бо диққату андеша тааммул карда шавад, дарк мешавад, ки зиндагию дунё маҷмуае аз хандаву гираву шодию андух аст.

Ин ҷост, ки умқи ва жарғои мутаноқизнамоиҳо, мафҳумсозӣ, мазмунсозӣ ва нуктасанҷиҳои Бедил барои мо нисбатан қобили дарк мешавад ва медонем, ки ба ҷаҳон, зиндагӣ ва ҳатто ба худ мо бояд аз чандин зовия ва ҷашмандоз назар кунем. Бедил бо мутаноқизнамоиҳои худ меҳодад қолабӣ будану яқсоннигарию соданигарию моро мавриди пурсишу тардид қарор дода, барои бо андеша, диққат ва тааммул нигариш ба ашё ва ҳастӣ фаро меҳонад.

Бинобар ин, мутаноқизнамоиҳо ва мазмунсозӣҳои Бедил ба мо фурсати тозае мебахшанд, ки ба зиндагию ҷизҳои перомуни худ аз нав нигоҳ кунем. Ин нигоҳи нав ба мо имкон медиҳад, то нуктасанҷу мазмунёб шавем, зеро ҷунонки Бедил мафҳиму вожаҳои маъмулро бо тарзу диди хосси ҳудаш дар бофту сохторе ироа мекунад, ки мазмунҳо ва нуктаҳои нуҳуфтаи онҳо қобили кашфу дарк мешаванд, ҳамин гуна нигоҳи нав низ шеваи тарзи диди моро нисбат ба ҷаҳон, зиндагӣ ва ҷизҳо тағйир медиҳад ва дар онҳо маъноҳои тозаеро кашф хоҳем кард, ки пеш аз он ҳаргиз тасаввурашро накарда будем.

Ба таъбири Бедил:

“Сад ҷаҳон маънӣ ба лафзи мо гум аст,

Ин ниҳонҳо ошкоре беш нест” [11, с. 211].

Бинобар ин, дар ҳар лафз ва ҳар ҷизе метавонад сад ҷаҳон маънӣ вучуд дошта бошад. Дар ҳоле ки ин сад ҷаҳон маънии ниҳон хеле ҳам ниҳон нест, балки ошкор аст, фақат аз мо тавоноии тамаркуз, андеша, тавачҷуҳ ва диққат меҳодад, то ки тавонем он ниҳонҳои ошкорро бубинем.

Аз баррасиҳое, ки манзур шуд, метавон ҷунин натиҷа гирифт, ки мазмунсозӣ дар ғазалиёти Мирзо Абдулқодири Бедил вежагии барҷаставу муҳим буда, яке аз василаҳои дастёбӣ ба он аз роҳи эҷоди тасвирҳо ва нуктаҳои мутаноқизнамоист. Ин мазмунҳо, ки бештар дар тасвирҳои нави ҳунарий таҷассум меёбанд, бо истифода аз мафҳумҳои мисли ҳомӯшию фарёд, урёнию пӯшидагӣ, рӯшноию зулмат, ҳастию нестӣ ва ғайра ифода гардида, ҳар яке аз

онҳо дорои нуктаҳои хоси бедилона аст, ки барои дарку тафсири онҳо тааммули амиқу диққати зиёд лозим аст. Бедилшиносоне ҳамчун Муҳаммадқозими Қозимӣ ва Қовуси Ҳасанӣ ба ин андешаанд, ки шеърӣ Мирзо Абдулқодири Бедил хонандаи ғазол ва андешаварзро тақозо мекунад, то бо бурдборӣ ва таваҷҷуҳи муқаррар на танҳо мазмунҳои зоҳирӣ, балки нуктаҳои нухуфтаи абҷтро дарёбад [85, с. 10; 155, с. 16].

Мутаноқизнамоиҳои Бедил, ки бо ҳадафи баёни эҳсосоти андешаҳои дарунии шоир ва эҷоди мазмунҳои тоза ба қор рафтаанд, барои дарки амиқи зиндагӣ ҳақон роҳҳои наву имкониятҳои густарда пеш овардаанд. Ин санъати бадеӣ дар ғазалиёти Бедил ба хонанда имкон додааст, ки бо назари бисёрҷонибаву таҳлили муфасссал ба маъноҳои тоза ва мураккаби зиндагӣ нигоҳ қарда, аз яксоннигарӣ содапандорӣ қанора бигирад.

3.2. Мутаноқизнамоӣ – унсурӣ сабқсоз дар ғазалиёти Бедил

Дар бораи ҷӣ будани сабқ ва вежағҳои сабқсоз дар қасли “Ҳиссомезӣ – ҷузи муҳими сабқсоз дар ғазалиёти Бедил” тавзеҳ дода шуд ва дигар ниёзе ба тавзеҳи мавзӯ нест. Бинобар ин, ба шарҳу баррасии асли мавзӯ пардохта мешавад.

Шафеии Қадқанӣ 8 шигарди сабқсозро дар шеърӣ Мирзо Абдулқодири Бедил мушаххас мекунад, ки мутаноқизнамоӣ яке аз ин шигардҳои баршумурда дар шеърӣ ӯст. Ҷунон ки қаблан зикр шуд, дар девони Бедил [13; 14] бештар аз 940 бор ин ороя омадааст, ки ин рақам басомади болоеро нишон медиҳад. Басомади болои як ороя дар шеърӣ шоир баёнгару нишондиҳандаи сабқсозии он аст.

Тавре ки зикр шуд, мутаноқизнамоӣ яке аз унсурҳои ва шигардҳои сабқсоз дар сабқи шеърӣ ҳиндист ва он бисёр мавриди таваҷҷуҳи шоирони ин сабқ будааст, басомади хеле болое дар шеърӣ намояндагони ин сабқ дорад, аммо дар шеърӣ Бедил вежағӣ ва ҷойғҳои хоссе ёфтааст. Зеро Бедил аз мутаноқизнамоӣ бинобар рангинҳаёлие, ки дорад, ба сурати густарда истифода қардааст ва аз он

барои офариниши андешаҳои борик ва мазмунҳои гуногун баҳра бурдааст, ки нишондиҳандаи тавоноии ӯ дар чигунагии бакоргирии ин ороия бадеӣ нисбат ба шоирони дигар сабки ҳиндист.

Мутаноқизнамоҳои ғазалҳои Бедил ғайр аз доштани ороия ва тасвир вазифаву вежагиҳои дигар низ доранд, ки тозагии мавзӯю мазмун, ошноизудӣ, эҷоз, чандовии маънову тасвир, печида кардани раванди фаҳм, кашфи маъно, доштани сохторҳои гуногун ва мазмунҳои меҳварианд, ки ҳамаи ин вежагиҳо ва вазифаҳо дар боби севум баррасӣ шуданд.

Аз ин назар, мутаноқизнамоӣ дар ғазалиёти Бедил яке аз унсурҳои сабксози муҳимму асосист ва ҳатто метавон гуфт дастгоҳи таҳайюлии зеҳни ӯ дар эҷоди шеър аст. Шоир ҳақонро мутаноқизнамо мебинаду эҳсос мекунад. Таноқузу мутаноқизнамоҳои ҳақонро дар тасвирҳои мутаноқизнамои ғазалҳояш намуд мебахшад. Бинобар ин, метавон ин падидаро на фақат як ороия ва шигарди сабксоз дар шеъри Бедил, балки навъи таҳайюли ӯ донист, чунки ин ороия дар шеъри Бедил бо зарофатҳо ва ҷилваҳои фарқкунандаи нозукҳаёлона мавҷ мезанад.

Агар вориди ҷузъиёт шавем, метавон ба ин мавридҳо ишора кард, ки ба ороияи мутаноқизнамоӣ дар ғазалҳои Бедил бештар аҳаммияти сабкӣ бахшидааст: таъбирҳои мутаноқизнамоие монанди *пур аз адам, аз ҳеч пур шудан, афтодагиро сабаби побарҷоӣ доништан, ҳақиқатро маҷоз талаққӣ кардан, дар айни иттиҳод бо маъшӯқ аз васл дур будан, ҷамъи парешон, қисвати урётанӣ, таширфи урётӣ, истиғнои фақр, садои хомӯш, фарёди хомӯшӣ ва ғайра* дар шеърҳои Бедил намунаҳои фаровоне дорад.

Тавре ки ишора шуд, мутаноқизнамоӣ низоми андешаи таҳайюли Бедил аст. Бар ин асос, метавон дастгоҳи фикрии Бедилро низоми диалектикий дуалистӣ донист, яъне ҳама чиз дар ин низоми фикрӣ бар асоси рӯбарӯӣ шакл мегирад ва муқобилмаъноҳои ҷуфт ба сохти мутаноқизнамо боис шудаанд, ки дар ин бора дар бахши “Сохтори мутаноқизнамоӣ дар ғазалиёти Бедил” тавзеҳу ташреҳ дода шуд.

Агар нигоҳи куллитару ҷомеатар дошта бошем, ба ин далелҳо метавонем мутаноқизнамоиро унсури сабксоz дар ғазалиёти Абдулқодири Бедил ба шумор орем:

1. Вежагии фалсафии андешаи Бедил: Ҷаҳонбинии Бедил асосан рангу бўйи фалсафӣ дорад. Мафҳуми “ҳастӣ” дар ғазалҳои ӯ падидаи розомез ва омехта бо ибҳом доништа шудааст. Шоир бо таъя ба унсурҳои фалсафӣ, бавежа назарияҳои ҳастишинохтии ирфонӣ, кӯшиш дорад мафҳумҳои вучуду адам, умеду яъс, ваҳдату касрат, куфру дин, ману ғайр, неку бад ва ғайраро аз нав маъно кунад. Барои инъикосу баёни чунин дидгоҳе табиатан шоир забонеро интихоб мекунад, ки зарфияти баёнии ин падидаҳои мутазадро дошта бошад. Мутаноқизнамоӣ беҳтарин абзор барои ин навъи баён аст:

“Бегонавазъем, ё ошноем?!”

Мо нестем, ӯст, ӯ нест, моем” [12, с. 971].

Дар ин байт, хувияти инсон дар ҳолати номушаххасии мутаноқиз ба тасвир омадааст; дар ин ҷо инсон на худ асту на дигаре, балки дар як вақт ҳарду ва ҳеч кадом аст. Ин нигоҳ, бозтобе аз дидгоҳи “ваҳдати вучуд” аст, ки дар он марзи миёни худ ва ғайр вучуд надорад.

2. Нигоҳи ирфонӣ ба ҳастӣ: Дар ирфону тасаввуф таноқуз бахши ҷудоинопазир аз таҷрибаи шуҳудист, чунки дар он дарки ҳақиқат на аз тариқи ақл, балки аз роҳи ҳайрат, фано ва кашфу шуҳуд ҳосил мешавад. Таъбирҳои ҳамчун “нестӣ дар ҳастӣ”, “фано дар бақо”, “хомӯшии фарёд” ва “як қатра дарё” зотан мутаноқизнамоианд. Бедил бо нигоҳи ирфонӣ ба ҳастӣ ин таноқузоҳро масъала намедонад, балки роҳи расидан ба ҳақиқат мешуморад.

“Пайдо нагаштем, худро ҷӣ пӯшем,

Пинҳон набудем, то вонамоем” [12, с. 971].

Дар ин байт, ҳам пинҳон будан инкор шудааст ва ҳам пайдо будан. Ин инкору исботи ҳамзамон, танҳо дар заминаи таҷрибаи ирфонӣ маъно меёбад; ҷое ки “вучуд” на дар дида шудан, балки дар фаротар рафтани аз марзҳои идроки ақлониист.

“Ақли рангомез кай гардад ҳарифи дарди ишқ!”

Хомаи тасвир кай хоҳад кашидан ноларо” [11, с. 9]?!

Ин байт ақлро дар муқобили ишқ нотавон медонад, дар ҳоле ки ақл дар дастгоҳи фалсафӣ абзори шинохт аст. Ин баръакс сохтани арзишҳо аз суннати ирфонӣ бармеояд, ки шуҳудро бар ақл муқаддам медонад.

3. Сохтори забонӣ ва сабки бедилӣ: Забони шеъри Бедил печидаву чандово буда, тасвир дар меҳвари он қарор дорад. Ё аз вежагиҳои сабки ҳиндӣ истифодаи фаровон мекунад, то забони ғазалхояш ҳаёлангезу пурибҳом бошанд. Дар натиҷа, ба сабке даст меёбад, ки онро “сабки бедилӣ” метавон номид. Мутаноқизнамоӣ дар ин сабки фардӣ илова ба абзори зебоишиносӣ ва ороиши лафзӣ маъноӣ, абзори андеша низ ҳаст. Унсуре, ки хонандаро ба сӯйи кунҷковӣ роҳнамоӣ карда, ба рамзкушоӣ бозандешии пайвасти мазмунҳо водор мекунад. Аз ҳамин рӯ, боиси хотирмон гаштани матлаб дар зеҳни хонанда мегардад. Агар ба ғазали зер таваҷҷуҳ кунем, дармеёбем, ки мутаноқизнамоӣ дар ҳар байти ғазал дида шуда, маънию лафз дар камоли зебӣ ва устуворӣ барои баёни андешаҳои муҳиму арзишманд ба қор рафтааст:

“Чунин куштаи ҳасрати кистам ман?

Ки чун оташ аз сӯхтан зистам ман.

На шодам, на маҳзун, на хокам, на гардун,

На лафзам, на мазмун, чӣ маънистам ман?!

На хокостонам, на чархошёнам,

Паре мефишонам, қучоистам ман?

Агар фониям – чист ин шӯри ҳастӣ?

В-агар боқиям – аз чӣ фонистам ман?!

Биноз, эй тахайюл, бибол, эй таваҳҳум,

Ки ҳастӣ гумон дораму нестам ман.

Ҳавое дар оташ фикандаст наълам,

Агар хок гардам, намеистам ман.

Навоя надорам, нафас мешуморам,

Агар сози ибрат наям, чистам ман?

Бихандед, эй қадрдонони фурсат,

*Ки як ханда бар хеш нагрисам ман.
Дар ин ғамкада кас намирод, ё Раб,
Ба марге, ки бе дӯстонам зистам ман.
Чаҳон гӯ, ба сомони ҳастӣ бинозад,
Камолам ҳамин бас, ки ман нестам ман.
Ба ин як нафас умри мавҳум, Бедил,
Фанотухмати шахси боқистам ман” [12, с. 1158].*

Дар хулосаи фасл метавон зикр кард, ки мутаноқизнамоӣ яке аз унсурҳои эҷодӣ ва ҳамчунин таҷассумгари низоми фикрии ӯ мебошад. Мутаноқизнамоӣ дар ғазалҳои Бедил бо дигар шигардҳои пурбасомад, аз ҷумла, ташхис, таҷрид, вобастаҳои адабии хос, услуби муодила, таркибҳои хос ва мотивҳои нав ба таври муносиб корбурд ёфта, унсурҳои мазкур дар ҳамоҳангӣ ва таносуб системаи ҳунарии ягонро ташкил кардаанд, ки бар ғаномандии мазмун ва таъсири зебоишиносонаи он меафзоянд. Дар ҷаҳони ғазалҳои Бедил мутаноқизнамоӣ танҳо нақши зебоишинохтӣ надошта, ҳамчун василае барои дарки фалсафии ҷаҳон низ ба кор рафтааст.

Аз нигоҳи фалсафию ирфонӣ мутаноқизнамоӣ шакли баёни хосси низоми дугонаи мавҷудот ва муқобилмаъноҳои хайру шар, ҳастию нестӣ, озодию асорат, висолу ҳичрон, ваҳдату қасрат ва дигар мазмунҳои мураккаб аст, ки Бедил бо истифодаи забони нисбатан печидаву образҳои пуррамзу роз ба тасвири шоирона мекашад. Ин равиш асосан дар ирфону тасаввуф реша дошта, таҷрибаҳои ғавқулодаву ирфонӣ ва кашфу шухуди маъноҳои амиқро дар шеърӣ ӯ бозтоб медиҳад. Тамаркузи зиёди шоир рӯи мутаноқизнамоӣ чандовӣ ва умқи маъноии ғазали ӯро таъмин кардааст. Ба ин далел, мутаноқизнамоӣ дар эҷодиёти Бедил танҳо воситаи бадеӣ набуда, балки як асли низомбахш ба тафаккур ва сабки шоиронаи ӯст.

ХУЛОСА

Бозхонӣ ва таҳлили вежагиҳои балоғию бадеии шеъри Бедил ҳамчун барҷастатарин намунаи балоғат ва ҳунарварӣ дар қаламрави адабиёти форсии тоҷикӣ на танҳо аз ҷанбаи адабӣ, балки аз манзари баррасиҳои байнисоҳавӣ бо пайдо шудани равишҳо ва рӯйкардҳои тозаии адабиётшиносӣ аҳаммияти бештар пайдо мекунад. Забони шеъри Бедил на забони эҳсосоти маҳз, балки забони андеша, тааммул ва рамзомезист ва, дар ин миён, падидаҳои “ҳиссомезӣ” ва “мутаноқизнамоӣ” ҷойгоҳи барҷаста доранд. Ҳиссомезӣ, ки ҳамчун таркиб ё омезиши ҳисҳои гуногун дар як тасвир ё иборати шеърӣ таърифу фаҳмида мешавад, дар ғазалиёти Бедил нақши муҳимме дар сохтан ва баён кардани мазмунҳои фалсафӣ ва ҳикматомезу ошиқона дорад. Аз сӯйи дигар, мутаноқизнамоӣ, ки дар батни худ таноқузо бо ҳадафи ибрози маъноҳои амиқтар ё печидатар ҷой додааст, дар шеъри Бедил на ба унвони орояи ҷузъӣ, балки ба манзалаи ҷавҳари забон ва андеша амал мекунад ва аз унсурҳои сабксози шеъри ӯст. Ҳамин андешаҳо буданд, ки моро ба таҳқиқи ин мавзӯ ҷалб намуданд ва имкон фароҳам омад, ки баҳси ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоӣ дар ғазалиёти Бедилро дар нуктаҳои зер хулоса ва натиҷагирӣ кунем:

1. Ҳиссомезӣ дар адабиётшиносӣ орояи маънавии бадеиест, ки бар асоси ҷобачоии ҳавос ва аз роҳи тасарруф дар қувваи ҳаёл ба вучуд меояд ва тавассути 1) омезиши таҷрибаҳои ҳиссӣ, 2) ҷойгузинии ҳавос ба ҷойи яқдигар ва 3) пайвастании онҳо бо падидаҳои зехнию ақлӣ ифода мегардад. Ин падида ба шоир имкон медиҳад, ки аз зоҳир ва воқеияти одӣ гузашта, тасвирҳои тоза, ҷолиб ва ғайримунтазира ба вучуд биёрад [2-М; 3-М; 9-М].

2. Ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоӣ дар адабиётшиносии муосир аз орояҳои муҳимми балоғӣ ва зебоишиносӣ дар шеър ба шумор мераванд. Ҳарчанд дар шеъри классикии форсии тоҷикӣ вучуд доштааст, дар балоғати классикӣ ба таври мустақил таъриф нашудаанд ва зери номҳои умумӣ чун истиора ва ташбеҳу тазод ҷой гирифтаанд. Танҳо бо рушди назарияҳои муосири адабӣ ва таъсири адабиётшиносии Ғарб ин ду мафҳум дар улуми адабӣ номи мушаххас

ва мавқеи муайян ёфта, имрӯз дар болоғат, сабқшиносӣ ва нақди адабӣ аҳаммияти хос касб кардаанд [3-М; 4-М; 8-М].

3. Мутаноқизнамоӣ дар адабиёти форсии тоҷикӣ ва ҷаҳонӣ бо номҳои гуногун истифода шудааст, аммо ҷавҳари он ҳамеша бар ҷамъ кардани ду мафҳуми носозгор барои офаридани маъноӣ нав асос меёбад. Дар болоғати классикӣ он бештар зери мафҳуми “тазод” қарор мегирифт, вале пажӯҳишҳои адабиётшиносии муосир нишон медиҳанд, ки мутаноқизнамоӣ мақоми мустақил дорад ва дар давраи сабки ҳиндӣ, баҳусус, дар ашъори Бедил, ба авҷу тақомули шакли маъноии худ расидааст. Ин орои болоғӣ воситаи муҳими офариниши шеър ва абзори ошноизудоии забони бадеӣ ба ҳисоб меравад [3-М; 6-М].

4. Мутаноқизнамоӣ дар адабиётшиносӣ орои бадеӣ маънавиест, ки дар он ду мафҳум ё сифатҳои зиду носозгор ба як шахс, ҳолат ё падида нисбат дода мешаванд, то маъноӣ нав, ғайриинтизор ва амиқ эҷод гардад. Фарқи он бо “тазод” дар он аст, ки тазод бар муқобилгузориҳои одии калимаҳо асос меёбад, дар ҳоле ки мутаноқизнамоӣ ба асли маъноӣ калимаву ибораҳо дахл намуда, санъати бадеии хос барои баёни маонии амиқи ирфонӣ ва нигаришҳои ғайримаъмули фалсафию зебоишиносона аст [1-М; 6-М].

5. Ҳиссомезӣ дар ғазалиёти Бедил асосан ба ду навъ чудо мешавад: таркибӣ ва ғайритаркибӣ. Дар ҳиссомезии таркибӣ, ки ба шакли изофию васфӣ дида мешавад, шоир бо ибораҳои мисли “бӯйи оҳанг”, “парвози садо”, “нолаи урён”, “оҳи шуълазо” ва “ҳадиси гарм” ҳавоси гуногунро меомезад ва таҷрибаи нави ҳиссӣ меофарад. Дар ҳиссомезиҳои ғайритаркибӣ Бедил берун аз қолаби изофию васфӣ дар шакли ҷумлаҳои мустақил ва калимаҳои мураккаб ҳисҳоро бо ҳам мепайвандад, чунонки дар ҷумлаҳои ҳамчун “як нағма дидам” ё “рангҳо хуфтаст дар садои андалеб” воқеиятҳои ғайримуқаррарӣ месозад ва таҷрибаи муштаракӣ шунидану дидану ламсро ба хонанда интиқол медиҳад. Дар ҳиссомезиҳои, ки сохтори калимаи мураккабро доранд, шоир ҳисҳои шунавоию биноӣ, ломисаву шунавоӣ ва ғайраро бо ҳам омехтааст. Калимаҳои мураккаби “нағмаранг”, “тарсадо” ва “хушкмағз” намунаи барҷастаи ин навъ ҳиссомезиҳои Бедил мебошанд [7-М; 8-М; 9-М].

6. Сохтори балоғии ҳиссомезӣ дар шеърҳои Бедил аз назари ду сӯйи таркиб (вежагии ду ҳисси таркибшуда) метавонад ҳамсӯ бо ташбеҳ, истиора, маҷоз ё киноя бошад. Ҳиссомезӣ дар тасвирҳои ташбеҳӣ ду тарафи таркиб робитаи мушобеҳат дорад, яъне як тарафи таркиб, нақши мушаббаҳ ва тарафи дигар нақши мушаббаҳунбихиро дар ороя иҷро мекунад, масалан, дар “нигоҳ шудани садо”. Дар бархе мавридҳо чӯзҳои ҳиссомезӣ бо якдигар робитаи истиорӣ доранд, масалан, дар “дам задани гулшани сунъ”. Дар тасвирҳои ҳамсӯ бо маҷоз байни ду сӯйи таркиби ҳиссомезӣ муносибат ва алоқае бар пояи маҷоз вучуд дорад, масалан, “бӯйи гули калом”. Дар ҳиссомезиҳое, ки бар мабной киноя шакл гирифтаанд, ду сӯйи таркиби ороя робитаи киноии лозим ва малзум доранд, мисли “нигоҳи гарм” [7-М; 8-М; 9-М].

7. Абдулқодири Бедил дар ғазалиёти худ бо истифодаи “ҳиссумафҳумомезӣ” ба омезиши ҳис ва мафҳум, тасвирҳое амиқ ва рамзӣ офарида, ки ҷанбаҳои фалсафӣ ва ирфонӣ доранд. Ин шева ба ӯ имкон додааст, ки танҳо ба навъҳои ҳиссомезии маъмулӣ (аз нигоҳи ду тарафи таркиб) қаноат накунад, балки фаротар қадам гузошта, дар бакоргирии навъи тозаи он ибтикор кунад. Дар ғазалиёти Бедил таркибҳое монанди “ранги истиғно”, “навои офият”, “нолаи ҳайрат”, “бӯйи дард”, “заवқи ваҳшат”, “маззаи ибрат” ва ғайра вучуд доранд, ки як тарафи он ҳиссӣ буда, тарафи дигари он мафҳумист. Бедил бо ин шеваи навини эҷод, тавоноии забонӣ ва андешаи фалсафии худро нишон медиҳад, ки метавонад ҳамчун як навъи вежаи орояи маънавӣ дар адабиётшиносӣ ба таври мустақил мавриди пажӯҳиш қарор гирад [2-М; 7-М].

8. Мувофиқи таҳқиқи анҷомшуда дар ғазалиёти Мирзо Абдулқодири Бедил 9 навъи ҳиссомезӣ аз назари ду тарафи таркиб, аз ҷумла биной-шунавой, биной-бӯёӣ, биной-чашой, биной-ломиса, шунавой-чашой, шунавой-бӯёӣ, шунавой-ломиса, бӯёӣ-ломиса ва бӯёӣ-чашой истифода шудааст. Бо иваз кардани ҷойи ҳисҳо метавон ин 9 навъро ба 18 навъ расонд. Биной ва шунавой ҳамчун ду ҳисси асосии инсон бештар дар омезиш бо якдигар ба кор рафта, дар ғазалиёти Бедил басомади истифодаи болое доранд. Камтарин басомад дар таркиби ҳавоси бӯёию чашой дида мешавад. Таркиби ҳавоси чашоию ломиса бо ҳам дар ғазалиёти Мирзо Абдулқодири Бедил ба кор нафтааст [4-М; 7-М].

9. Ҳиссомезӣ дар ғазалиёти Бедил боиси вусъати ибҳоми шоирона, хаёлангезӣ ва ошноизудой дар шеър шудааст, ки ин дар нозукхаёли ва тасвирҳои беназири ӯ ифода ёфтааст. Пеш аз Бедил, бисёре таркибҳо ва таъбирҳои ҳиссомезона дар шеъри форсӣ ба сурати шаффоф, мушаххас ва муассир вучуд надоштанд, ки ин хосият ҳиссомезиро ба ҷузъи муҳим ва сабксози ӯ табдил додааст. Ҳарчанд намунаҳои ҳиссомезӣ дар ашъори шоирони давраи аввали шеъри форсии дарӣ вучуд доштааст, аммо дар ғазалиёти Бедил ин падида бо пуррангӣ ва басомади боло дида мешавад [2-М; 4-М; 7-М, 8-М].

10. Ҳиссомезӣ дар ғазалиёти Абдулқодири Бедил ҳамчун яке аз вежагиҳои барҷаста ва сабксози ин шоир матраҳ аст, ки далелҳои зиёде барои ин сабксозӣ вучуд дорад. Нахуст, ин ки Бедил бо баҳраварӣ аз ҳиссомезӣ тавонистааст тасвирҳо ва эҳсосоти гуногуни ҳиссию ба шакли навоварона ва печида дар ҳам биомезад, ба гунае ки мухотабро ба тафаккур ва тааммуқи бештар водор мекунад. Ин падида, ки пештар дар шеъри форсӣ камтар дида мешуд, ба ғазалҳои Бедил умқ ва зарофати хосе бахшида, онро аз ашъори шоирони сабкҳои пешин фаротар бурдааст. Ба баёни дигар, ҳиссомезӣ (дар канори чанд шигарди дигар) дар шеъри Бедил боис шудааст, то забони шеърии ӯ аз ҳолати сареҳ ва мустақим фосила гирифта, ба забони печида, чандово ва пур аз рамзу ишора табдил шавад, ки ин худ аз муаллафҳои аслии сабксозӣ дар шеъри ӯст.

Далели дигари сабксоз будани ҳиссомезӣ дар ғазалиёти Бедил ба ҷаҳонбинии фалсафӣ ва ирфонии ӯ бозмегардад. Бедил бо таъсирпазирӣ аз омӯзаҳои ирфону фалсафа, дар ашъори худ аз ҳиссомезӣ ҳамчун абзоре барои баёни мафҳуми амиқу чандбуъдӣ баҳра мебарад, ки ин мавзӯ боис шудааст, шеъраш аз сатҳи ошно ва айнӣ фаротар рафта, ба фазои хаёлангезу зеҳнӣ ворид шавад. Ин печидагии маъноӣ ва чандово будани ашъори Бедил, ки бо ҳиссомезӣ тақвият шудааст, на танҳо дар сатҳи забон, балки дар сатҳи муҳтаво низ сабксоз буда, хонандаро ба кашфи маонии пинҳон ва тааммули амиқ даъват мекунад [2-М; 7-М; 8-М; 9-М].

11. Вежагиҳои асосии корбурди мутаноқизнамоӣ дар ғазалиёти Бедил дар шаш маврид хулоса мешаванд: 1) тозагии мавзӯ ва мазмун; 2) ошноизудоӣ бо барҷастагии мазмун; 3) эҷоз; 4) чандовӣ ва ихомӣ тасвирҳо; 5) печидагӣ

ибҳом ва 6) эҷоди лаззату шигифтии маънавӣ дар хонанда. Мутаноқизнамоӣ яке аз унсурҳо ва мавридҳои муҳимми сабкӣ дар шеърҳои Бедил аст, ки аз назари таносуб дар садри ҳашт шигарди сабксозӣ ғазалиёташ қарор мегирад [5-М; 6-М].

12. Мутаноқизнамоӣ дар ғазалиёти Мирзо Абдулқодири Бедил аз нигоҳи сохтори дастурӣ асосан ду навъ дорад: таркибӣ ва ғайритаркибӣ. Анвои таркибии он дар шаклҳои ибораҳои изофӣ (исмӣ), аз ҷумла “қисвати урётанӣ” ва “балои офият” ва ибораҳои васфӣ (сифатӣ), аз ҷумла “ҷамъи парешон” ба мушоҳида мерасад. Навъи ғайритаркибии мутаноқизнамоӣ ба сурати калимаҳои мураккаб (масалан, “адамсаро”, “ғафлатсаводон” ва “харобобод”) ва ҷумла (масалан, “Гӯши қар муҳайё кун, нағма ҷуз ҳамӯшӣ нест”) вучуд дорад. Инчунин, дар сохтани мутаноқизнамоӣҳо Мирзо Абдулқодири Бедил аз муқобилмаъноҳои ҷуфт (масалан, “*Зулмату нур* ҷу ойна ҷавҳар ба ҳам аст”) истифодаи фаровон кардааст [5-М; 10-М].

13. Мазмунҳои аслии мутаноқизнамоӣҳои Мирзо Абдулқодири Бедил мавзӯҳои ҷовидонаи адабиёт ва башарият ҳастанд. Андеша ва дарунмояи фикрии шоир пур аз мутаноқизнамоҳост, ки ҳосили зеҳни пурсишгар ва ҷустуҷӯмеҳвар аст. Дар мутаноқизнамоӣҳои Бедил мазмунсозӣ асосан бо истифода аз вожаҳои ҳастию нестӣ, вучуду адам, хомӯшӣ (сукут)-у фарёд (овоз, нағма), рӯшноию зулмат, озодию асорат, дарёву қатра, пастию уруч, тавоноию аҷз, хандаю гиря ва ғайра сурат гирифтааст [5-М; 10-М].

14. Мутаноқизнамоӣ дар ғазалиёти Бедил фақат як санъати бадеӣ набуда, ба унвони як шигарди сабксоз ва ҷузъи муҳимми “сабки бедилӣ” шинохта мешавад. Басомади истифодаи бениҳоят болои он фақат дар девони ғазалиёти шоир (беш аз 940 маротиба) ва гуногунӣ дар мавзӯ ва мавридҳои ба қоррафта гувоҳӣ медиҳад, ки ин ороя дар қоргоҳи эҷодии шоир нақши муҳимми сабксозиро дорад [5-М; 10-М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИЧАҲОИ ТАҲҚИҚ

Натиҷаҳои пажӯҳиш нишон медиҳад, ки дар диссертатсияи мавриди назар нахустин бор дар бораи масъалаҳои назарии ҳиссомезию мутаноқизнамоӣ ва ҷойгоҳи ин ду падида дар ғазалиёти Мирзо Абдулқодири Бедил пажӯҳиши монографӣ ва муфассал анҷом дода шуд. Барои истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқ тавсияҳои зерин метавонанд роҳкушо бошанд:

1. Диссертатсияи мазкур бо афзалиятҳо ва вежагиҳои худ барои муҳаққиқони бахши филология, аз ҷумла, муҳаққиқони назарияи адабиёт, таърихи адабиёт, сабкҳо ва давраҳои адабӣ, сабкшиносӣ ва масоили вобаста ба он аз ҳар назар муфиду корбурдӣ хоҳад буд.
2. Матолиб ва масъалаҳое, ки дар диссертатсия баррасӣ гардидаанд, барои доираи васеи алоқамандони адабиёти давраи сабки ҳиндӣ ва махсусан, Мирзо Абдулқодири Бедил судманд буда, барои дарку фаҳми масъалаҳои назарии санъатҳои пуркорбурди ин давра, вежагӣ ва унсурҳои муҳимми сабксозии он, забону баёни Бедил, маҳорати суҳанофаринӣ ва вежагиҳои сохторию бадеии ҳиссомезию мутаноқизнамоии ғазалиёти шоир мусоидат мекунад.
3. Доираи масъалаҳое, ки дар рисола фаро гирифта шудаанд, дар бахши амалияи адабиётшиносӣ, бахусус дар омӯзишу шинохти мавзӯҳои марбут ба санъатҳои бадеӣ, навҳо ва қисмҳо, падидаҳои сабксоз, вазифа ва натиҷаҳои татбиқи онҳо дар шеър ба ҳаводорони адабиёт кумаки зиёд мерасонад.
4. Натиҷаҳои бадастомада дар бораи санъатҳои бадеии ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоиро метавонад ба китобҳои дарсӣ, дастурҳои таълимӣ ва матни лексияҳои факултетҳои филологии донишгоҳҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид карда шавад, то донишҷӯёну муҳаққиқони оянда бо ин ду падидаи бадеӣ ошноӣ ёбанд ва роҳи дигаре ба фаҳму дарки беҳтари назарияҳои адабӣ ва ашъори классикону муосирон ба вучуд ояд.

5. Матолиби матраҳшуда зимни баррасии байтҳои ҷудогонаи шоир дар диссертатсия метавонад барои дар оянда тасҳеҳ ва ҷоп кардани девони комили Мирзо Абдулқодири Бедил дар Тоҷикистон мусоидат намояд. Ҳарчанд дар заминаи наشري ғазалиёти Мирзо Абдулқодири Бедил дар Тоҷикистон, аз ҷониби муҳаққиқони тоҷик, аз ҷумла Бобобек Раҳимӣ ва дигарон кӯшишҳои фаровон шудааст, бо ин ҳол, таҳия ва наشري девони комили шоир бар асоси нусхаҳои муътабар ва тасҳеҳҳои навтарин дар кишварҳои ҳамзабон зарурат дорад.
6. Дар ин таҳқиқ ҷойгоҳи ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоӣ фақат дар ғазалҳои Мирзо Абдулқодири Бедил мавриди пажӯҳиш қарор гирифтааст. Натиҷаҳои ин пажӯҳишро метавон зимни таҳқиқ дар мавриди осори дигари шоир мавриди истифода қарор дод, ки метавонад мавзӯи кори диссертатсионии ҷудогона бошад.

РҶҲАТИ АДАБИЁТ

А) РҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

І. Сарчашмаҳо:

А. Ба тоҷикӣ ва форсӣ

1. Анварӣ. Девон [Матн] / Анварӣ: бо муқаддимаи Саид Нафисӣ. – Теҳрон: Нигоҳ, 1376. – 744 с.
2. Анварӣ. Ғазалиёт [Матн] / Анварӣ. Баргардон, пешгуфтор ва таҳияи Шермуҳаммад Ёрмуҳаммадов ва Ширинбону Ҳайтова. – Душанбе: Адиб, 2011. – 480 с.
3. Ағтор, Фаридуддин Муҳаммад ибни Иброҳим. Мантқиқ-ут-тайр [Матн] / Фаридуддин Муҳаммад ибни Иброҳими Ағтор. Муқаддима, тасҳеҳ ва таълиқоти Муҳаммадризо Шафеии Қадқанӣ. – Теҳрон: Сухан, 1383. – 906 с.
4. Балхӣ, Мавлоно Ҷалолиддин Муҳаммад. Маснавии маънавӣ [Матн] / Мавлоно Ҷалолиддин Муҳаммади Балхӣ. Ҷилдҳои 1, 2, 3. Ба тасҳеҳи Абдулқарими Суруш. – Теҳрон: Интишоти илмию фарҳангӣ, 1376. – 540 с.
5. Балғиромӣ, Мирғуломалӣ Озод. Хизонаи Омира [Матн] / Мирғуломалӣ Озоди Балғиромӣ. Тасҳеҳи Носири Некубахт ва Шакили Асламбек. Теҳрон: Пажӯҳишгоҳи улуми инсонӣ ва мутолиоти фарҳангӣ, 1390. – 763 с.
6. Бедил. Яқсад ғазали Бедил [Матн] / Бедил. Ба гузинуши Рифъат Ҳусайнӣ, бо ҳамкориҳои Лутис Жехок. – Берлин, 1996. – 105 с.
7. Бофқӣ, Қамолӣддин Ваҳшӣ. Қуллиёти девон [Матн] / Қамолӣддин Ваҳшии Бофқӣ. Муқаддимаи Саид Нафисӣ. – Теҳрон: Қовидон, 1377. – 500 с.
8. Ғанҷавӣ, Низомӣ. Ҳамса: Лайлию Маҷнун, Ҳафт пайқар [Матн] / Низомии Ғанҷавӣ. Баргардон, пешгуфтор ва таҳияи Аълоҳон Афсаҳзод, Алии Муҳаммадии Хуросонӣ ва Мубашшир Ақбарзод. – Душанбе: Адиб, 2012. – 480 с.

9. Ғазнавӣ, Саной. Девон [Матн] / Санои Ғазнавӣ. – Техрон: Нигоҳ, 1375. – 677 с.
10. Ғазнавӣ, Ҳаким Саной. Сайр-ул-ибод-илал маъод [Матн] / Ҳаким Санои Ғазнавӣ. Ба тасҳеҳ ва муқаддимаву ҳавошии Саид Нафисӣ. – Техрон: Офтоб, 1316. – 70 с.
11. Деҳлавӣ, Мирзо Абдулқодири Бедил. Куллиёт [Матн] / Мирзо Абдулқодири Бедил Деҳлавӣ. Ба тасҳеҳи Холмуҳаммади Хаста ва Халилуллоҳи Халилӣ. Ба кӯшиши Баҳман Халифа Баноравонӣ. Ҷ. 1. Баҳши аввал. Ғазалиёт. – Техрон: Талоя, 1389. – 814 с. [с. 1-798].
12. Деҳлавӣ, Мирзо Абдулқодири Бедил. Куллиёт [Матн] / Мирзо Абдулқодири Бедил Деҳлавӣ. Ба тасҳеҳи Холмуҳаммади Хаста ва Халилуллоҳи Халилӣ. Ба кӯшиши Баҳман Халифа Баноравонӣ. Ҷ. 1. Баҳши дувум. Ғазалиёт. – Техрон: Талоя, 1389. – 808 с. [с. 799-1599].
13. Деҳлавӣ, Мавлоно Абдулқодири Бедил. Девон [Матн] / Мавлоно Абдулқодир Бедил Деҳлавӣ. Тасҳеҳи Акбари Беҳдорванд дар асоси нусхаи Халилуллоҳ Халилӣ ва Холмуҳаммади Хаста. Ҷ. 1. – Техрон: Нигоҳ, 1386. – 703 с. [с. 5-703].
14. Деҳлавӣ, Мавлоно Абдулқодири Бедил. Девон [Матн] / Мавлоно Абдулқодир Бедил Деҳлавӣ. Тасҳеҳи Акбари Беҳдорванд дар асоси нусхаи Халилуллоҳ Халилӣ ва Холмуҳаммади Хаста. Ҷ. 2. – Техрон: Нигоҳ, 1386. – 691 с. [с. 709-1400].
15. Кирмонӣ, Абуато Камолиддин Маҳмуди Хочу. Девон [Матн] / Абуато Камолиддин Маҳмуд Хочуи Кирмонӣ. Ба тасҳеҳи Аҳмад Суҳайлии Хонсорӣ. – Техрон: Нигоҳ, 1402. – 917 с.
16. Келдӣ, Гулназар. Туву хубию раъной (гулчини ашъор) [Матн] / Гулназар Келдӣ. – Душанбе: Адиб, 2010. – 408 с.
17. Мавлоно, Чалолиддин Муҳаммад. Куллиёти девони Шамс [Матн] / Мавлоно Чалолиддин Муҳаммад. Ҷ. 1. Мутобиқи нусхаи тасҳеҳшудаи Бадеуззамони Фурӯзонфар. – Техрон: Род, 1374. – 760 с.

18. Марвазӣ, Ҳаким Кисой. Девон [Матн] / Ҳаким Кисоии Марвазӣ. Ба тасҳеҳи Муҳаммадбоқир Начафзода. – Техрон: Заввор, 1396. – 200 с.
19. Муширӣ, Фаридун. Реша дар хок (гузидаи ашъор) [Матн] / Фаридуни Муширӣ. – Техрон: Марворид, 1381. – 538 с.
20. Нишопурӣ, Фаридуддин Муҳаммад Агтор. Девон [Матн] / Фаридуддин Муҳаммад Агтори Нишопурӣ. – Техрон: Нахустин, 1376. – 640 с.
21. Румӣ, Мавлоно Ҷалолиддин Муҳаммад Мавлавӣ. Куллиёти Шамси Табрезӣ [Матн] / Мавлоно Ҷалолиддин Муҳаммади Мавлавии Румӣ. – Техрон: Амир Кабир, 1376. – 1570 с.
22. Рӯдакӣ. Ашъор [Матн] / Рӯдакӣ. Таҳияву тадвини матн бо мукаддима ва луғоту тавзеҳот аз Расул Ҳодизода ва Алии Муҳаммадии Хуросонӣ. – Душанбе: Адиб, 2007. – 416 с.
23. Салмон, Масъуди Саъд. Девон [Матн] / Масъуди Саъди Салмон. Ба тасҳеҳи Маҳдии Нуриён. Ҷ. 1. – Исфаҳон: Камол, 1364. – 608 с.
24. Саной, Ҳаким. Мунтахаби ашъор [Матн] / Ҳаким Саной. Мураттиб, муаллифи пешгуфтор, тавзеҳот ва луғату таркибот Кароматулло Олимов. – Душанбе: Адиб, 2011. – 480 с.
25. Табрезӣ, Соиб. Девон [Матн] / Соиби Табрезӣ. Ҷ. 1. Ба кӯшиши Муҳаммади Қаҳрамон. – Техрон: Интишороти илмию фарҳангӣ, 1364. – 464 с.
26. Табрезӣ, Соиб. Девон [Матн] / Соиби Табрезӣ. Ҷ. 6. Ба кӯшиши Муҳаммади Қаҳрамон. – Техрон: Интишороти илмию фарҳангӣ, 1370. – 816 с.
27. Тӯсӣ, Дақиқӣ. Девон [Матн] / Дақиқии Тӯсӣ. – Техрон: Асотир, 1373. – 534 с.
28. Фаррухзод, Фурӯғ. Девони ашъор [Матн] / Фурӯғи Фаррухзод. – Техрон: Марворид, 1404. – 456 с.
29. Фирдавсӣ, Абулқосим. Шоҳнома. [Матн] / Абулқосими Фирдавсӣ. Таҳияи матн ва луғату тавзеҳот аз Камол Айнӣ ва Зоҳир Аҳрорӣ. Ҷ. 1. – Душанбе: Адиб, 2007. – 480 с.

30. Ҳиротӣ, Салмон. Даре ба хонаи хуршед [Матн] / Салмони Ҳиротӣ. – Техрон: Суруш, 1368. – 96 с.
31. Шаҳристонӣ, Ҷалолиддин ибни Мирзо Муъмин Асир. Девони ғазалиёти Асири Шаҳристонӣ [Матн] / Ҷалолиддин ибни Мирзо Муъмини Асири Шаҳристонӣ. Ба тасхеҳи Ғуломҳусейн Шарифии Валдонӣ. – Техрон: Мероси мактуб, 1384. – 809 с.
32. Шералӣ, Лоик. Куллиёт [Матн] / Лоик Шералӣ. Куллиёт. Ҷилди 1. – Душанбе: Адиб, 2008. – 560 с.
33. Шервонӣ, Хоқонӣ. Девон [Матн] / Хоқонии Шервонӣ. Ҷ. 2. Виростаи Мирҷалолиддини Каззоӣ. – Техрон: Марказ, 1375. – 650 с. [с. 767-1402].
34. Шерозӣ, Саъдӣ. Ғазалиёт [Матн] / Саъдии Шерозӣ. Таҳияву тадвин, муқаддима ва шарҳи луғот аз Мубашшир Акбарзод. – Душанбе: Адиб, 2014. – 480 с.
35. Шерозӣ, Ҳофиз, Шамсиддин Муҳаммад. Девон [Матн] / Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизии Шерозӣ. – Техрон: Ҷовидони илмӣ, 1345. – 787 с.
36. Шерозӣ, Ҳофиз. Девон [Матн] / Ҳофизии Шерозӣ. Таҳияи матн аз Шарифмурод Исрофилниё. – Душанбе: Адиб, 2015. – 480 с.
37. Юшич, Нимо. Баргузидаи ашъори Нимо Юшич [Матн] / Нимо Юшич. Ба кӯшиши Сируси Тоҳбоз. – Техрон: Илмию фарҳангӣ, 1383. – 162 с.
38. Яздӣ, Муҳаммад Фаррухӣ. Девон [Матн] / Муҳаммад Фаррухӣ Яздӣ. Ба кӯшиш ва тасхеҳи Ҳусайни Маккӣ. – Техрон: Бунёди нашри китоб, 1357. – 296 с.

II. Адабиёти илмӣ

А. Ба тоҷикӣ ва форсӣ

39. Абудайб, Камол. Мақолоти адабӣ ва забоншинохтӣ [Матн] / Камоли Абудайб. Тарҷумаи Алимӯҳаммади Ҳақшинос. – Техрон: Нилуфар, 1370. – 340 с.
40. Айнӣ, Садриддин. Мирзо Абдулқодири Бедил [Матн] / Садриддин Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1964. – 436 с.

41. Амирофтобӣ, Мино Содот. Баррасии муқоисаии ҳиссомезӣ дар шеъри Аҳмади Начиб ва Нодири Нодирпур [Матн] / Мино Содоти Амирофтобӣ. Фаслномаи адабиёти татбиқии Донишгоҳи озодаи Ҷируфт. – 1397. – №48, С. 131-139.
42. Амин, Аҳмад; Азимӣ, Заҳро. Ҳиссомезӣ дар “Маснавӣ” [Матн] / Аҳмади Амин, Заҳро Азимӣ // Фаслномаи улуми адабӣ. – 1396. – №12. – С. 39-66.
43. Амиркулов, Субҳон. Айнӣ ва Бедил [Матн] / Субҳон Амиркулов // Садои Шарқ. – 1968. – №7. – С. 142-148.
44. Амирҳочлу, Ҳамида. Баррасии ҳиссомезӣ дар ғазалиёти Ваҳшии Бофқӣ [Матн] / Ҳамида Амирҳочлу // Маҷмуаи мақолати нуҳумин ҳамоиши байналмилалии Анҷумани тарвиҷи забон ва адаби форсӣ. – Техрон, 1393. – С. 705-714.
45. Ансорӣ, Нурулҳусайн. Баҳсе дар аҳвол ва осори Бедил [Матн] / Нурулҳусайн Ансорӣ. Тарҷумаи Мирхусайни Шоҳ. –Кобул: Пуҳантуни Кобул, 1363. – 66 с
46. Армуғон, Алӣ ва дигарон. Сохтори ҳиссомезӣ дар шеъри кӯдак ва навҷавон [Матн] / Алии Армуғон ва дигарон // Паҷуҳишҳои адабӣ. – 1395. – №53. – с. 35-61.
47. Асир, Муҳаммад Абдулҳамид [Қандиоқо]. Калиди ирфон. Шарҳи абёти ғомизи Абулмаъонӣ Бедил [Матн] / Муҳаммад Абдулҳамиди Асир. Ба кӯшиши Муҳаммад Эҳсони Асир. – Кобул, 1375. – 233 с.
48. Асғарӣ, Ризо. Баррасии татбиқии ҳиссомезӣ дар “Сиктуззанд”-и Муирӣ ва девони Шӯридаи Шерозӣ / Ризо Асғарӣ // Мутолиоти забонӣ ва балоғӣ. – Техрон, 1396. – №15. – с. 41-64.
49. Афрошӣ, Озито. Ҳиссомезӣ дар забони форсӣ [Матн] / Озито Афрошӣ //Тозаҳои улуми шинохтӣ. – Техрон, 1399. – №4. – С. 114-123.
50. Аҷамӣ, Муҳаммадалӣ. Оина биёред, ки дидор нависанд: Нигоҳи нав аз ашъори Бедил [Матн] / Муҳаммадалии Аҷамӣ // Адабиёт ва санъат. – 24. 11. 2016. – № 42. – С. 8-9.

51. Баҳор, Муҳаммадақӣ. Сабкшиносӣ [Матн] / Муҳаммадақӣ Баҳор. Чилди севум. – Техрон: Заввор, 1386. – 446 с.
52. Бертенс, Юҳонес Виям. Мабонии назарияи адабӣ [Матн] / Юҳонес Виям Бертенс. Тарҷумаи Муҳаммадризо Абулқосимӣ. – Техрон: Моҳӣ, 1395. – 288 с.
53. Беҳном, Мино. Ҳиссомезӣ: сиришт ва моҳият [Матн] / Минои Беҳном // Фаслномаи илмӣ-паҷуҳишии “Паҷуҳиши забон ва адабиёти форсӣ”. – 1389. – №19. – С. 67-92.
54. Ботинӣ, Муҳаммадризо. Тавсифи сохтмони забони форсӣ [Матн] / Муҳаммадризо Ботинӣ. Чопи сию ҳаштум. – Техрон: Амири Кабир, 1398. – 197 с.
55. Вазила, Фаршед. Мутаноқизнамо дар ғазалиёти Ҳофиз [Матн] / Фаршед Вазила // Адабиёти ирфонӣ ва устурашинохтӣ. – Техрон, 1386. – №7. – с. 101-119.
56. Вафой, Аббосалӣ ва Таботабой, Сайидмаҳдӣ. Баррасии вежагиҳои сабки Бедил [Матн] / Аббосалии Вафой ва Сайидмаҳдии Таботабой // Фаслномаи таҳассуси сабкшиносии назму насри форсӣ. – 1389. – №10. – С. 69- 85.
57. Ваҳидиён, Комёр. Мутаноқизнамо (paradox) дар адабиёт [Матн] / Комёр Ваҳидиён // Маҷаллаи таҳассусии забон ва адабиёти Донишқадаи адабиёт ва улуми инсонии Фирдавсӣ. – 1374. – №3-4. – С. 271-294.
58. Ваҳидиён, Комёр ва Умронӣ, Ғуломризо. Дастури забони форсӣ [Матн] / Комёри Ваҳидиён ва, Ғуломризо Умронӣ. – Техрон: Самт, 1399. – 136 с.
59. Воиз, Батул. Порсо, Ғуломризо. Тазод дар айни ваҳдат (парадокс) дар “Маснавӣ” ва “Ғазалиёти Шамс” [Матн] / Батули Воиз, Ғуломризо Порсо // Фаслномаи илмӣ-паҷуҳишии Ковишнома. – 1390. – №23. – с. 195-218.
60. Вусуқӣ, Ҳусейн. Вежагиҳои иборатҳои мутаноқизнамо (ё парадоксӣ) ва тавсифи онҳо дар ғазалиёти Ақтор [Матн] / Ҳусейни Вусуқӣ // Улуми иҷтимоӣ ва инсонӣ. – Шероз, 1374. – №2. – с. 33-64.

61. Гандумонӣ, Меҳрдод Акбарӣ. Таҳлили сохтори ҳиссомезӣ дар “Ғазалиёти Шамс” [Матн] / Меҳрдод Акбарии Гандумонӣ // Пажуҳишномаи мутуни адабии давраи ироқӣ. – 1401. – №2. – С. 1-20.
62. Гулӣ, Аҳмад; Бофиқр, Сардор. Мутаноқизнамоӣ (парадокс) дар шеъри Соиб [Матн] / Аҳмади Гулӣ, Сардори Бофиқр // Фаслномаи пажуҳишҳои адабӣ. – 1387. – №20. – С. 131-159.
63. Гулчин, Митро; Рашидӣ, Сумайя. Ҷойгоҳи парадокс ва ҳиссомезӣ ва анвои онҳо дар “Маснавӣ”-и Мавлоно [Матн] / Митрои Гулчин, Сумайя Рашидӣ // Маҷалаи “Адаби форсӣ”, давраи ҷадид (1). – 1390. – № 3-5. – С. 295-308.
64. Гуломризоӣ, Муҳаммад. Сабкшиносии шеъри форсӣ аз Рӯдакӣ то Шомлу [Матн] / Муҳаммад Гуломризоӣ. – Техрон: Ҷомӣ, 1381. – 296 с.
65. Дайҷес, Девид. Шеваҳои нақди адабӣ [Матн] / Девид Дейҷес. Тарҷумаи Гуломҳусейн Юсуфӣ. – Техрон: Илмӣ, 1370. – 638 с.
66. Дод, Симо. Фарҳанги истилоҳоти адабӣ [Матн] / Симои Дод. – Техрон: Марворид, 1387. – 594 с.
67. Додбех, Асғар. Нигоҳи дигар ба санъати таҷрид [Матн] / Асғари Додбех // Фаслномаи забон ва адабиёти донишқадаи улуми инсонии Донишгоҳи озодаи Санандаҷ. – 1388. – №1. – С. 31-42.
68. Домғонӣ, Алиӣ Муаллим. Ҳайратдамидаам. Гузидаи ҷусторҳо ва гуфторҳои Алиӣ Муаллим [Матн] / Алиӣ Муаллими Домғонӣ. – Техрон: Андеша, 1391. – 391 с.
69. Зангана, Иброҳим Раҳимӣ; Наҷафӣ, Озито. Баррасии анвои парадокси таркибӣ ва маъноӣ дар ғазали Мунзавӣ / Иброҳим Раҳимии Зангана, Озито Наҷафӣ // Маҷмуаи мақолоти ҳафтумин ҷамоиши пажуҳишҳои забон ва адабиёти форсӣ. – Техрон, 1392. – С. 853-860.
70. Зангӯӣ, Асадуллоҳ ва дигарон. Истиора: мафҳум, назарияҳо ва коркардҳои он дар таълиму тарбият [Матн] / Асадуллоҳи Зангӯӣ ва дигарон. // Мутолиоти тарбиятӣ ва равишшиносӣ. – 1389. – №11 (1). – С. 77-108.

71. Зарринкӯб, Абдулхусайн. Шеъри бедурӯғ, шеъри бениқоб [Матн] / Абдулхусайни Зарринкӯб. – Техрон: Илмӣ, 1395. – 291 с.
72. Зиёнӣ, Ҷамол. Гулвожаҳои шеъри Ҳофиз [Матн] / Ҷамол Зиёнӣ. – Шероз: Навиди Шероз, 1385. – 240 с.
73. Илҳомӣ, Шарора. Баррасии ҳиссомезӣ дар ғазалиёти Бедили Деҳлавӣ [Матн] / Шарора Илҳомӣ // Фаслномаи Адабиёти ирфонӣ ва устурашинохтӣ. – 1387. – №12. – С. 30-48.
74. Ихтиёр, Мансур. Маънишиносӣ [Матн] / Мансури Ихтиёр. – Техрон: Донишгоҳи Техрон, 1348. – 270 с.
75. Кадканӣ, Муҳаммадризо Шафей. Мусиқии шеър [Матн] / Муҳаммадризо Шафеии Кадканӣ. – Техрон: Огоҳ, 1370. – 609 с.
76. Кадканӣ, Муҳаммадризо Шафей. Суварӣ ҳаёл дар шеъри форсӣ [Матн] / Муҳаммадризо Шафеии Кадканӣ. – Техрон: Огоҳ, 1378. – 732 с.
77. Кадканӣ, Муҳаммадризо Шафей. Шоирӣ оинаҳо (Баррасии сабки ҳиндӣ ва шеъри Бедил) [Матн] / Муҳаммадризо Шафеии Кадканӣ. – Техрон: Огоҳ, 1398. – 338 с.
78. Кадканӣ, Муҳаммадризо Шафей. Заминаҳои иҷтимоии шеъри форсӣ [Матн] / Муҳаммадризо Шафеии Кадканӣ – Техрон: Ахтарон, 1386. – 480 с.
79. Кадканӣ, Муҳаммадризо Шафей. Шоирӣ дар ҳуҷуми мунтақидон [Матн] / Муҳаммадризо Шафеии Кадканӣ. – Техрон: Огоҳ, 1375. – 512 с.
80. Қаззоӣ, Мирҷалолиддин. Рӯё, ҳамоса, устура [Матн] / Мирҷалолиддини Қаззоӣ . Чопи севум. – Техрон: Самт, 1372. – 210 с.
81. Қаззоӣ, Мирҷалолиддин. Баён (зебоишиносии сухани порсӣ) [Матн] / Мирҷалолиддини Қаззоӣ. – Техрон: Марказ, 1368. – 204 с.
82. Кампен, Кретин Ван. Маъноӣ пинҳон: ҳиссомезӣ дар илм ва ҳунари [Матн] / Кретин Ван Кампен. Тарҷумаи Саид Алимӯҳаммади Мусавӣ. – Техрон: Ибни Сино, 1399. – 176 с.

83. Каримӣ, Парасту. Ҳавоси панҷгона ва ҳиссомезӣ дар шеър [Матн] / Парасту Каримӣ // Нашрияи илмӣ-паҷуҳишии Гавҳари гӯё. – 1387. – №8. – С. 117-150.
84. Каримӣ, Илҳом Ганҷ. Мутаноқизнамоӣ дар ғазалиёти Бедили Деҳлавӣ [Матн] / Илҳом Ганҷи Каримӣ // Гирдиҳамоии Анҷумани тарвиҷи забон ва адаби форсии Эрон (маҷмуи мақолот). – Техрон: 1395. – с. 374-406.
85. Козимӣ, Муҳаммадқозим. Калиди дари боз (Раҳёфтҳое дар шеъри Бедил) [Матн] / Муҳаммадқозими Козимӣ. – Техрон: Сураи меҳр, 1393. – 352 с.
86. Козимӣ, Муҳаммадқозим. Равзана (маъмуаи омӯзишии шеър) [Матн] / Муҳаммадқозим Козимӣ. – Машҳад: Сапедабоварон, 1390. – 431 с.
87. Козимӣ, Муҳаммадқозим. Гузидаи ғазалиёти Бедил [Матн] / Муҳаммадқозими Козимӣ. – Техрон: Ирфон, 1388. – 810 с.
88. Қазва, Алиризо. Мунтахаби нусхаи таслим [Матн] / Алиризо Қазва // Бедил ба интиҳоби Бедил (Бар асоси нусхаи мунҳасир ба фарди мунтахаби девони Бедил). – Техрон: Сураи меҳр, 1388. – С. 21-35.
89. Мазидӣ, Парвин. Рӯйкарди Абдулқоҳири Ҷурҷонӣ ба балоғат (муқоисае бо бархе назарияпардозони мудерн) [Матн] / Парвин Мазидӣ // Фаслномаи илмӣ-паҷуҳишии “Саҳифаи мубин”. – 1392. – №54. – С. 51-72.
90. Маҳдиниёҷубӣ, Саидмуҳсин; Сатторӣ, Ризо. Шеваҳои мутаноқизнамоӣ дар ғазалҳои Саной [Матн] / Саидмуҳсин Маҳдиниёҷубӣ, Ризо Сатторӣ // Паҷуҳишномаи адаби ғиноӣ. – Систон ва Балучистон, 1397. – №30. – с. 264-245.
91. Маҳмудӣ, Алиризо; Рошакӣ, Фотима. Баррасии ҳиссомезӣ дар ашъори Насруллоҳ Мардонӣ [Матн] / Алиризо Маҳмудӣ, Фотима Рошакӣ // Забон ва адаби форсӣ. – Табрез, 1395. – №233. – с. 181-200.
92. Маҳҷуб, Муҳаммадҷаъфар. Сабки хуросонӣ дар шеъри форсӣ [Матн] / Муҳаммадҷаъфари Маҳҷуб. – Техрон: Фирдавс, 1372. – 737 с.
93. Маҳҷур, Муҳаммад Абдулазиз. Оинабандони ҳайрати Бедил [Матн] / Муҳаммад Абдулазизи Маҳҷур. – Пешовар, 1377. – 144 с.

94. Машкутуддинӣ, Маҳдӣ. Дастури забони форсӣ бар пояи назарияи гашторӣ [Матн] / Маҳдии Машкутуддинӣ. – Техрон: Донишгоҳи Фирдавсӣ, 1396. – 242 с.
95. Морсел, Дансӣ. Ҷусторе дар боби маъно [Матн] / Дансӣ Морсел. Тарҷумаи Иброҳими Роҳнамо. – Техрон: Китоби кулапуштӣ, 1398. – 308 с.
96. Муваҳҳид, Зиё. Саъдӣ [Матн] / Зиё Муваҳҳид. – Техрон: Нилуфар, 1392. – 239 с.
97. Мударрисӣ, Фотима. Мутаноқизнамоӣ дар шеърӣ Фурӯғи Фаррухзод / Фотима Мударрисӣ // Фаслномаи адабиёти форсӣ (илмӣ-тарвиҷӣ). – Техрон, 1387. – №11. – с. 1-17.
98. Мутлақ, Ҳуҷҷатуллоҳ Баҳманӣ. Ҷойгоҳ ва нақши ҳиссомезӣ дар шеърӣ Шафеии Кадканӣ // Улуми адабӣ. – Техрон, 1396. – №12. – с. 67-91
99. Муҳаммадӣ, Муҳаммадхусейн. Бегона мисли маънӣ [Матн] / Муҳаммадхусейни Муҳаммадӣ. – Техрон: Митро, 1374. – 284 с.
100. Мучаддадӣ, Ғуломҳасан. Бедилшиносӣ [Матн] / Ғуломҳасани Мучаддадӣ. Ба кӯшиши Халилуллоҳи Афзалӣ. – Кобул: Амирӣ, 1392. – 464 с.
101. Насриддин, Абдулманнон. Фарҳанги мушкилоти адабиёт: номаи мухтасар [Матн] / Абдулманнони Насриддин. – Хучанд: Ношир, 2016. – 132 с.
102. Неъматсаро, Комрон Замонӣ. Оинадори ҳайрат. Шарҳи ғазалиёти Бедил [Матн] / Комрон Замонии Неъматсаро. Дафтари аввал. – Техрон: Баёни дониш, 1393. – 445 с.
103. Нургова, Нина ва дигарон. Фарҳанги сабкшиносӣ [Матн] / Нина Нургова ва дигарон. Тарҷумаи Аҳмадризо Ҷамкаронӣ ва Масъуди Фараҳманд. – Техрон: Марворид, 1393. – 292 с.
104. Нуров, Нуралӣ. Поэтикаи ғазалиёти Мирзо Абдулқодири Бедил: дис. ... д. илм. ф.: 10.01.01 – Адабиёти тоҷик [Матн] / Нуралӣ Нуров. – Душанбе, 2019. – 418 с.
105. Нурзод, Нуралӣ. Аз Бедил то имрӯз [Матн] / Нуралӣ Нурзод. – Хучанд: Нури маърифат, 2020. – 296 с.

106. Одина, Мирзо. Кафи хоке, ки барбодаш тавон дод: Андешаҳо перомуни як байти Бедил [Матн] / Мирзо Одина // Омӯзгор. – 19. 10. 2012.
107. Олимов, Кароматулло. Баррасиҳо дар тасаввуф [Матн] / Кароматулло Олимов. – Душанбе: Шарқи озод, 1999.–140 с.
108. Олимҷонов М. Чун иборат нозук афтад, ранг мазмун мешавад [Матн] /М. Олимҷонов // Паёми Суғд.– 2013.–№5.–С. 93-100.
109. Олоштӣ, Ҳусайн Ҳасанпур. Тарзи тоза: сабкшиносии ғазали сабки ҳиндӣ [Матн] / Ҳусайн Ҳасанпури Олоштӣ. – Техрон: Сухан, 1384. – 160 с.
110. Орзу, Абдулғафур. Бутиқои Бедил [Матн] / Абдулғафури Орзу. –Машҳад: Тарона, 1378. – 205 с.
111. Пажмон, Ориф. Бедил, аз ёди хеш ҳам рафтам. Маҷмуаи мақолати бедилшиносӣ [Матн] / Орифи Пажмон.– Ҳурмузгон: Донишгоҳи Ҳурмузгон, 1376. – 224 с.
112. Полмер, Франк. Нигоҳе тоза ба маъношиносӣ [Матн] / Франк Полмер. Тарҷумаи Куруши Сафавӣ. – Техрон: Марказ, 1400. – 272 с.
113. Поянда, Ҳусайн. Назария ва нақди адабӣ [Матн] / Ҳусайн Поянда. Дучилдӣ. Чопи севум. – Техрон: Самт, 1399. – 504 с.
114. Пурномдориён, Тақӣ. Сафар дар меҳ: тааммуле дар шеърӣ Аҳмади Шомлу [Матн] / Тақӣ Пурномдориён. – Техрон: Пагоҳ, 1381. – 536 с.
115. Раҳимӣ, Бобобек. Ошноӣ бо Бедил [Матн] / Бобобек Раҳимӣ. – Душанбе: Ирфон, 2009. – 568 с.
116. Раҳимӣ, Бобобек. Шарҳи шаст ғазали Бедил [Матн] / Бобобек Раҳимӣ. – Душанбе: Деваштич, 2001. – 290 с.
117. Раҳмонов, Абдучаббор. Заминаҳои асотириву маросимӣ дар адабиёти нимаи аввали садаи XX [Матн] / Абдучаббор Раҳмонов. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2004. – 296 с.
118. Ризой, Муҳаммад; Тақизода, Орзу. Фароҳанҷорӣ дар шеърӣ сабки ҳиндӣ [Матн] / Муҳаммад Ризой, Орзу Тақизода //Мутолеоти забонӣ-балоғӣ. – Техрон, 1394. – №11. – С. 69-94.

119. Ризобоева, Наргис. Тасвирҳои парадоксӣ дар ашъори Лоик Шералӣ [Матн] / Наргис Ризобоева// Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2023. – №6-2 (101). – С. 214-218.
120. Ростгӯ, Саидмуҳаммад. Хилофомад [Матн] / Саидмуҳаммади Ростгӯ // Кайҳони фарҳангӣ. – 1368. – №9. – С. 29-31.
121. Сайф, Абдурризо; Муваҳхидирод, Милод; Искандарӣ, Алиасфар. Гунаҳи ҳиссомезӣ дар ғазалиёти Ҳофиз [Матн] / Абдурризо Сайф, Милод Муваҳхидирод, Алиасфар Искандарӣ // Пажӯҳишҳои эроншиносӣ. – Техрон, 1402. – №1. – с. 75-92
122. Сафо, Забехуллоҳ. Таърихи адабиёт дар Эрон [Матн] / Забехуллоҳи Сафо. – Техрон: Ширкати мутарҷимон ва муаллифони эронӣ, 1362. – 616 с.
123. Салимиён, Озар. Мафҳуми “ғам” ва омилҳои ғамбарангез дар маснавиёти Мирзо Абдулқодири Бедил [Матн] / Озар Салимиён. – Душанбе, 2020. – 172 с.
124. Салочиқа, Парвин. Ҷусторе дар чигунагии коркарди намодҳои ҷонварон дар ашъори Соибӣ Табрешӣ ва Бедилӣ Деҳлавӣ [Матн] / Парвини Салочиқа // Фаслномаи Пажӯҳиши забон ва адабиёти форсӣ. – 1390. – № 21. – С. 121-140.
125. Салочиқа, Парвин. Ҳайрату ҳайронӣ ва ваҳм дар баробари оина [Фаровоқеият дар шеърӣ Бедилӣ Деҳлавӣ] [Матн] / Парвини Салочиқа // Нақди навин дар ҳавзаи шеър. – Техрон: Марворид, 1389. – С. 73-114.
126. Салҷуқӣ, Салоҳуддин. Нақди Бедил [Матн] / Салоҳуддин Салҷуқӣ. Чопи ҷаҳорум. – Техрон: Ирфон, 1400. – 586 с.
127. Сатторзода Абдунабӣ. Баргузидаи навиштаҳо. Ҷ. 1 [Матн] / Абдунабӣ Сатторзода. – Душанбе: Дониш, 2021.- 593 с.
128. Саъдзода, Марям; Ализода, Шаҳин Уҷоқ. Баррасии ҳиссомезӣ дар ашъори ҳамосӣ ва ривоии Аҳавони Солис бар асоси чигунагии талфиқ ва басомади ҳавос [Матн] / Марям Саъдзода, Шаҳин Уҷоқ Ализода // Баҳористони сухан. – Техрон, 1396. – №38. – с. 41-64

129. Скоулз, Роберт. Даромаде бар сохторгарой дар адабиёт [Матн] / Роберт Скоулз. Тарҷумаи Фарзона Тохирӣ. – Техрон: Огоҳ, 1379. – 306 с.
130. Содикӣ, Ҳусайн. Тасовири мутаноқизнамо дар ашъори Мутанаббӣ [Матн] / Ҳусайни Содикӣ // Зебоишносии адабӣ. – 1395. – №30. – С. 112-140.
131. Содикӣ, Муҳаммад. Мутаноқизнамоӣ дар ашъори шуарои номии сабки хиндӣ (исфаҳонӣ) [Матн] / Муҳаммад Содикӣ // Адабиёти ирфонӣ ва устурашинохтӣ. – Техрон, 1384. – №1. – с. 75-86.
132. Солеҳов, Шамсиддин; Ҷумъаев, Ҷумъабой. Тасвирҳои парадоксӣ дар ашъори Озарахш [Матн] / Шамсиддин Солеҳов, Ҷумъабой Ҷумъаев // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2023. – №2 (103). – С. 110-114.
133. Суруш, Абдулкарим. Таъмими санъати тибоқ бо истифода аз акс ва нақз дар шеъри Саъдӣ [Матн] / Абдулкарими Суруш // Зикри ҷамили Саъдӣ. Ҷ. 2. – Техрон: Вазорати иршод, 1365. – С. 259-273.
134. Суфиев, Шодимуҳаммад. Роҳҳои баёни маърифати ирфонӣ дар шеъри суфия [Матн] / Шодимуҳаммад Суфиев // Суханшиносӣ. – Душанбе, 2012. – С. 56-68
135. Таботабой, Саидмахдӣ. Бунмояи ҳубоб ва шабакаи тасвирҳои он дар ғазалиёти Абдулқодир Бедилӣ Деҳлавӣ [Матн] / Саидмахдӣ Таботабой // Матнпаҷӯии адабӣ. – 1393. – № 62. – С. 81-123.
136. Таботабой, Саидмахдӣ. Муаррифии се нусхаи хаттии ғазалиёти Бедил ва вежагии онҳо [Матн] / Саидмахдӣ Таботабой // Маҷаллаи таърихи адабиёт. – 1391. – № 3. – С.149-183.
137. Таслимӣ, Алӣ. Нақди адабӣ (назарияҳои адабӣ ва корбурди онҳо дар адабиёти форсӣ) [Матн] / Али Таслимӣ. – Техрон: Китоби омма, 1388. – 375 с.
138. Тағоймурод, Рустам. Равзанаи фаҳм ба баъзе хусусиятҳои ашъори Бедил [Матн] / Рустами Тағоймурод //Адаб. – 1996. – № 1-6. – С. 26-35.
139. Техронӣ, Фотима ва дигарон. Баррасии сабкӣ ва таҳлилии ороии ҳиссомезӣ дар ашъори Парвини Ӯғтисомӣ [Матн] / Фотима Техронӣ ва

- дигарон // Сабкшиносии назм ва насри форсӣ. – Техрон, 1399. – №10. – с. 79-101.
140. Тоиров, Урватулло. Донишномаи илми бадеъ [Матн] / Урватулло Тоиров. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи ЭМТ, 2023. – 720 с.
141. Ускӯӣ, Наргис. Мутаноқизнамо дар шеъри сабки озарбойчонӣ [Матн] / Наргис Ускӯӣ // Матнпажӯҳишии адабӣ. – Техрон, 1393. – №61. – с. 107-134.
142. Фазилат, Маҳмуд. Забони тасвир (илми баён ва сохтори тасвирҳои адабӣ) [Матн] / Маҳмуди Фазилат. – Техрон: Заввор, 1390. – 204 с.
143. Фазилат, Маҳмуд. Усул ва табақабандии нақди адабӣ [Матн] / Маҳмуди Фазилат. – Техрон: Заввор, 1390. – 390 с.
144. Футухӣ, Маҳмуд. Сабкшиносӣ [Матн] / Маҳмуд Футухӣи Рӯдмаъчанӣ. – Техрон: Илмӣ, 1390. – 480 с.
145. Футухӣ, Маҳмуд; Соӣ, Ҳабибуллоҳ. Форсии умумӣ [Матн] / Маҳмуд Футухӣи Рӯдмаъчанӣ ва Ҳабибуллоҳ Соӣ. – Техрон: Сухан, 1393. – 352 с.
146. Футухӣ, Маҳмуд. Балоғати тасвир [Матн] / Маҳмуди Футухӣ. – Техрон: Сухан, 1385. – 464 с.
147. Футухӣ, Маҳмуд. Нақди ҳаёл [Матн] / Маҳмуди Футухӣ. – Техрон: Сухан, 1379. – 445 с.
148. Футухӣ, Маҳмуд. Нигоҳи интиқодӣ ба мабонии назарӣ ва равишҳои балоғати суннатӣ [Матн] / Маҳмуд Футухӣ // Маҷаллаи “Адабпажӯҳӣ”. – 1386. – №3. – С. 9-37.
149. Халилӣ, Халилуллоҳ. Файзи қудс: аҳвол ва осори Мирзо Абдулқодир Бедили Деҳлавӣ [Матн] / Халилуллоҳ Халилӣ. – Техрон: Ирфон, 1386. – 222 с.
150. Ҳабиб, Асадуллоҳ. Даре ба хонаи хуршед [Матн] / Асадуллоҳи Ҳабиб. – Техрон: Сураи меҳр, 1398. – 268 с.
151. Ҳабиб, Асадуллоҳ. Воҷаномии шеъри Бедил [Матн] / Асадуллоҳи Ҳабиб. Ба эҳтимоми Сайидмаҳдии Таботабой. Техрон: Сураи меҳр, 1393. – 344 с.

152. Ҳамдам, Бахтиёр. Савмаи маърифат [Матн] / Бахтиёри Ҳамдам. – Ғонҷӣ, 1999. – 170 с.
153. Ҳақшинос, Алимуҳаммад. Мақолоти адабӣ ва забоншинохтӣ [Матн] / Алимуҳаммади Ҳақшинос. – Техрон: Нилуфар, 1370. – 339 с.
154. Ҳамроҳ, Равшан. Падидаҳои ҳунари дар шеъри Гулназар [Матн] / Равшани Ҳамроҳ. – Душанбе: Ирфон, 2018. – 192 с.
155. Ҳасанлӣ, Ковус. Бедил ва иншои таҳайюр [Матн] / Ковуси Ҳасанлӣ. – Техрон: Муин, 1399. – 404 с.
156. Ҳасанлӣ, Ковус. Бедил ва афсуни ҳайрат [Матн] / Ковуси Ҳасанлӣ. – Техрон: Муин, 1400. – 622 с.
157. Ҳодизода, Расул. Аҳмади Дониш [Матн] / Расул Ҳодизода. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 294 с.
158. Ҳодӣ, Рухуллоҳ. Орояҳои адабӣ [Матн] / Рухуллоҳ Ҳодӣ. – Техрон: Самт, 1396. – 196 с.
159. Ҳусайнӣ, Ҳасан. Бедил, Сипеҳрӣ ва сабки ҳиндӣ [Матн] / Ҳасани Ҳусайнӣ. Чопи дувум. – Техрон: Суруш, 1368. – 158 с.
160. Чанорӣ, Амир. Мутаноқизнамои дар шеъри форсӣ [Матн] / Амир Чанорӣ. – Техрон: Фарзон, 1377. – 226 с.
161. Чамол, Ваҳидуллоҳ; Лангрӯдӣ, Абдулалӣ Оли Бӯя. Ҳиссомезӣ дар шеъри Маҳмуди Дарвеш ва Қаҳҳори Осӣ [Матн] / Ваҳидуллоҳ Чамол, Абдулалӣ Оли Бӯяи Лангрӯдӣ // Адабиёти татбиқии Донишгоҳи Кирмон. – Кирмон: 1401. – №26. – с. 93-123
162. Шамисо, Сирус. Анвои адабӣ [Матн] / Сируси Шамисо. – Техрон: Митро, 1387. – 349 с.
163. Шамисо, Сирус. Нақди адабӣ [Матн] / Сируси Шамисо. Чопи дуюм. – Техрон: Фирдавс, 1380. – 466 с.
164. Шамисо, Сирус. Баён ва маонӣ [Матн] / Сируси Шамисо. Чопи ҳаштум. – Техрон: Фирдавс, 1383. – 248 с.
165. Шамисо, Сирус. Нигоҳи тоза ба бадеъ [Матн] / Сируси Шамисо. Чопи сеюм. – Техрон: Митро, 1386. – 208 с.

166. Шамисо, Сирус. Куллиёти сабкшиносӣ [Матн] / Сируси Шамисо. Чопи севум. Техрон: Фирдавс, 1384. – 429 с.
167. Шамисо, Сирус. Баён [Матн] / Сируси Шамисо. Чопи чаҳорум– Техрон: Фирдавс, 1381. – 368 с.
168. Шарифов, Боймурод. Муаммои «парӣ»-и Мирзо Бедил [Матн] / Боймурод Шарифов // Омӯзгор. – 9.03.2012. – № 10.
169. Шарифов, Шариф. Нақши Зухурии Туршезӣ дар тақомули ғазали форсии тоҷикии асрҳои XVII-XIX дар шибҳи қораи Ҳинд (Масъалаи таҳаввули навъи шеърӣ). Дис. ... док. илм. фил. аз рӯи ихтисоси 10.01.01. – Адабиёти тоҷик [Матн] / Шариф Шарифов. – Душанбе, 2024. – 414 с.
170. Шаъбонӣ, Муҳсин; Ризой, Маҳдӣ. Нақде бар сохтори балоғати суннатӣ [Матн] / Муҳсин Шаъбонӣ, Маҳдӣ Ризой // Дуфаслномаи Адиб. – 1399. – №5. – С. 71-83.
171. Шойгонфар, Ҳамидризо. Нақди адабӣ (муаррифии макотиби нақд) [Матн] / Ҳамидризо Шойгонфар. Вироиши ҷадид, чопи севум. – Техрон: Дастон, 1386. – 256 с.
172. Юсуфӣ, Умриддин. Фанни бадеъ ва моҳияти он [Матн] / Умриддин Юсуфӣ // Дар қаламрави илми бадеъ (мачмуаи мақолаҳо). – Душанбе, Дониш, 2023. – С. 6-22.
173. Яъқубӣ, Алисарвар. Ранг ва ҳиссомезӣ дар шеъри муосир [Матн] / Алисарвар Яъқубӣ // Фаслномаи “Нақди адабӣ”. – 1388. – №14. – С. 76-98.

Б. Ба забони русӣ:

174. Айни, Холида. Бедил и его поэма Ирфон [Текст] /Холида Айни. – Сталинабад: Таджгосиздат, 1956. – 127 с.
175. Лотман Ю. М. Анализ поэтического текста [Текст] / Ю. М. Лотман. – Л: Просвещение, 1972. – 274 с.
176. Садикова, Насиба. Философия Мирзо Абдулқодира Бедил [Текст] / Насиба Садикова. – Душанбе: Дониш, 2007. – 248 с.

177. Тынянов Юрий. О литературной эволюции [Текст] / Юрий Тынянов // Поэтика. История литературы. Кино. – М.: Наука, 1977. – С. 270-282.
 178. Тынянов Юрий. Архаисты и новаторы [Текст] / Ю. Н. Тынянов. – М.: Наука, 1985. – 598 с.
 179. Шкловский В. Б. Искусство как приём [Текст] / В. Б. Шкловский // Гамбургский счёт. – М.: Советский писатель, 1990. – С. 58-71.
 180. Эйхенбаум Б. Как сделана «Шинель» Гоголя [Текст] / Эйхенбаум Б. // О прозе. – Л.: Худож. лит. Ленингр. отд-ние, 1969. – С. 306—326.
 181. Якобсон, Роман. Лингвистика и поэтика [Текст] / Роман Якобсон // Структурализм: “за” и “против”. – М.: Прогресс, 1975. – С. 193-230.
- В. Ба забони англисӣ:
182. Brooks, Cleanth. The Well Wrought Urn: Studies in the Structure of Poetry [Text] / Cleanth Brooks. – New York: Reynal & Hitchcock, 1947. – 300 p.
 183. Brooks, Cleanth. "Irony as a Principle of Structure." In Critical Theory Since Plato [Text] / Cleanth Brooks. Edited by Hazard Adams. – New York: Harcourt Brace Jovanovich, Inc., 1971. – 1267 p.
 184. Böhme G. Synesthesia in the Context of a Phenomenology of Perception [Text] / G. Böhme // Synesthesia. Body – Space – Architecture. – 2013. – №31. – pp. 23–34.
 185. Curran, Stuart. ““The Feel of Not to Feel It”: The Life of Non-sensation in Keats’. *John Keats and the Medical Imagination* [Text] / Stuart Curran. Edited by Nicholas Roe. Palgrave Macmillan editor. The Cambridge Companion to British Romanticism. – London: Cambridge University Press, 2010. – 275 p.
 186. Crane, R.S. "Cleanth Brooks; Or, The Bankruptcy of Critical Monism." [Text] / R.S. Crane // In Modern Philology. – May 1948, Vol. 45, №4. – pp. 226-245.
 187. Duffy, Patricia Lynne. ‘Synesthesia and Literature’ [Text] / Patricia Lynne Duffy // *The Oxford Handbook of Synesthesia*. – Oxford: Oxford University Press, 2013. – pp. 647-670.

188. Ione, A.; Tyler, C. Neuroscience, History and the Arts: Synesthesia: Is F-Sharp Colored Violet? [Text] / A. Ione, C. Tyler // Journal of the History of the Neurosciences. – 2004. – №13 (1). – pp. 58-65.
189. Jewanski J. A colorful albino: The first documented case of synaesthesia, by Georg Tobias Ludwig Sachs in 1812 [Text] / J. Jewanski // Journal of the History of the Neurosciences. 2009. – № 18. – pp. 293–303.
190. Gary, Martin. A Dictionary Of Literary Terms. Six Impression [Text] / Martin Gary. – Hong kong: Long man, 1990. – 450 p.
191. Lindholm, Philip. Synaesthesia in British Romantic Poetry [Text] / Philip Lindholm // Originally published at: Thesis, University of Lausanne , 2018. – 247 p.
192. Poueymirou, Margaux. ‘The Sixth Sense: Synaesthesia and British Aestheticism 1860-1900’ [Text] / Margaux Poueymirou. Diss. U of St. Andrews, 2009. – 269 p.
193. Preminger, Alex, and T. V. F. Brogan et al., editors. *The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics* [Text] / Alex Preminger and T. V. F. Brogan et al., editors. – New York: MJF Books, 1993. – 1434 p.
194. Rescher, Nicholas. Paradoxes: Their Roots, Range, and Resolution [Text] / Nicholas Rescher. Open Court: Chicago, 2001. – 320 p.
195. Searle, Leroy. New Criticism [Text] / Leroy Searle // In The Johns Hopkins Guide to Literary Theory and Criticism. 2nd edition. Edited by Michael Groden, Martin Kreiswirth and Imre Szeman. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2005. – pp. 611-624.

III. Манбаъҳои электронӣ:

196. Деххудо, Алиакбар. Луғатнома [манбаи электронӣ] // Низоми дастрасӣ: <https://vajehyab.com/?q=%D9%85%D8%AA%D9%86%D8%A7%D9%82%D8%B6&d=>. (Санаи истифода: 25.05.2025).
197. Жирмунский В. М. Метафора в поэтике русских символистов [электронный ресурс] // Режим доступа:

<https://philologos.narod.ru/classics/zhirm-metaphor.htm>. (Дата обращения: 27.06.2025).

198. Никитина, Т. Э. Синестезия как художественный прием в произведениях И. А. Бунина [электронный ресурс]. URL: <https://journals.susu.ru/lcc/article/view/273/400> (дата обращения: 27.06.2025).
199. Месяц С. В. Аристотелевская теория ощущения: конфликт интерпретаций // Историко-философский ежегодник. – 2017. – №2017. [электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/aristotelevskaya-teoriya-oschuscheniya-konflikt-interpretatsiy>. (дата обращения: 27.07.2025).
200. Synesthesia in art. [electronic resource]. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Synesthesia_in_art. (date of access: 27.07.2025).
201. Synesthesia. [electronic resource]. URL: <http://literaryterms.net/synesthesia>. (date of access: 27.07.2025).
202. Paradox (literature). [electronic resource]. [https://en.wikipedia.org/wiki/Paradox_\(literature\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Paradox_(literature)). (Date of access: 11.01.2026).

Б) РЎЙХАТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАЧАИ ИЛМӢ ДОИР БА МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

Ӣ. Таълифоти муаллиф дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи

Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон:

[1-М]. Исанов, Х. (Эҳсон, Х.). Арзиши адабӣ ва зебоишинохтии мутаноқизнамоӣ (парадокс) [Матн] / Х. Исанов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2021. – №5 (94). – С. 177-179.

[2-М]. Эҳсон, Х.Р. Шинохти истилоҳи ҳиссомезӣ [Матн] / Х.Р. Эҳсон // Паёми Донишгоҳи забонҳо. Силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ ва таърих. – Душанбе, 2025. – №3 (59). – С. 376-380.

[3-М]. Эҳсон, Х.Р. Пешинаи пажӯҳиши ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоӣ дар адабиёти форсии тоҷикӣ [Матн] / Х.Р. Эҳсон // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2025. – №4 (117). – С. 209-214.

[4-М]. Муҳаммадиев, Ш.М., Эҳсон, Х.Р. Ҷойгоҳи ҳиссомезӣ ва мутаноқизнамоӣ дар шеърӣ классикии форсии тоҷикӣ [Матн] / Ш.М. Муҳаммадиев, Х.Р. Эҳсон // Суханшиносӣ. – Душанбе, 2025. – №4 (53). – С. 150-160.

[5-М]. Эҳсон, Х.Р. Вежагиҳои корбурди мутаноқизнамоӣ (парадокс) дар ғазалиёти Мирзо Абдулқодири Бедил [Матн] / Х.Р. Эҳсон // Паёми Донишгоҳи забонҳо. Силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ ва таърих. – Душанбе, 2025. – №4 (60). – С. 402-407.

[6-М]. Эҳсон, Х.Р. Шиноҳти истилоҳи мутаноқизнамоӣ [Матн] / Х.Р. Эҳсон // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2025. – №5 (118). – С. 238-242.

[7-М]. Эҳсон, Х.Р. Вежагиҳои корбурди ҳиссомезӣ дар ғазалиёти Мирзо Абдулқодири Бедил [Матн] / Х.Р. Эҳсон // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2026. – №2 (121). – С. 234-239.

II. Мақолаҳои муаллиф дар маҷмуаҳо ва нашрияҳои дигари илмӣ:

[8-М]. Эҳсон, Х. Мутаноқизнамоӣ дар ғазалиёти Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ ва Мирзо Абдулқодири Бедил [Матн] / Х. Эҳсон // Олами бекаронаи Мавлоно (Маҷмуаи мақолаҳои конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-адабии “Нақши Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ дар ташаккули фарҳанги ҷаҳонӣ” бахшида ба Рӯзи бузургдошти Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ, ш. Кӯлоб, 27.09.2025). – Душанбе, 2025. – С. 43-58.

[9-М]. Эҳсон, Х. Р. Ҳиссомезӣ дар ашъори Бедил ва Гулназар [Матн] / Х. Р. Эҳсон // Гулназар Келдӣ ва равандҳои инкишофи адабиёти тоҷик дар замони Истиқлол (Маводди конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявии “Гулназар Келдӣ ва равандҳои инкишофи адабиёти тоҷик дар замони Истиқлол”. Душанбе, 21-уми ноябри 2025). – Душанбе, 2026. – С. 47-62.

[10-М]. Эҳсон, Х. Р. Мутаноқизнамоӣ (парадокс) дар ашъори Ҳофиз ва Бедил [Матн] / Х. Р. Эҳсон // Паёми ҷовидонаи Ҳофиз (Маҷмуаи мақолаҳои конфронси илмӣ-амалии байналмилалӣ бахшида ба 700-солагии Ҳофизӣ Шерозӣ (Душанбе, 25-уми декабри 2025)). – Душанбе, 2026. – С. 329-342.